December 1906.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NO. 108.

वीरमित्रोदयः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधितः ।

VÎRAMITRODAYA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆḌIT MITRA MIŚRA,

EDITED BY

Parvatîya Nityânanda Śarmâ.

FASCICULUS II.

UBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT;

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJI, BOMBAY.

ʼnted by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशलपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१०८

नभसि श्रावणे। श्रावणश्चात्र मुख्यश्चान्द्रः। तथैव सर्वदेशे शिष्टाचारात्। एते संवत्सरपर्यन्तमयातयामा इति वदन्ति। पठन्ति च

संग्रहाद्वत्सरं यावच्छुद्धिः स्यादिध्मबर्हिषाम्।
ततः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्मणि॥ इति।

अन्ये तु

चतुरो वार्षिकान् मासान्नाहरेत् कुशमृत्तिकाः।
असंभवे त्वाददीत सद्यो यस्योपयोजनम्॥

इति हलायुधधृतवाक्यात् श्रावणादिवर्षाकालसंबन्धिमासचतुष्टयातिरिक्तकाले कुशाहरणं प्रतीयते। तेन वार्षिकमासचतुष्टयमध्ये मरीचिवचनाच्छ्रावणामावास्योत्पाटितकुशानां वर्षाकालातिरिक्तकालोत्पाटितकुशानां चायातयामत्वम्। तादृशकुशाभावे तद्दिवसोत्पाटितकुशानां तद्दिवसीयकर्ममात्रार्हतेति वदन्ति।

मदनरत्नप्रदीपे षट्त्रिंशन्मतकात्यायनस्मृत्योः,

मासेन स्यादमावास्यां दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः।
अयातयामस्तेनासौ नियोज्यश्च पुनःपुनः॥

अमावास्यायां गृहीतो दर्भो मासपर्यन्तं ग्राह्य इत्यर्थः।

त्याज्यानाह

छन्दोगपरिशिष्टे,

पिण्डार्थं ये स्थिता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते॥

धृतैः कुशैरुपलक्षितेन विण्मूत्रे कृते सतीत्यर्थः।

लघुहारीतः,

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु।

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्ज्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे तु ये धृताः ।
पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

चितौ श्मशाने । पिण्डार्थस्तरणकुशानामग्रिमश्लोके निषेध्यत्वादत्र स्तरणपदं तदतिरिक्तस्तरणपरम् । आसनं यत्रोपविश्यते। पिण्डेष्वित्यनेन पिण्डोपर्यास्तृतानां पिण्डोत्सर्गादिषु विनियुक्तानां च त्यागः । यैः कृतमिति। अत्र पितृपदं प्रमीतपरं, यैः कुशैः प्रमीततर्पणं कृतं तेषां तत्तर्पणप्रयोगातिरिक्ते कर्मणि त्यागः । प्रयोगश्च यावत्तर्पणीयतर्पणमेकः । तृतीयार्थश्च करणत्वम्। तच्चासाधारणकारणत्वं, तेन हस्तादिधृतकुशानां न त्यागः। मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यस्यापवादमाह नीवीमध्ये चेति ।

गृह्यपरिशिष्टे,
ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

आपस्तम्बः,
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
धृता मूत्रपुरीषे तु तेषां त्यागो विधीयते ॥

तथा,
अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रे छिन्दिता नखैः ।
क्वथितांश्चाग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

कौशिकः,
शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥

कुशग्रहणमन्त्रः,

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद पापानि सर्वाणि कुश स्वस्तिकरो भव ॥
एतं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।
हुंफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् ॥

लघुहारीतः,

आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं तु वर्ज्जयेत् ॥

यत्पवित्रं धृत्वाऽऽचमनं कृतं तत्रोच्छिष्टाचमनोदकसंबन्धेऽपि तत्पवित्रमुच्छिष्टं न भवतीत्यर्थः । भुक्तशेषं, यत्पवित्रं धृत्वा भोजनं कृतं, तत् त्याज्यमित्यर्थः ।

तथा,

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥
दर्भहीना तु या संध्या यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

हारीतः,

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकाऽनूना न तथा स्याद्विशाखिका ।
न सपर्णा न निर्व्वीर्या होमेषु च विजानता ॥

विशाखिका विविधशाखायुक्ता । सपर्णा सपत्रा। निर्व्वीर्या अतिजीर्णा । सामिदित्यनुवृत्तौ

ब्रह्मपुराण,

पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः।
अश्वत्थोदुम्बरो बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा।
शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति यज्ञियाः॥

पलाशेत्याद्यर्धश्लोकेन समिध उक्ताः। अश्वत्थेत्यादिश्लोकेन यज्ञियवृक्षा उक्ताः।

वायुपुराणे,

पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसौ॥

मरीचिः,

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः।
शान्त्यर्थे तु ससल्कार्द्रा विपरीता जिघांसतः॥
विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राःससुषिराः कृशाः।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कार्यसिद्धिविनाशिकाः॥

ससल्काः सत्वचः। जिघांसतः अभिचारयतः।

स्मृत्यर्थसारे,

पलाशखदिराश्वत्थशम्युदुम्बरजा समित्।
अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः॥
सत्वचः समिधः कार्या ऋज्व्यः श्लक्ष्णाः स्मृतास्तथा।
शस्ता दशाङ्गुलास्तास्तु द्वादशाङ्गुलकास्तथा॥
अर्कपकाः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलिवर्त्तुलाः।
अपाटिता आर्द्रशिखाः कृमिदोषविवर्ज्जिताः॥
दग्धाः कृशास्तथा स्थूला ह्रस्वा दीर्घास्तु वर्ज्जयेत्।
समित् पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसम्मिताः॥

इध्मस्तद्द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ।
स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिः स्मृतः ॥

आपस्तम्बः,

समिदेकप्रादेशा द्विप्रादेश इध्मः त्रिप्रादेशः परिधिः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।

तथा,

बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशाम् ॥

स्मृत्यर्थसारे,

पालाशः खादिरो वेध्मो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
शमीवटोदुम्बरजा आश्वत्थस्तदलाभतः ॥
वनस्पतीनां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः ।
तत्रैतान् वर्जयेद् वृक्षान् कोविदारविभीतकान् ॥
कपित्थामलकं राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा ।
नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥
श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

अनादेशे अविधाने, होमद्रव्यस्येति शेषः । मन्त्रस्य देवतायाश्च, अनादेशे इत्यनुषङ्गः । मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदैवताको मन्त्रो ग्राह्यः । स च समस्ता व्याहृतयः । देवतायाश्च अविधाने प्रजापतिदेवतेत्यर्थः इति पारिजातप्रभृतयः । अत्र देवतान्तरादेशे मन्त्रानादेशे च प्राजापत्यमन्त्रविधाने मन्त्रवर्णविरोधः । अन्यदे-

वत्समन्त्रादेश देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिदेवताविधानेऽपि मन्त्रवर्णविरोधः। न चैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते इतिविनियुक्तकदाचनस्तरीरसीत्येतन्मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये इव लक्षणया मन्त्रवर्णानामविरोध इति वाच्यम् । तत्रान्यथानुपपद्यमानश्रुत्यनुरोधेन लक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृतवाक्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथोपपद्यमानार्थकत्वेन तदनुरोधेन मन्त्रे लक्षणाऽनौचित्यात् । एकैकानादेशे दोषस्योक्तत्वान्मन्त्रस्य देवतायाश्चेत्यस्य मन्त्रदेवतयोरुभयोरनादेशे इत्येवार्थः । परिशिष्टप्रकाशेऽप्येवम् । तत्रायं विशेषः, प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः प्रजापतये स्वाहेति । भट्टभाष्येऽप्येवमेव । समस्ता व्याहृतयः प्राजापत्यो मन्त्र इति तु कल्पतरुः ।

तथा,

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः ।
पाणिनैवेतरस्मिंश्च स्रुचा चात्र न हूयते ॥

अनादेशे होमपात्रानादेशे। इतरस्मिन् द्रवद्रव्येतरस्मिन् । जुहूरितिसमाख्याबलाज्जुह्वा अपि स्रुवाभावे होमसाधनत्वशङ्कानिरासायाह । स्रुचा चेत्यादि ।

तथा,

खादिरो वाऽथ पार्णो वा द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः ।
स्रुग्बाहुमात्री विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥

पार्णः पलाशमयः । वृत्तो वर्तुलः । प्रग्रहो दण्डः । तयोः स्रुवस्रुचोः ।

तथा,

स्रुवाग्रं घ्राणवत्खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।
स्थानं शरावत्खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् ॥

घ्राणवत् नासारन्ध्रवत् । मध्यस्थितमर्यादमिति फलितम् । द्व्यङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठद्वयमितं वर्त्तुलं चेत्यर्थः । जुह्वास्तु खातं शरावत् शरावाकाति सनिर्वाहं निःशेषवहनसाधनतया निर्वाहपदवाच्यप्रणालीसहितं षडङ्गुलं विजानीयात् । तदेव स्थानं हविःस्थानम् ।

तथा,

इध्मजातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं वार्क्षं च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातीयं खादिरं पालाशं वा । तदभावे विभीतकादिवर्जसर्ववनस्पतिमयम् । इध्मार्धप्रमाणम् प्रादेशप्रमाणम् । वृत्तं वर्त्तुलदण्डम् । वार्क्षं वृक्षप्रकाण्डनिर्मितं न तु शाखाभवम् । पृथ्वग्रं स्थूलाग्रम् ।

तथा,

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।
दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनं तु मेक्षणम् ॥

द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा परिमण्डलेन अङ्गुष्ठद्वयपृथ्वग्रा । तुरीयोनं चतुर्थभागोनं स्थूलाग्रमित्यर्थः ।

तथा,

मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा ।
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च ॥

वार्क्षे वरणवृक्षमये । वारणान्यहोमसंयुक्तानीति कात्यायनवचनात् । अहोमसंयुक्तानि होमासाधनानि । तदभावे खादिरविकङ्कतादियाज्ञियवृक्षमये इति भट्टभाष्यसंमतोऽर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे तु,

खादिरो मुसलः कार्यः पालाशं स्यादुलूखलम् ।

यद्दोभौ वारणौ कार्यौ तदलाभेऽन्यवृक्षजौ ॥

स्थायते स्रुग्दीर्घे । वैणवं वंशभवम् । अयं च भट्टभाष्यसंमतः पाठः । परिशिष्टप्रकाशे तु वैणवमित्यत्रैषीकमिति पठित्वा ऐषीकं काशमयमिति व्याख्यातम् ।

तथा,

आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।
माहेयी वाऽपि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥
आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।
सुदृढामव्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

तैजसं ताम्रादि । माहेयी मृन्मयी । नित्यं सर्वदा । न तु तदलाभेऽपि चक्रनिष्पन्नः शरावादिः । चक्रनिष्पन्नस्यासुरत्वात् । यदाह

स एव,

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं भवेत् ।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत् ॥

सुदृढाम् । आज्यपाकक्षमाम् । अव्रणाम् अक्षताम् । भद्रां सौम्यदर्शनाम् । मङ्गलां कालिमादिरहिताम् । एतादृशीं स्थालीमादाय, कर्म कुर्यादिति शेषः ।

तथा,

तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी ।
मृन्मय्यौदुम्बरी वाऽपि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

तिर्यगूर्ध्वं गर्भप्रस्तारदैर्घ्याभ्यां समिन्मात्रा प्रादेशमात्रा । औदुम्बरी ताम्रमयी । पिण्ड्यचरुस्थाल्यधिकारे

ब्रह्मपुराणम्,

नेमिस्तस्यायता कार्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ।

नेमिः कण्ठदेशः।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

स्वशाखोक्तश्चरुः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत्॥

स्वशाखोक्तः स्वशाखोक्तेतिकर्त्तव्यताकः। स्विन्नो विकसितः। अकठिनः कोमलः। एतादृशश्चरुः शुभः कर्मार्हः। अतिशिथिलः अतिविश्लिष्टावयवः। वीतरसः स्रावितमण्डः।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः॥

तदनुकारि तत्सदृशम्। व्रीहीणां शरदि पक्वधान्यानां षष्टिकादीनाम्। प्रतिनिध्यधिकरणन्यायमूलमिदं वचनम्। अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रार्थस्य। यवावयवेषु गोधूमावयवानां प्रत्यभिज्ञानात्।

पैठीनसिः,

काण्डमूलपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति। काण्डं नालम्। प्ररोहः अङ्कुरः। सर्वालाभे पूर्वोक्तानां सर्वेषां काण्डादिसदृशानामलाभे।

मैत्रायणीयपरिशिष्टं,

दक्षिणाऽलाभे मूलानां सर्वेषां फलानां भक्ष्याणां वा दक्षिणां दद्यान्न त्वेवं यजेत। न त्वेवं यजेत दक्षिणां विना न यजेतेत्यर्थः। तथा दर्भास्तरणाभावे काशः प्रतिनिधिः तदलाभे पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरोषधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्ति कटोशीरशुण्ठनलबल्वजपलालोलपवर्जम्। अथेध्मार्थे पलाशाश्वत्थखदिररोहितकोदुम्बराणां तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिल्वकधवनीय-

निम्बराजवृक्षशाल्मलकपित्थकोविदारविभीतकश्लेष्मातकसर्वकण्टकिवर्जम् । व्रीहियवौ पुरोडाशस्यार्थे तदलाभे तुषवतीभिस्तण्डुलवतीभिरोषधीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति अणुचीनकल्माषमसूरवरककोद्रवकोरदूषकवर्जम् । घृतमाज्यार्थे प्रतिनिधिस्तदलाभे दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि वाऽद्भिः संसृष्टानि आज्यार्थान् कुर्वन्ति । पर्ववतीभिः ग्रन्थिमतीभिः । कटादयस्तृणविशेषाः । तिल्वको लोध्रः । नीपः कदम्बः । राजवृक्षः आरग्वधः, मध्यदेशे धनबहेरा इति प्रसिद्धः । आरलुः श्योनाकः । श्लेष्मातकः बहुवारकः । पुरोडाशान् पुरोडाशार्थान् । अणवो मर्कटकाः । वरकः पीतकुलत्थः । कोद्रवो ग्रामकोद्रवः । कोरदूषको वनकोद्रवः । तेन न पौनरुक्त्यम् । आज्यार्थे इति ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावकम् ।
संस्कारयोगादेतेषु आज्यशब्दो विधीयते ॥

इति परिशिष्टधृतवचनोक्तानाम्, आज्यं संस्कुरुते सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वेति गोभिलसूत्रोक्तानां च चतुर्णामाज्यानामर्थे घृतं मुख्यम् । तत्रापि गव्यं मुख्यम् । तदभावे माहिषादि । तथाच

बौधायनः,

घृतमाज्यार्थे गव्यमिति प्रत्ययः तस्यालाभे माहिषमाजं वा आज्यार्थे प्रयुञ्जीत । तथा तयोरभावे तैलं प्रतिनिधिः । तस्याभावे जार्तिलमतसीकुसुम्भसर्षपवार्क्षीयाः स्नेहा इति शिष्टप्रामाण्यात् । अत ऊर्ध्वमलाभे यवपिष्टानि व्रीहिपिष्टानि श्यामाकपिष्टानि वाऽद्भिः संसृज्याज्यार्थे प्रयुञ्जीत । तयोः माहिषाजघृतयोरलाभे तैलं तिलप्रभवः स्नेहः । जार्तिलं जर्तिला अरण्यतिलाः तत्प्रभवं तैलम् ।

रत्नाकरधृतबौधायनस्मृतिश्च,

आज्यहोमेषु सर्वेषु गव्यमेव भवेद् घृतम् ।
तदभावे महिष्यास्तदाजमाविकमेवच ॥
तदभावे तु तैलं स्यात्तदभावे तु जार्त्तिलम् ।
तदभावे तु कौसुम्भं तदभावे तु सार्षपम् ॥

अत्राविकदुग्धस्याभोज्यत्वेन

क्षीराणि यान्यभोज्यानि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यादितिप्रायश्चित्तविधानात् तद्विकारस्याविकघृतस्याभक्ष्यत्वेन यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेतेत्यापस्तम्बवचनेन यागे निषिद्धत्वेऽपि वचनबलात्प्रतिनिधित्वेनोपादानम्। केचित्तु निषिद्धक्षीरस्य साक्षाद्विकाराशने एव प्रायश्चित्तमिति वदन्तः परम्पराविकारस्याविकघृतस्य नाभक्ष्यत्वमिति वदन्ति । दधि पयो वेति । अनयोरपि गौणमुख्यभावो बोध्यः । अत्र दधनि द्रव्यनाशापत्त्या अधिश्रयणरूपसंस्कारबाधः । अथवा यथा दधिनाशो न भवति तथा संस्कारार्थमधिश्रयणं कर्त्तव्यम् । यथाऽऽह

आश्वलायनः ।

न दध्यधिश्रयेदधिश्रयेदित्येके । दधि पयो वेत्यनन्तरं तदभावे इति पारिजातरत्नाकरादौ पाठः ।

वायुपुराणे,

कण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनं सदा ।
सकृदेव पितॄणां स्याद्देवानां तु त्रिरुच्यते ॥
पित्रर्थं निर्वपेद् भूमौ,शूर्पे वा दर्भसंयुते ।

उल्लेखनं स्वात्मपराङ्मुखत्वेन रेखाकरणमिति कल्पतरुः ।

यज्ञपार्श्वः,

गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।
आवसथ्ये त्रयोविंशत्यग्न्याधेये शतात्परम् ॥
आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च ।
सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ ॥
चातुर्मास्ये तु चत्वारि तथा पञ्च सुराग्रहे ।
अयुतं वाजपेये तु अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

त्रयोविंशतीति द्वितीयान्तमार्षम् । आग्रयणं नवसस्येष्टिः, तत्र प्रायश्चित्ते च पञ्चदशेत्यर्थः । चत्वारि पञ्चेत्यत्र शतानीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । सुराग्रहे सौत्रामण्याम् । चतुर्गुणमयुतमिति संबन्धः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका
कंसादिना चेत् स्रुवपूरमात्रिका ।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः
स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यया पूर्यन्ते तावत्परिमाणा पाण्याहुतिः कार्या । कंसं कांस्यपात्रम् । हविष्याभावे दधिपयोयवागूभिर्यदा होमः तदा केन जुहुयादित्याकाङ्क्षायां गोभिलसूत्रम् । कंसेन चरुस्थाल्या स्रुवेण वेति । तत्र कंसादिना यदा होमः तदा सा आहुतिः स्रुवपूरमात्रप्रमाणा कार्या । अत्र कंसादिता चेत्यत्र रसादिना चेत्यपपाठः । हविराधारपाणिसाहचर्यविरोधात् इति परिशिष्टप्रकाशे नारायणः । यच्च

गृह्यव्यासवचनम्,

उत्तानकरपञ्चाङ्गुल्यग्रैर्बलिं हरेद्वृषवक्त्राकारेणोत्तानेनाङ्गुष्ठकिद्वयपर्वमात्रं प्रपूर्य जुहुयादिति । यदपि च

छन्दोगपरिशिष्टटीकाधृतम्,

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्बलीन्।
प्राणाहुतिबलिं चैव मृदं गात्रविशोधनीम्॥

इति वचनं, तदसमर्थविषयम्।

तथा,

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते॥

व्यङ्गारिणि विगताङ्गारे। आमयावी दीर्घरोगी।

तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा॥
जुहूषंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः।
न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना॥
मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्॥

जुहूषन् होतुमिच्छन्। स्फ्यः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः। आदिपदं वस्त्रादिपरिग्रहार्थम्।

भविष्यपुराणे,

अनुक्तद्रव्यसंख्याना देवताप्रतिमा नृप।
सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्त्तिका तथा॥
पिष्टजा लेपचित्रोत्था कार्या वित्तानुरूपतः।
आमाषात्पलपर्यन्ता कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः॥

चित्रोत्था चित्रलिखिता।

गृह्यपरिशिष्टे,

पृषदाज्यमिति प्रोक्तं दधि सर्पिरिति द्वयम्।
क्षीरे शृतोष्णे दधियुग्यामिक्षेति द्विसंभवात्॥

अत्र पय एव प्रधानं दधि तु संस्कारकमित्याहुः।

लिङ्गपुराणे,

आज्यं क्षीरं मधु तथा मधुरत्रयमुच्यते ।

स्कान्दे,

त्वक्केसरलवङ्गैस्तु त्रिसमं मुनिभिः स्मृतम् ।
त्वक्पत्रकलवङ्गानि केसरं च चतुःसमम् ॥

गरुडपुराणे,

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैकः शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥
कर्पूरं चन्दनं दर्पः कुङ्कुमं च चतुःसमम् ।
सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥

वृद्धगर्गः,

कुङ्कुमं चन्दनोशीरं मुस्ता लामज्जकेसरम् ।
कर्पूरं त्रिसुगन्धं च सर्वगन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धं प्रकीर्त्तितम् ।
कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।
कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षकर्दमः ॥

शिवधर्मे,

पञ्चामृतं दधि क्षीरं सितामधुघृतं नृप ।
सिता शर्करा ।

स्कान्दे,

ताम्रारुणश्वेतकृष्णनीलानामाहरेद्गवाम् ।
गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पींषि च क्रमात् ॥
पञ्चगव्यमिति शेषः ।

तत्रैव,

विष्णुवह्नीन्द्रवाय्वर्कदैवत्यानि यथाक्रमम् ।
विद्ध्येतानि कुशोदं च पितृराजाधिदैवतम् ॥

प्रोक्ताभावे त्वथैतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत् ।
गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृत् क्षीरस्य च त्रयम् ॥
द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिणः ।
एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तैः पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः ॥
पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ।

आदित्यपुराणे,

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् ।
रत्नपञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

मुक्ताफलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव ।
यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुस्तथैवच ॥
श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे,

सुवर्णं रजतं ताम्रमारकूटं तथैवच ।
लोहं त्रपु तथा सीसं धातवः सप्त कीर्त्तिताः ॥

तथा,

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा
यवाः सिद्धार्थकाश्चैवमर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।
वचा चम्पकमुस्ता च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,
ओषध्यः फलपाकान्ताः शणसप्तदशाः स्मृताः।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुसर्षपाः॥
प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सचीनकाः।
माषा मुद्रा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः॥
आढक्यश्चणकाश्चैव ग्राम्यारण्याश्च षोडश।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुसर्षपाः॥
माषा मुद्राः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः।
श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः॥
कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश॥
कुण्डमण्डपसुवर्णादिमानादिकं तत्रतत्र वक्ष्यते।
प्रत्यर्थि परिवर्द्धनेऽर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे
श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये।
राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते
ग्रन्थेऽस्मिन् खलु पारिभाषिक इति ह्याद्यः प्रकाशोऽगमत्॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे परिभाषा-
प्रकाशः संपूर्णः॥

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NOS. 103 & 108.

वीरमित्रोदयः ।

परिभाषा प्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधितः ।

VÎRAMITRODAYA,

PARIBHÂSHÂ PRAKÂSA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆḌIT MITRA MISRA,

EDITED BY

Parvatîya Nityânanda Sarmâ.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS.–OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌIT JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

1906.

Price Rupees Two.

PRELIMINARY NOTE.

The *Viramitrodaya*, of which the first section is here offered to the public, is an extensive treatise on Dharmashāstra. It consists of twenty-two sections—called 'Prakāshas'—enumerated by the author himself in verses 40—46 of the present work.

(1)	Paribhāshā	contains	1845	shlokas.
(2)	Sañskāra	"	17415	"
(3)	Âhnika	"	9630	"
(4)	Pûjā	"	6390	"
(5)	Pratishthā	"	10040	"
(6)	Rājadharma	"	6795	"
(7)	Vyavahāra	"	13095	"
(8)	Shuddhi	"	5400	"
(9)	Shrāddha	"	7950	"
(10)	Tîrtha	"	9250	"
(11)	Dāna	"	13750	"
(12)	Vrata	"	22650	"
(13)	Samaya	"	6100	"
(14)	Jyotisha	"	(?)	"
(15)	Shānti	"	(?)	"
(16)	Karmavipāka	"	(?)	"
(17)	Chikitsā	"	(?)	"
(18)	Prāyashchitta	"	(?)	"
(19)	Prakīrṇa	"	(?)	"
(20)	Lakshaṇa	"	8500	"
(21)	Bhakti	"	(?)	"
(22)	Moksha	"	(?)	"

MSS. of the sections of which the extent in *shlokas* is noted above are available. These numbers come to the total of 1,38,810. So we can safely regard the complete work

as containing over 2 *lakhs* of *shlokas*, and thus being more than twice the size of the Mahābhārata. The names of subjects dealt with shew that the work is more like an 'Encyclopedia of Hindu learning' than a mere 'digest of Hindu Law.'

The author's name is Mitra Mishra, son of Parashurāma Mishra, and grandson of Haṁsa Pandita; they belonged to a race of Brahmaṇas living in 'Gopāchala' (?). This is all that we can learn from the introductory verses of the present work about the family of the writer. The author has begun each of the 22 sections of his work with long introductions and a careful study of these will afford more definite information with regard to the author.

The work was written under the patronage of the king of Orchha, Virasimha Deva, the greatest patron of Hindu learning of his day, and withal an enlightened ruler who in the interests of peace married his brother's daughter to the Mogul Emperor. The few European historians who have glanced at the subject, with a regrettable lack of sympathy and of accurate knowledge describe him practically as a savage and stigmatise him as the "murderer of Abulfazal." Some of the most famous Hindi poets—for instance Keshava Deva—belonged to his court. He built a splendid temple at the cost of 33 *lakhs* of rupees in Vrindāvana which was ruthlessly razed to the ground by Aurangzeb. Further particulars with regard to this king may be learnt from Blochman's *Ain-i-Akbari* and the *History of Bundelkhand* published in the journal of the Asiatic Society of Bengal in 1903.

The great merit of this grand work is that the style is easy and clear and the author's meaning is always plain. The texts that have been quoted are always interpreted in the most approved style of Mimānsā, and all differences reconciled, and a clear consistent doctrine evolved, unlike another huge digest, the Hemādri, which merely piles up end-

less Smriti texts, leaving the reader to wander unguided through the labyrinth, with no clue as to what the author wanted to be taken as settled law.

Besides this encyclopedic work, Mitra Mishra wrote the following works—

(1) *Ânandachampu* ; a maunscript of this work exists in the collection belonging to the Government College at Benares.

(2) A commentary, also named 'Viramitrodaya', on the original Smriti of Yājnavalkya. This work seems to have so far escaped the notice even of such scholars as have expressly taken trouble to investigate the history of Hindu legal literature. The late Hon. Mr. Mandlik had in his possession the *Âchâra* portion of the work. But he was apparently misled by the name 'Viramitrodaya' and refers to it only as a portion of the better known digest of the same name. This same mistake has been repeated by the late Dr. Shiromani in his valuable treatise on Hindu Law, from which it seems to have been copied by other writers on the subject So far as I am aware the only manuscript of the *Achâra* section extant is the one referred to above, from which I have obtained a copy. Of the *Vyavahara* section there are two manuscripts known to me; one is in the Raghunath Temple Library of H. H. The Maharaja of Kashmir, and the other in my possession, having been given to me by a Pandit of Benares. Of the Prāyashchitta portion, I know of only one Bengali transcript, in the library of the Asiatic Society of Bengal, from which also I have obtained a copy.

During the last hundred years a strange fate has overtaken the whole legal literature of India. The study of the original texts has been more or less neglected by the administrators of justice and this has thrown the whole subject of Hindu Law—at least that section of it which has fallen under the spell of the British Indian courts of Justice—into inextric-

able confusion. To what pass this confusion has come may be gathered from such facts as this: as regards adoption the people of middle India have been forced to accept the guidance of the Dattakamimansa by Nanda Pandit, a Maharashtra, whose work is repudiated by the writer's own caste-people, who refuse to be bound by his hard and fast rules, and have evolved far more liberal rules for themselves on the subject; while those of Bombay are under the influence of the *Mayūkha*, written in far away Bundelkhand; and the Gujeratis are ruled by the Vivādatāndava, the work of a Benares Pandit; and further, the rules about adoption as given in the *Viramitrodaya*, the "paramount authority" of the "Mitakshara School," which diverge widely from those of the Dattakamimansa, are not even mentioned in High Court judgments, much less enforced.

It is sad to contemplate the effects of this neglect of the study of the original texts. No encouragement is afforded either by the ruling princes or by our Universities; one can take the highest University degrees in law without the slightest knowledge of the language in which the original laws of the land are written. A small instance of the prevailing lack of exact information in respect of Hindu legal literature is afforded by a passage contained in I. L. R., Allahabad 1895, page 314, where the Vyavahāramayūkha is spoken of as a commentary on the *Yajnavalkya Smriti*! When such is the attitude of the highest administrators of law in the land towards the study of Hindu law in the original texts what chance is there of its being judiciously and accurately applied? This ignorance is all the more deplorable and dangerous when case-law is made to supersede customary law, and is steadily over-riding text-law. Misunderstood and misapplied texts are thus playing havoc with all customs and traditions, especially when applied with all the logical acumen and unbending rigidity of the genius of English

lawyers. These gentlemen lose sight of the fact that the original texts were being constantly modified by the indefatigable labours of a host of commentators and digest-writers, and learned *Mimânsakas*. All this plasticity has now been replaced by the rigidity of inert case-made law. Even when a clear-minded judge like Sir John Edge makes a stand against this state of things (I. L. R. All. 1895), the conservatism of courts proves too much for him ; and his judgment is upset by a body of lawyers sitting in London, probably entirely unacquainted with the original texts of Hindu law, dependent on more or less inaccurate translations of only a few books, not duly realising the conditions of life prevailing here, and wedded to their own ideas of the inflexible character of precedents. It was the aim of the old digest-writers to minimise the differences met with in the Smriti texts and to make for unity; their methods were altogether different from those adopted by the modern courts who make it their business to emphasise differences. This has put a stop to the normal evolution of Hindu Law, which went on unimpeded till about the end of the 18th century, the Bâlambhatti commentary on the Mitakshara (written 1760-80 A. C.) being the last representative of the old digests. [1] About this time the petrifying influence of the British Courts of justice began to fall upon Hindu Law.

Excepting those portions of the law which had the misfortune of being decided by these courts and being thus petrified, all others continue to be fluid and adaptive and hence progressive. For instance, marriages are constantly taking place which are not recognised by the Viramitrodaya or by Madhava; and yet no case has ever gone to the courts seeking to have these declared null and void ; and the effecs of this is that customs regarding marriage are slowly undergoing modifications, in accordance with the changed conditions of modern life. On the other hand, as soon as a

For further information see my Preliminary note to Balambhatti vol. II. fas 1. Printed in the Bibliotheca Indica.

question of adoption arises, there is an appeal to the Courts and every effort is made to perpetuate a single rigid interpretation of the law, whose salutary growth and adaptibility is thus constantly artificially checked.

It is difficult to devise a scheme for the remedy of this undesirable state of affairs. But the first step that may be taken appears to be the appointment of a representative Committee of men of light and leading, some of whom should be versed in the original works of Hindu Law, while others should be equally well up in the Civil Codes of European and other Countries, and all of them free from theological bias. When the theological bias has once been got rid of, and the law compiled and expressed in the modern languages it will be easy to keep the whole thing in touch with the changing conditions of life. In such a compilation much useful aid could be derived from the Jain, Bauddha and Musalman systems, which are more liberal and rational in many matters.

DURGAKUND, GOVINDA DAS.
BENARES.
30th September 1906.

श्रीगणेशाय नमः ।

सरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशः ।

कोपाटोपनटत्सटोद्भटमटद्भ्रूभीषणभ्रूकुटि-
भ्राम्यद्भैरवदृष्टिनिर्भरनमद्दर्वीकरोर्वीधरम् ।
गीर्वाणारिवपुर्विपाटविकटाभोगत्रुटद्धाटक-
ब्रह्माण्डोरुकटाहकोटिनृहरेरव्यादपूर्वं वपुः ॥ १ ॥

सटाग्रव्यग्रेन्दुस्रवदमृतबिन्दुप्रतिवल-
न्महादैत्यारम्भस्फुरितगुरुसंरम्भरभसः ।
लिहन्नाशाचक्रं हुतवहशिखावद्रसनया
नृसिंहो दंष्ट्राभिर्दमयतु मदंहो मदकलम् ॥ २ ॥

संसारध्वंसिकंसप्रमुखसुररिपुप्रांशुवंशावतंस-
भ्रंशी वंशीधरो वः प्रचुरयतु चिरं शं स राधारिरंसी ।
यश्चूडारूढगूढस्मितमधुरमुखाभोजशोभां दिदृक्षु-
गुञ्जाभिः सानुरागालिकनिकटनटच्चन्द्रकव्यक्तचक्षुः ॥ ३ ॥

लीलाभ्रान्तिविसर्पदम्बरनया व्यग्रार्द्धकान्तं पद-
न्यासन्यञ्चदुदञ्चदद्रिवसुधाभोगीन्द्रकूर्माधिपम् ।
फूत्कारस्फुरदुत्पतत्फणिकुलं रिङ्गज्जटाताडन-
ध्मातव्योमगभीरदुन्दुभिनटन्न्यात्स वो धूर्जटिः ॥ ४ ॥

कुम्भोद्भ्रान्तमधुव्रतावलिवलज्झङ्कारकोलाहलैः
शुण्डास्फालनविह्वलैः स्तुत इव व्यालैर्वियत्स्थाविभिः ।

मज्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महाम्भोनिधौ
हेरम्बः कुरुतां कृताम्बरकरालम्बाश्चिरं वः शिवम् ॥ ५ ॥

समन्तात्पश्यन्ती समसमयमेव त्रिभुवनं
त्रिभिर्नेत्रैर्दोर्भिर्दशभिरपि पान्ती दश दिशः ।
दधाना पारीन्द्रोपरि चरणमेकं परपदा
हतारिर्वो हन्यान्महिषमथनी मोहमहिषम् ॥ ६ ॥

वामान् भिन्दन्नवामान् भुवमनु सुखयन् पूरयन्नर्थिकामान्
श्रीमान् भीमानुकारी बहलबलभरैर्मेदिनीमल्लनामा ।
आसीदाशीविषेन्द्रद्युतिधवलयशा भूपचक्रावतंसः
श्रीकाशीराजवंशे विधुरिव जलधौ सर्वभूसार्वभौमः ॥७॥

संग्रामग्रामकामो निरुपममहिमा सत्त्वविश्रामधाम
क्रामन्नेवारिचक्रं मिहिर इव तमो विक्रमोरुक्रमेण ।
सारैर्मेरोरुदारैरपर इव गिरिर्मेदिनीमल्लनेन
प्रख्यातः क्षोणिचक्रे समजनि नृपतिर्मेदिनीमल्लनामा ॥ ८ ॥

निर्व्यद्रिस्तर्ज्जयद्भिर्विधुमिव जगतीमर्ज्जुनाभैर्यशोभिः
सम्पूर्णावार्यवीर्यो विशिखवितरणैरर्ज्जुनो दुर्ज्जनानाम् ।
साम्राज्योपार्ज्जनश्रीरगणितगुणभूरर्ज्जुनप्रांशुबाहु-
र्नाम्नाऽभूदर्ज्जुनोऽस्मान्नरपतिरतुलो मेदिनीमल्लभूपात् ॥९॥

बुद्धिः शुद्धिमती क्षमा निरुपमा विद्याऽनवद्या मनो
गाम्भीर्यैकनिकेतनं वितरणं दीनार्त्तिनिर्दारणम् ।
आसीदर्ज्जुनभूपतेर्विदधतो विद्रावणं विद्विषां
भूमीनामवनं च कारणगुणात्कार्यं यशोऽप्यर्ज्जुनम् ॥१०॥

तस्मादाविरभूत्प्रभूतमहिमा भूमीपतेरर्ज्जुना-
त्सौजन्यैकनिधिर्गुणैरनवधिर्लावण्यवारांनिधिः ।

भिन्दन् दुर्ज्जनमर्ज्जयन् बहु यशः प्रौढप्रतापोदयै-
र्दुर्जेयो मलखाननामनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डलः ॥ ११ ॥

यस्मिन् शासति नीतिभिः क्षितिमिमां निर्वैरमासीज्जग-
त्पारीन्द्रेण समं करीन्द्ररभसारम्भोऽपि सम्भावितः ।
*श्येनः क्रीडति कौतुकी स्म विहगैश्चिक्रीड नक्रैर्झपः
किंवाऽन्यद्गहनेऽभवत्सह मृगैः शार्दूलविक्रीडितम् ॥१२॥

हिमविशदयशःसुशोभिताशो महिमतिरोहितवारिधिप्रभावः।
समजनि मलखानतः प्रतापैस्त्रिजगति रुद्र इव प्रतापरुद्रः॥१३॥

शुचि धनमर्थिनि सहसा यशसा सममानने गुणो जगतः ।
पुत्रे भूरभिदध्रे चेतो रुद्रे प्रतापरुद्रेण ॥ १४ ॥

जातः प्रतापरुद्रात्ससमुद्रां पालयन्नवनीम् ।
कृतरिपुकाननदाहो मधुकरसाहो महीपतिः शुशुभे ॥१५॥

पृथुः पुण्याभोगैर्विहितहितयोगैरनुदय-
त्खलायोगैर्योगैः कृतसुकृतियोगैरपि गुरुः ।
भुजस्तम्भालम्बालसशयितविश्वम्भरतया
बभौ प्रौढोत्साहः स मधुकरसाहः क्षितिपतिः ॥ १६ ॥

प्रजागणरुजाऽपहो द्युतिमहोदयाविष्कृतः .
सुधांशुरिव मांसलो रसभरैः सभारञ्जनः ।
प्रदीप्तकुमुदावलिर्द्विजपतिश्च नक्षत्रपो•
नृपो जयति सत्कृपो मधुकरः कृतारित्रपः ॥ १७ ॥

विन्यस्य वीरसिंहे भूपतिसिंहे महीभारम् ।
ज्ञानानलमलदाहो मधुकरसाहो दिवं भेजे ॥ १८ ॥

* श्येनः क्रीडतिस्मेति संबन्धः ।

अन्तर्गम्भीरताऽन्धूकृतसलिलनिधिर्लालिताशेषबन्धु-
र्बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।
भ्रूभङ्गीलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी
सन्मातङ्गी तुरङ्गी धरणिपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥१९॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै-
रिहैकोऽपि द्वेषी न खलु रणशेषी समजनि ।
परं तस्थौ दुःस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः
क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥ २० ॥

दानं कल्पमहीरुहोपरि यशः क्षीरोदनीरोपरि
प्रज्ञा शक्रपुरोहितोपरि महासारोऽपि मेरूपरि ।
दावाग्नेरुपरि प्रतापगरिमा कामोपरि श्रीरभू-
त्सिंहातिक्रमवीरसिंहनृपतेः किंकिं न कस्योपरि ॥२१॥

दानैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणा-
त्कुर्वाणे सति वीरसिंहनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डले ।
कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं
मोघीभूतजनिः समाश्रितवनीश्चिन्तां च चिन्तामणिः॥२२॥

भ्रामंभ्राममसंभ्रमं त्रिजगतीचक्राणि चक्रेऽचिरा-
च्चारं शीलितविष्णुपादपदवीब्रह्माण्डभाण्डोपरि ।
ब्रह्माण्डं निजमण्डमण्डलमिवाच्छाद्यैव सैवाधुना
विश्वेशामपि यस्य भास्वरयशो हंसी वतंसीयति ॥२३॥

जलकणिकामिव जलधिं कणमिव कनकाचलं मनुते ।
नृपसिंहवीरसिंहो वितरणरंहो यदा तनुते ॥ २४ ॥

यदा भवति कुण्डलीकृतमहाधनुर्मण्डल-
स्तदा नयनताण्डवत्रुटितखाण्डवः पाण्डवः ।

मनो वितरणोत्सुकं वहति वीरसिंहो यदा
तदा पुनरुदारधीरप्यमर्त्यवर्णिं कर्णो जनैः ॥ २५ ॥

शौर्योदार्यगभीरताधृतिदयादानादिनानागुणा-
नुर्वीदुर्वहभारवत्यहिपतिस्पर्द्धालदोःशालिनि ।
संयोज्यैव जुझारसिंहधरणीधौरेयचूडामणौ
मज्जन् ब्रह्मणि वीरसिंहसुकृती तस्थौ स्वयं निर्गुणः ॥२६॥

नद्यः स्वादुजला द्रुमाश्च सुफला भूरुर्वरा भूसुराः
वेदध्यानविधूयमानदुरिता लोका विशोका बभुः ।
राजनीतिनिरीतिरीति पितरीवोर्वीमिमां शासति
श्रीमद्वीरजुझारसिंहनृपतौ भ्रूभङ्गभग्नद्विषि ॥ २७ ॥

संग्रामोत्कटताण्डवोद्भटभटैरारब्धहेलाहठै-
श्चण्डाडम्बरपूरिताम्बरतटक्षीराब्धिगोत्राऽवटैः ।
भूभृत्सिंहजुझारसिंहधरणीजानेः प्रयाणे रणे
शौर्योदार्यधनोऽपि को नु धरणीचक्रे न चक्रे भयम् ॥२८॥

तावद्वीरगभीरहुंकृतिरवस्तावद्गजाडम्बर-
स्तावत्तुङ्गतुरङ्गरिङ्गणचमत्कारश्चमूनामपि ।
तावत्तोयमहामहीभृदटवीदुर्गग्रहो विद्विषां
यावन्नैव जुझारसिंहनृपतिर्युद्धाय बद्धोत्सवः ॥ २९ ॥

अयं यदि महामना वितरणाय धत्ते धियं
थियं कनकभूधरोऽञ्चति ह्रियं च कर्णोऽटति ।
दधीचिरपचीयते बलिरलीकरूपायते
तदाऽतिमलिनायते स किल कल्पभूमीरुहः ॥ ३० ॥

प्रासादागतडागनागमणिभूदानादिनानातपः-
प्रागल्भ्येन महेन्द्रचन्द्रवरुणब्रह्मेशविष्णुस्थली ।

प्राचण्ड्येन जिता ऽमिता वसुमती कोदण्डदोर्दण्डयो-
र्जागर्त्तीति जुझारसिंहनृपतेः कुत्र प्रतापो न वा ॥ ३१ ॥

ब्रह्माऽभूच्चतुराननः स्मरहरः पञ्चाननः षण्मुखः
स्कन्दो भूपजुझारसिंहयशसो गानोत्सवेऽत्युत्सुकः ।
तस्याभोगमुदीक्ष्य भूधरनभोनद्यस्त्रिलोकीदिशः
सप्तद्वीपमयी मही च विधिना विघ्नेन निर्वाहिताः ॥ ३२ ॥

तुङ्गत्वादनवाप्य दैवततरोः पुष्पाणि सर्वाः समं
श्रीमद्वीरजुझारसिंहनृपतेर्दानं समानं जगुः ।
व्रीडादुर्वहभारनिर्भरनमद्ग्रीवे तु देवद्रुमे
श्लाघन्ते सुलभायमानकुसुमास्तं भूरि देवस्त्रियः ॥ ३३ ॥

भीमो ऽयं सहदेवरातपृतनादुर्द्धर्षपार्श्वो लसन्
श्रीभूमीनकुलः सदा ऽर्जुनमहाख्यातिः क्षमामण्डले ।
कर्णः श्रीः कृतवर्मभीष्मघटनाशौटीर्यदुर्योधनो
रोषादेष युधि स्थिरो यदि भवेत्कः स्यादमुष्यागतः॥३४॥

सत्कीर्त्तिग्रामदामाभरणभूतजगद्विक्रमादित्यनामा
धाम्नो भूम्ना महिम्ना विघटितरिपुणा विक्रमोपक्रमेण ।
सुप्रांशुः पीवरांसः पृथुभुजपरिघस्तस्य वंशावतंसो
विश्वोदश्चत्प्रशंसो गुणिगणहृदयानन्दनो नन्दनोऽभूत् ॥ ३५॥

आशापूर्त्तिं प्रकुर्वन् करवितरणतः पद्मिनीप्राणबन्धुः
मोघदिव्याम्बरश्रीः स्फुटमहिमरुचिः सर्वदा ध्वस्तदोषः ।
जम्भारातेरिहोच्चैरचलसमुदयात्सुप्रभातप्रकाशी
पुत्रो राज्ञः पवित्रो रचयति सुदिनं विक्रमादित्य एव ॥३६॥

सार्थीकुर्वन्निरर्थीकृतसुरविटपी चार्थिसार्थं निजार्थैः
व्यर्थीभूतारिपृथ्वीपतिरमरगुरुस्पर्द्धिवर्धिष्णुबुद्धिः ।

मानैर्यानादिदानैर्बहुविधगुणिभिर्गीयते यः सभायां
भ्रातर्ज्जातः स भूयः सुकविकुलमुदे विक्रमादित्य एव ॥३७॥

दानं दीनमनोरथावधि रणारम्भोऽरिनाशावधि
क्रोधो वागवधि प्रतापयशसोः पन्था दिगन्तावधि ।
दाक्षिण्यं क्षितिरक्षणावधि हरौ भक्तिश्च जीवावधि
व्यालुप्तावधि वीरविक्रमरवेः श्रेयः परं वर्द्धते ॥ ३८ ॥

हेमाद्रेः श्रियमन्यथैव कुरुते चक्रे च गौरीं तनुं
कैलासोपरि ~~शोभते पटयति स्पष्टं च दिङ्मण्डलम्~~ ।
भोगीन्द्रं न दधे श्रुतौ बत जटामूर्द्धा च गङ्गां व्यधा-
ल्लोकानामयमीश्वरोऽस्य यशसस्त्वैश्वर्यमुज्जृम्भते ॥ ३९ ॥

श्रीगोपाचलमौलिमण्डलमणिः श्रीदूरवारान्वये
श्रीहंसोदयहंसपण्डित इति ख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
यं लक्ष्मीश्च सरस्वतीः च विगतद्वन्द्वं चिरं भेजतुः
भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः साम्ना ऽपमायं गुणैः ॥४०॥

पटु दिक्षु विदिक्षु कुर्वतीनां नटलीलां स्फुटकीर्त्तिनर्त्तकीनाम् ।
स्फुरदध्वरधूमधोरणीह च्युतवेणीति जनैरमानि यस्य ॥४१॥

ततो ऽनल इवारणेरतुलधाममूर्भूभुजां
शिरोमणिरुरोमणिर्धरणिनामवामभ्रुवः ।
रणे बहुगुणी धनी भुवि वनीपकश्रीखनी
रमारमणमिश्रणी परशुराममिश्रोऽजनि ॥ ४२ ॥

येनागत्य पुरा पुरारिनगरे विद्या ऽनवद्या ऽर्जिता
श्रीचण्डीश्वरमग्निहोत्रितिलकं लब्ध्वा गरीयोगुरुम् ।
शुद्धा सैव महोद्यमेन बहुधा भान्ती भवन्ती स्थिरा
तद्वंश्येषु कियन्न कल्पलतिकेवाद्यापि सूते फलम् ॥ ४३ ॥

आस्यारविन्दमनुपास्य गुरोरपास्य
लास्यं चतुर्मुखमुखेषु सरस्वतीह ।
सालंकृतिश्च सरसा च गुणान्विता च
यस्यातनोति रसनोपरि ताण्डवानि ॥ ४४ ॥

अङ्के कोमलतेव सीमनि दृशोरेकेव रेखाऽञ्जनी
कस्तूरीमकरीव भालफलके धारेव मूर्ध्न्यालकी ।
ऊर्ध्वं भृङ्गपरम्परेव कबरी सौरभ्यलोभाकुला
यस्यैवाध्वरधूमधोरणिरभूदाशाकुरङ्गीदृशः ॥ ४५ ॥

सुमायुरयशोनिधेः सुनिरवद्यविद्यानिधेः
सुचारुकवितानिधेः स्मृतिनिधेः श्रुतिश्रीनिधेः ।
अयं सुकृतगौरवात्परशुराममिश्राद् गुणै-
रनूनगरिमा पितुर्जगति मित्रमिश्रोऽजनि ॥ ४६ ॥

धर्मार्थैकनिकेतनं विधिमयं कर्मावनीदर्शनं
स्मृत्यम्भोजमहोदयं श्रुतिमयं श्रीवीरमित्रोदयम् ।
द्राक्सिद्धीकृतकार्यसिद्धिशतया श्रीवीरसिंहाज्ञया
तेने विश्वमुदे पुरे पुरभिदः श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥ ४७ ॥

स्मारंस्मारं यशोदाकरकमलगलत्स्नेहसंवर्द्धिताङ्गं
गोपानां भूतधात्रीभरहरणकृते केशवं वेषवन्तम् ।
वीरश्रीवीरसिंहः स्फुरदमलदृशा ऽऽदेशितः शुद्धबुद्धिः
संस्काराख्यप्रकाशं कलयति सुकृती पण्डितो मित्रमिश्रः॥४८॥

संस्काराणामिहोद्देशो गर्भाधानमतः परम् ।
प्रथमर्तौ मासतिथिस्थानादिफलमीरितम् ॥ १ ॥

धर्मे विशेषाः संप्रोक्ताः प्रथमर्तौ प्रसङ्गतः ।
ऋतौ गमनकालश्च गमनाकरणे पुनः ॥ २ ॥

अन्नप्राशनशेषे च जीविकायाः परीक्षणम् ।
बालेऽन्यदृष्टिदोषादौ प्रोक्तो रक्षाविधिक्रमः ॥ १५ ॥

बालस्य स्खलनादौ च रक्षाया विषयः स्मृताः ।
बालस्य पूर्वमेवोर्ध्वदन्तोत्पत्तिफलं पुनः ॥ १६ ॥

बालस्य दन्तकषणशमने विधिरीरितः ।
अब्दप्रपूर्त्तिकृत्यं च निषिद्धान्यथ तद्दिने ॥ १७ ॥

अथ तस्मिन् दिने कृत्यप्रयोगः परिकीर्त्तितः ।
प्रसङ्गाद्बालकस्याथ कर्म पुष्टिकरं स्मृतम् ॥ १८ ॥

अपमृत्युप्रशमनं चूडाकरणमेवच ।
कुलैक्ये मण्डनादूर्ध्वं निषेधो मुण्डनस्य च ॥ १९ ॥

शिखाविनिर्णयः स्त्रीणां चूडाकर्म ततः स्मृतम् ।
शूद्रचूडा ततः क्षौरं विद्यारम्भस्ततः परम् ॥ २० ॥
ततश्चानुपनीतस्य ये धर्मास्ते प्रकीर्तिताः ।
उक्तसंस्कारातिपाते प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ २१ ॥

अथोपनयनं मुख्यगौणकालाश्च तस्य वै ।
काम्याः कालास्ततो व्रात्यास्तत्प्रायश्चित्तमप्यथ ॥ २२ ॥

व्रात्याङ्गजानां तदनु प्रायश्चित्तं निरूपितम् ।
अथ विस्तरशः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां विनिर्णयः ॥ २३ ॥
बटुमातृरजोजन्मनिर्णयः सोदरस्य च ।
तथोपनयने प्रोक्त उपनेये च निर्णयः ॥ २४ ॥

मूकाद्युपनयः पश्चात्स्त्रीणामुपनयक्रिया ।
उक्ता अनुपनेयाश्च निर्णयश्चोपनेतृगः ॥ २५ ॥

बटूपनेत्रोरप्युक्तमधिकारकरं परम् ।
प्रायश्चित्तमथारम्भः सम्यक्संभारसंग्रहः ॥ २६ ॥

अध्यापकस्य कथनं तत्कर्माणां निरूपणम् ।
विद्यादानप्रशंसा च तथा ऽध्येतृनिरूपणम् ॥ ३९ ॥
विद्याप्रारम्भकालाश्च प्रकारो ऽध्ययनस्य च ।
अनध्यायास्ततस्तत्राध्ययने दूषणं स्मृतम् ॥ ४० ॥
तत्रापवादस्तदनु प्रदोषास्तदनन्तरम् ।
उत्सर्जनं ततः प्रोक्ता पुनश्चोपनयाक्रिया ॥ ४१ ॥
पुनस्तस्मिन्निमित्तानि, नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
धर्माश्च व्रतलोपोक्तप्रायश्चित्तनिरूपणम् ॥ ४२ ॥
कालावधि ब्रह्मचर्यं गोदानव्रतमेवच ।
विकल्पः कथितस्तद्वदाश्रयाणां समुच्चयः ॥ ४३ ॥
समावर्त्तनसंभाराः स्नातकस्य व्रतानि च ।
अनाक्रम्याणमधिष्ठेयानीक्षणीयानि च क्रमात् ॥ ४४ ॥
उक्तानि तेषां लोपे च प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।
कच्छबन्धः क्षत्रियस्य छुरिकाबन्ध एवच ॥ ४५ ॥
विवाहश्च परीक्षा च कुलस्यात्र समीरिता ।
उत्तमानि कुलान्युक्तान्यधमानि कुलानिच ॥ ४६ ॥
हीनक्रियादिककुलपरित्यागे प्रयोजनम् ।
कुलापकर्षकारीणि निमित्तान्युदितानि च ॥ ४७ ॥
अथ गोत्रपरीक्षा च निषेधो मातृगोत्रगः ।
विस्तरेण पुनः प्रोक्तो गोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ ४८ ॥
सापिण्ड्यनिर्णयश्चैव विस्तरेणेह कीर्त्तितः ।
अथ मातुलकन्याया विवाहे च विचारणा ॥ ४९ ॥
विरुद्धाश्चाथ संबन्धाः परस्परविवाहनिवारणम् ।
सहोदरविवाहस्य निर्णयः समुदाहृतः ॥ ५० ॥

यमयोरथ पूर्वोक्तनिषेधे बाधनं स्मृतम् ।
शोभनद्वितये पश्चान्मुण्डनादिविनिर्णयः ॥ ५१ ॥
कन्यालक्षणमत्रान्यपूर्वायाश्च विचारणा ।
विशेषणानि कान्ताया मुख्यदारास्ततः परम् ॥ ५२ ॥
अथ दारानुकल्पश्च शूद्रापरिणये ततः ।
उक्ता विप्रतिपत्तिश्च लक्षणानि वरस्यच ॥ ५३ ॥
गुणदोषौ वरस्योक्तौ परिवेत्रादिनिर्णयः ।
अथाधाने विशेषश्च विवाहे काल ईरितः ॥ ५४ ॥
स्वयंवरस्ततः कूटविचारे वश्यकूटकम् ।
ताराकूटं योनिकूटं ग्रहमैत्री ततः परम् ॥ ५५ ॥
गणकूटं राशिकूटं फलं चैषामतः परम् ।
नाडीकूटं चतुर्नाडीपक्षः पश्चात्समीरितः ॥ ५६ ॥
अतः परं पुनः पञ्चनाडीपक्षोऽप्युदाहृतः ।
वरवध्वोरेकराश्ये नक्षत्रैक्ये च निर्णयः ॥ ५७ ॥
देशभेदेन कथिता व्यवस्था नाडिकासु च ।
अथ माहेन्द्रकूटं च रज्जुकूटं च तत्फलम् ॥ ५८ ॥
स्त्रीदीर्घं वर्णभेदेन कूटभेदव्यवस्थितिः ।
वरवध्वोश्च जन्मर्क्षफलं तदनु कीर्त्तितम् ॥ ५९ ॥
अज्ञाने जन्मऋक्षस्य नामर्क्षेणापि निर्णयः ।
उक्ताः कूटगुणाः पश्चात्तद्दोषप्रशमोद्यमः ॥ ६० ॥
संवत्सरायनर्तूनां मासस्य च विधिः स्मृतः ।
विवाहे जन्ममासादिनिषेधस्तदनन्तरम् ॥ ६१ ॥
ज्येष्ठापत्यस्य च ज्येष्ठे मासि पश्चान्निषेधनम् ।
पक्षस्तिथिस्तिथिफलं वारो वारफलानि च ॥ ६२ ॥

नक्षत्राणि ततो योगाः करणानि ततः परम् ।
लग्नान्यथ फलं तस्य नवांशकफलं ततः ॥ ६३ ॥
तथैकविंशतिर्दोषाः पञ्चाङ्गाशुद्धिलक्षणम् ।
अथोदयास्तशुद्ध्यन्ते दोषः संक्रान्तिसम्भवः ॥ ६४ ॥
षड्वर्गशुद्धिस्तदनु दोषो भौमाष्टमस्य च ।
गण्डान्तदोषो गण्डान्तः कर्त्तरीदोष एव च ॥ ६५ ॥
कर्तर्या अपवादश्च दोषश्चन्द्रात्रिशुद्धिजः ।
अथ संग्रहदोषान्तेऽष्टमलग्नेऽप्यदोषता ॥ ६६ ॥
दोषश्च विषनाडीनां क्रमेणेह प्रकीर्त्तितः ।
मुहूर्त्तवारयोर्दोषो दोषः खार्ज्जूरिकस्ततः ॥ ६७ ॥
ग्रहणोत्पातदोषश्च क्रूरविद्धर्क्षदूषणम् ।
अथ वैधफलान्युक्त्वा कुनवांशस्य दूषणम् ॥ ६८ ॥
महापाते वैधृतौ च दोषस्तदनु कीर्त्तितः ।
दश दोषास्ततो लत्ता ततः पातो निरूपितः ॥ ६९ ॥
अथात्र दशयोगाख्यचक्रं सम्परिकीर्त्तितम् ।
युतिस्तदनु जामित्रं ततश्चोपग्रहः स्मृतः ॥ ७० ॥
एकविंशतिदोषाणां मध्ये कस्याप्यदोषता ।
पापांशस्थितचन्द्रस्य ततः कुत्राप्यदोषता ॥ ७१ ॥
मुहूर्त्तवारकुलिकयमकण्टकदूषणे ।
अपवादः क चित् प्रोक्तः सर्वदोषेऽथ भञ्जनम् ॥ ७२ ॥
घटीयन्त्रस्य च ततो निर्माणस्थापने क्रमात् ।
निमन्त्रणे तस्य मन्त्रः फलं तद्भ्रमणे ततः ॥ ७३ ॥
ततश्च रविगुर्वादिबलं सम्परिकीर्त्तितम् ।
गुरोः शान्ती रवेः शान्तिस्ततः सिंहस्थनिर्णयः ॥ ७४ ॥

कुम्भमार्थनमश्वत्थविवाहस्तदनन्तरम् ।
अथाधिवेदनं तत्र निमित्तं नियमस्ततः ॥ ८७ ॥

तत्र नान्दीमुखश्राद्धनिर्णयोऽथ प्रकीर्त्तितः ।
तृतीये च विवाहेऽथ निषेधस्तत्र कीर्त्तितः ॥ ८८ ॥

अर्कवैवाहिकं कर्म प्रकारश्चाहुतौ ततः ।
अथाग्निद्वयसंसर्गे विधिः सम्परिकीर्त्तितः ॥ ८९ ॥

अथावसथ्याधानं तु संस्था वै पाकयज्ञिया ।
अथ होमविधिः स्थालीपाकश्च तदनन्तरम् ॥ ९० ॥

क्रमेणातः परं पिण्डपितृयज्ञः प्रकीर्त्तितः ।
नवप्राशनशेषे तु श्रवणाकर्म कीर्त्तितम् ॥ ९१ ॥

सर्पाणां बलिरुद्दिष्ट आश्विनीकर्म तत्परम् ।
अथ कर्माग्रहायण्यां स्रस्तरारोहणं ततः ॥ ९२ ॥

अष्टकाऽन्वष्टकाकृते कर्मणी तदनन्तरम् ।
कर्म शूलगवाख्यं च गोयज्ञस्तदनन्तरम् ॥ ९३ ॥
नैमित्तिकानि कर्माणि पश्चादुक्तानि विस्तरात् ।
संस्कारस्य प्रकाशेऽस्मिन् मित्रमिश्रेण सूरिणा ॥९४॥

तत्रात्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेषः संस्कारः । स च द्विविधः । एकस्तावत्कर्मान्तराधिकारेऽनुकूलः, यथोपनयनजन्यो वेदाध्ययनाद्यधिकारापादकः । अपरस्तूत्पन्नदुरितमात्रनाशको, यथा बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणो जातकर्मादिजन्यः । तत्कर्त्तव्यत्वमाह

मनुः,
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

वैदिकैरिति। वेदशब्दोऽत्र मन्त्रात्मकवेदपरः। ततश्च तत्र भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठक्। कर्मशब्दश्चोच्चारणात्मकक्रियापरः। तथाच मन्त्रोच्चारणैरित्यर्थः पर्यवस्यति। यद्वा वैदिकैः वेदप्रमाणकैः। प्रत्ययश्चौपचारिकः। कर्मभिर्मन्त्रोच्चारणादीतिकर्त्तव्यतात्मकैः। शरीरपदेनात्राजहत्स्वार्थलक्षणया तत्कारणशुक्रशोणितादयोऽपि गृह्यन्ते। पावनः अशुद्धिनिबर्हणः। प्रेत्यचेहचेत्यनेन संस्कृतस्य दृष्टादृष्टफलेषु कारीरीज्योतिष्टोमादिकर्मसु अधिकारादुभयलोकोपकारकत्वं संस्काराणामुक्तम्। द्विजन्मनामित्यनेन शूद्रव्यावृत्तिः।

याज्ञवल्क्योऽपि,

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः॥ इति।

कार्या इति शेषः। वैशब्द एवकारार्थकः शूद्रव्यावृत्त्यर्थः। उपनयनप्राग्भाविसंस्कारानुवृत्तौ शूद्रं प्रत्याह

यमः,

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः।
न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः॥
विना मन्त्रेणेत्यत्र हेतुः, न केनचिदित्यादिः।

बैजवापगृह्येऽपि,

शूद्रस्यापि निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानीति।

शूद्रस्यानुपनेयत्वं तु, शूद्र एकजातिः अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनमिति गौतमापस्तम्बवाक्याभ्यां सिद्धम्। तस्य विवाहान्यकर्मणी आह

जातूकर्ण्यः,

शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्म च । इति ।

एवंच

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति ब्रह्मपुराणवाक्यस्य

न शूद्रे पातकं किंचिन्नच संस्कारमर्हति ।

इति मनुवाक्यस्य च तत्तद्वाक्यविहितेतरसंस्कारव्यावर्त्तकत्वेन न कोऽपि विरोधः । अमुमेवार्थं स्पष्टमाचष्टे

सुमन्तुः,

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्याऽध्ययनसमावर्त्तनविवाहयज्ञदानानि समानानीति ।

मनुरपि,

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ इति* ।
शूद्रस्य उपनयनाभावे हेतुमाह

* इत उत्तरं "द्विजपदमेवोक्तवान् । कल्पतरुकारस्तु इममेव यमवाक्यं शूद्रस्य उपनयनप्रागभाविसंस्कारान् अमन्त्रकान् प्रापयतीत्याह । तन्मते गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनजातकर्मविष्णुबलिनामकरणनिष्क्रमणभूम्युपवेशनान्नप्राशनकर्णवेधचूडान्ता द्वादशैव शूद्रस्य संस्कारा भवन्तीति पर्यवस्यति । अत एव गृह्यकारः शूद्रस्यापि निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानि" इत्यधिकं पु.दृ. ।

श्रुतिः,

गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छन्दसा शूद्रमिति।

ते च संस्कारा द्विविधाः। ब्राह्माः दैवाश्च। तथाच

हारीतः,

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च। गर्भाधानादिः स्मार्त्तो ब्राह्मः। स्नानान्त इति पाठः कल्पतरौ। पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैव इति। सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः। ते च ब्राह्माः षोडश। तथाच

जातूकर्ण्यः,

आधानपुंससीमन्तजातनामान्नचौलकाः।
मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्त्तविवाहकाः॥
अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु।
शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्मच॥ इति।

अङ्गिरास्तु

पञ्चविंशतिसंस्कारानाह,

स्वेस्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः।
कर्त्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति॥
पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः।
ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयन्त्रिताः॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेवच।
जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोऽन्नाशनं परम्॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम्।
स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टका च यथातथा॥

श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥
संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः । इति ।

भूतिरैहिकमामुष्मिकं च फलम् । आदिशब्दाद्याजनादावपि । बलिर्विष्णुबलिः । तद्व्रतानां वेदव्रतानाम् । चतुष्टयं महानाम्नीमहाव्रतोपनिषद्गोदानानीति । स्नानं समावर्त्तनम् । आग्रयणं नवान्नेष्टिः । अष्टकाः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषु विहितानि श्राद्धानि । यथातथा तिस्रश्चतस्रो वा । श्रावण्यां क्रियमाणं श्रवणाकर्म । एवमाश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम् । पार्वणं पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणं पार्वणं श्राद्धम् । उत्सर्गः उत्सर्जनं वेदानाम् । उपाकर्म वेदारम्भः । नित्यशः प्रत्यहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञाः । एते च संस्काराः सर्ववर्णानामैहिकामुष्मिकफलानुकूलत्वेनावश्यका ब्राह्मणानां तु ब्राह्मण्याभिव्यञ्जकत्वेन विशेषतः । तथाच

अङ्गिराः,

चित्रकर्म यथा ऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ इति ।

एतेषां पञ्चविंशतिसंस्काराणां नित्यनैमित्तिकमासिकवार्षिकभेदेन चातुर्विध्यमाह

आश्वलायनः,

महायज्ञास्तु नित्याः स्युः सन्ध्यावच्चाग्निहोत्रवत् ।
नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्वाहावसानकाः ॥
मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।
सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः ॥

समुद्वाहावसानकाः विवाहपर्यन्ता इत्यर्थः । पार्वणश्राद्धस्य मासिमासि अमावास्यायां क्रियमाणत्वान्मासिकत्वमुक्तम् । अशक्तानां तदेव वार्षिकं, वर्षेवर्षे क्रियते इति वार्षिकम् । तेन प्रत्यमावास्यं पार्वणश्राद्धकरणाशक्तेन वर्षमध्ये एकवारमेव श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः सिध्यति । वर्षेवर्षे क्रियमाणा वार्षिकाः ।

गौतमस्तु,

गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम्, एतेषां चाष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था, इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा इति ।

गर्भाधानादयः संस्काराः स्वस्वगृह्योक्ता वेदितव्याः । चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिवेदं प्रतिशाखं गृह्योक्तानि । स्नानं समावर्त्तनम् । सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः । पञ्चानां देवादीनां यज्ञानामनुष्ठानम् । तच्चाहरहः कर्त्तव्यम्, न तु सकृत्कृतेन संस्कारसिद्धिः । एते च पृथक्पृथक् संस्काराः न पुनः समुदिता एकः संस्कार इति । अष्टकाः स्वस्वगृह्योक्ताः । पर्वणि भवः पार्वणः स्थालीपाकः । श्राद्धं मासिमासि अमावास्यायां क्रियमाणम् । श्रावणी सर्पबल्याख्यं श्रवणाकर्माख्यं च कर्म । आग्रहायणी प्रत्यवरोहणाख्यं कर्म । चैत्री शूलगवाख्यं कर्म । आश्वयुजी रुद्रायस इति छन्दोगाः । आश्वयुज्याख्यं कर्मेत्याश्वलायनाः । अग्न्याधेयादयः श्रुतिसिद्धाः संस्कारेषु गण्यन्ते । सप्तग्रहणाद-

र्शपूर्णमासौ समुदायतयैकः संस्कारः*। अन्ये प्रसिद्धाः।

अथाष्टावात्मगुणाः। दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौच-मनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति। एतेषां लक्षणान्याह बृहस्पतिः,

आत्मवत्सर्वभूतेषु यद्धिताय शिवाय च।
वर्त्तते सततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता॥
बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव दुःखउत्पादिते परैः।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता॥
न दुर्गुणान् गुणैर्हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि।
नान्यदोषेषु रमते सा ऽनसूया प्रकीर्त्तिता॥
अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः।
स्वधर्मेषु व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्त्तितम्॥
शरीरं पीड्यते येन शुभेनापिच कर्मणा।
अत्यन्तं वर्ज्जयेत्तत्तु सोऽनायासः प्रकीर्त्तितः॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्ज्जनम्।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
स्तोकादपिहि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना।
अहन्यहनि यत्किञ्चित्तदकार्पण्यमुच्यते॥
विवर्ज्जयेदसंतोषं विषयेषु सदा नरः।
परद्रव्याभिलाषं च सा ऽस्पृहा कथ्यते बुधैः॥ इति।

---

* इत उत्तरं "ब्राह्मणस्य अग्निष्टोमे षोडशिग्रहग्रहणाभावाद् अत्य-ग्निष्टोमरूपः कथमसौ संस्कार इति चिन्त्यम्। अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद् इति श्रुतेः" इत[illegible]ः पाठः।

हितमायत्यां श्रेयस्करम् । शिवं शुभम् । कुर्गुणान् द्यूतचौर्यादीन् । गुणैः श्रोत्रियत्वादिभिः । मन्दगुणान् अल्पगुणान् । स्तौति बहुगुणत्वेन ख्यापयति । शुभेन विहितेन धनार्जनादिना । पीडयते शरीरमत्यन्तं क्लेशवद्भवति । प्रशस्ताचरणं गन्धमाल्यादिधारणम् । अप्रशस्तमात्मनिन्द्यादि । अदीनेनाननुशायिना । असंतोषमतृप्तिम् ।

बुधोऽपि,

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं सूतिकागृहसंस्कारः सोष्यन्तीकर्मेति ।

सोष्यन्तीकर्म शीघ्रप्रसवाय गोभिलाद्युक्तम् । एषामुत्कर्षमाह गौतमः,

यस्यैते न चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति ।

सालोक्यं समानलोकवासित्वम् । एकदेशयोगात्सालोक्यं समस्तयोगात्सायुज्यमिति द्रष्टव्यम् ।

तथा,

यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति ।

तुशब्दो विशेषवाची । खलुशब्दः प्रसिद्धौ । अथशब्दोऽवधारणे । यस्य चत्वारिंशत्संस्कारेषु द्विजत्वमूलकतिपयसंस्कारसंबन्धेऽप्यष्टावात्मगुणाः सन्ति स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं गच्छत्येव ।

हारीतोऽपि,

ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतः, ऋषीणां समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायोज्यतां गच्छति । दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो

देवानां समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायोज्यतां च गच्छति ।

समानता समानो मानः पूजा यस्य स समानः समानस्य भावः। सामान्यता सामान्यशब्दः समानपर्यायः तेन तुल्यरूपतोक्ता । समानलोकता एकलोकनिवासः । सायोज्यता समानमायोज्यं शरीरं यस्य स सायोज्यः ।

मनुः,

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

स्वाध्यायेन वेदग्रहणेन । व्रतैः सावित्र्यादिभिः । त्रैविद्येन त्र्यर्थज्ञानेन । इज्यया देवादिपूजनेन । सुतैः पुत्रैः । ब्राह्मी ब्रह्मसंबन्धिनी तज्ज्ञानद्वारा ।

शङ्खलिखितौ,

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।
संस्कारा अग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः ॥
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मान्न च्यवते पुनः ।
नाकपृष्ठं यशो धर्मं त्रिरीजानस्त्रिविष्टपम् ॥

अग्निहोत्रिणो दर्शपूर्णमासं विना ऽपि अग्निहोत्रानुष्ठानं विहितमस्ति तस्याग्निहोत्रपर्यन्ताः संस्काराः । पूर्वैर्गर्भाधानादिभिः उत्तरैरग्न्याधेयादिभिः । अष्टगुणैर्दयादिभिः । ब्रह्मलौकिकः ब्रह्मलोकार्हः।नाकपृष्ठं मेरुपृष्ठम् । देवलोकः त्रिविष्टपम् । त्रिरीजानः पाकहविःसोमसंस्थाभिः । त्रिः सोमयागेनेष्टवानिति माधवस्वामी ।

अथ गर्भाधानं निरूप्यते।

"निषेकादिर्द्विजन्मनां" "निषेकाद्याः श्मशानान्ता" इत्यादि-मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु तस्यैवाद्यत्वाभिधानात्। गर्भाधानं पुंसवनमित्यादिगौतमादिस्मृतिषु प्रथमोद्दिष्टत्वाच्च। तत्र

बृहस्पतिः,

गर्भाधानमृतौ कुर्यादिति।

याज्ञवल्क्योऽपि, गर्भाधानमृताविति।

गर्भः आधीयते येन कर्मणा तद्गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम्। उद्भिदधिकरणन्यायात्। (पू.मी.अ.१पा.४अधि.२)

शौनकोऽप्याह,

निषिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः संधार्यते स्त्रिया।

तद्गर्भलम्भनं नाम कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः॥ इति।

यस्य कर्मणः प्रयोगेणानुष्ठानेन। इयर्त्ति गर्भधारणं गच्छतीति ऋतुः। स च नाभिकमलादुत्पन्नं शोणितम्। तच्चेन्द्रकृतब्रह्महत्यायास्तृतीयोंऽशः। तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयशाखायां "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्" इत्यस्मिन्ननुवाके स्पष्टीकृतम्।

तद्यथा। स स्त्रीप्रसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं परिगृह्णीतेति। ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममाविजनितोः सम्भवामेति। तस्मादृत्वियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भवन्ति। वारे वृतं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन् सा मलवद्वासा अभवदिति।

अस्यानुवाकस्यार्थः पुराणे स्पष्टीकृतः।

स्मृतिमञ्जर्याम्,

देवतानां पुरोधास्तु त्वष्टा नाम द्विजोत्तमः।

भगिनी पूर्वदेवानां तस्य भार्या तयोः सुतः॥

विश्वरूप इति ख्यातः शिरोभिर्जायते त्रिभिः ।
एकस्मिन् सोमपानं च सुरापानं च मध्यमे ॥
वामपार्श्वेऽन्नमद्याच्च स्वेच्छया चरते दिवि ।
देवताभ्यो हविर्भागानपिधाय ददात्यसौ ॥
अपिधायासुरेभ्यस्तु मातुलप्रेमया सह ।
उत्पातादि विजायन्ते ह्येतन्नाशयकर्मणा ॥
तस्मात्सुरपतिर्भीतः स्वराज्यच्युतिशङ्कया ।
अच्छिनत्तस्य शीर्षाणि वज्रमादाय सत्वरः ॥
यत्सोमपानवदनमभवत्स कपिञ्जलः ।
अभवद्यत्सुरापानं कुलविङ्कः स शीर्षकम् ॥
यदन्नादनमास्यं तु क्रमादासीत्स तित्तिरिः ।
ततस्तां ब्रह्महत्यां च वासवोऽञ्जलिना ऽग्रहीत् ॥
ब्रह्महत्यासमोपेतः प्रच्छन्नोऽब्दं चचार सः ।
स्वर्गे भूतानि चाक्रोशन् देवेन्द्र ब्रह्महन्निति ॥
स धरित्रीमुपासीदत् पृथिवीमब्रवीद् वृषा ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं त्वं गृहाणेति मत्कृतम् ॥
खातात्पराभवो माभूदितीन्द्रं प्रत्युवाच सा ।
सोऽब्रवीद्वत्सरादर्वाग्गर्त्तः पूर्णो भविष्यति ॥
इन्द्राद्वरं वसुन्धरा ।
तस्मात्संवत्सरादर्वाक् खातं च परिपूर्यते ॥
सेन्द्रस्य ब्रह्महत्यायास्तृतीयं भागमग्रहीत् ।
तत्पापमीरिणं भूमावभवत्स्वकृतं यतः ॥
ईरिणं न स्पृशेत्तस्माद् ब्रह्महत्यासवर्णकम् ।
ततस्तरूनुपासीदत् सोऽब्रवीन्मत्कृतम् ॥
भवन्तः प्रतिगृह्णन्तु ब्रह्महत्यातृतीयकम् ।

घासवं तरवोऽप्यूचुरस्माकं छेदनात्परम् ॥
प्रभवन्त्वङ्कुराश्चेति वरो देयस्त्वया ऽधुना।
इन्द्रस्तथा करोमीति वृक्षाणामददाद्वरम् ॥
तस्माद्वृक्षाश्च भूयांस उत्तिष्ठन्ति लुनात्परम् ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं प्रत्यगृह्णन्महीरुहाः ॥
सोऽभवद्रक्तनिर्यासो ब्रह्महत्यासवर्णकः ।
तस्माल्लोहितनिर्यासं न स्पृशेन्न च खादयेत् ॥
स भूयः स्त्रीसभां गत्वा ह्युपासीताब्रवीदिति ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं प्रतिगृह्णीत मत्कृतम् ॥
ता अब्रुवन्वरं शक्रमृत्वियाच्च प्रजोद्भवम् ।
वृणीमहे कामभोगमाप्रसूतेर्यथेप्सितम् ॥
ब्रह्महत्यातृतीयांशं प्रत्यगृह्णन्स्त्रियोऽपिच ।
तस्मात्स्त्रियः प्रजालाभमृतौ सुरतसंगमात् ॥
आप्रसूतेः प्रियैः सार्द्धं संभोगाः संभवन्ति हि ।
तथाच मलवद्वासा अभवन्योषितस्तथा ॥
नाभिमूले स्थितं पुष्पं चतुर्दलसमन्वितम् ।
तस्मिन्सर्वाश्च दधते गर्भसंभवकारणम् ॥
अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्बाल्ये मुकुलीकृतम् ।
बाल्यात्परं वयः प्राप्ते मुकुलं विकसद्भवेत् ॥
उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्रवेद्रजः ।
तदाप्रभृति सर्वासां मासिमासि ऋतुर्भवेत् ॥ इति ।
अथ प्रथमर्त्तौ शुभाशुभमासादिफलनिर्णयः ।

ज्योतिश्चन्द्रिकायां,

चैत्रे तु प्रथमर्त्तौ स्यात्स्त्री वैधव्यभागिनी ।
वैशाखे धनपुत्राढ्या ज्येष्ठे रोगान्विता तथा ॥

शुचौ मृतप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनधान्यदा ।
नभस्ये दुर्भगा क्लीबा आश्विने च तपस्विनी ॥
ऊर्ज्जे त्वायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे च पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ॥
फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृतम् ।

अथ पक्षफलम् ।
शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भवेत् ।
कृष्णस्य दशमीं यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥

अथ तिथिफलम् ।
श्रीधरीये गुरुः,
प्रथमायां पतिं हन्ति द्वितीयायां सुखं भवेत् ।
तृतीयायां श्रियै स्याच्च चतुर्थ्यां वृषली भवेत् ॥
पञ्चम्यां पुत्रलाभश्च षष्ठयां चारित्र्यविक्रिया ।
सप्तम्यां पुत्रवृद्धिः स्यादष्टम्यां सुतनाशनम् ॥
नवम्यां रुदती नित्यं दशम्यां धर्मशीलिनी ।
एकादश्यां पतिस्निग्धा द्वादश्यां क्रन्दती भवेत् ॥
त्रयोदश्यां मानधना त्वपरा बहुदोषकृत् ।
पर्वण्यन्यगृहीता स्याद्विद्यादेवं तिथेर्वशात् ॥
पूर्वाह्लादिफलं स्मृतिरत्ने,
शुभं चैव तु पूर्वाह्ने मध्याह्ने मध्यमं फलम् ।
अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥
मध्यरात्रे तु मध्यं स्यात्पररात्रेऽशुभान्विता ।
तिथीनां फलमेवं हि वाराणां फलमुच्यते ॥
भानुवारे भवेद्व्याधिः चन्द्रवारे पतिव्रता ।
बहुरोगा बहुक्लेशा पतिहीना कुजे दिने ॥

बहुपुत्रवती सौम्ये सर्वसम्पद् गुरोर्दिने ।
सौभाग्यं सुखसम्पत्तिः शुक्रवारे पतिव्रता ॥
कष्टबुद्धिर्महाव्याधिः स्वयमर्थस्य चोरिणी ।
मन्दवारे विनाशः स्यात्प्रथमर्त्तौ रजस्वला ॥
नारदोऽपि,
रुग्णा पतिव्रता दुःखा पुत्रिणी भोगभागिनी ।
पतिप्रिया क्लेशभागा सूर्यवारादिषु क्रमात् ॥
अथ नक्षत्रफलं गर्गसंहितायां,
सुभगा चैव दुःशीला वन्ध्या पुत्रसमन्विता ।
धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतानमोदिनी ॥
सुपुत्रा चैव दुष्पुत्रा पितृवेश्मरता सदा ।
दीना प्रजावती चैव पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥
साध्वी पतिप्रिया नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी ।
स्वकर्मनिरता हिंस्रा पुण्यपुत्रादिसंयुता ॥
नित्यं धनव्ययासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता ।
मूर्खा चाज्ञा पुण्यवती दस्रर्क्षादेः क्रमात्फलम् ॥ इति ॥
अथ योगफलं नारदीये,
परिघस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
सन्ध्यासूपप्लवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥
ग्रन्थान्तरेऽपि,
अमासंक्रान्तिविष्ट्यां च व्यतीपाते च वैधृतौ ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे षट् च गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूले तु नाड्यः पञ्चर्त्तुदर्शने ।
वैधव्यमर्थहानिं च सुखनाशं महद्भयम् ॥
वैधव्यं शत्रुवृद्धिं च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ॥

तेजोहानिं समायाति सदा पुष्पवती क्रमात् ॥ इति ।

अथ राशिफलं नारदीये,

कुलीरवृषचापान्त्यनृयुक्कन्यातुलाधराः ।
राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्त्तवे ॥

अथ लग्नफलं दैवज्ञभूषणे,

मेषे स्याद्व्यभिचाराढ्या वृषभे परदारिणी ।
मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
सिंहे तु पुत्रसंयुक्ता कन्यायां श्रीमती तथा ।
विचक्षणा तुलायां तु वृश्चिके च पतिव्रता ॥
मकरे त्वन्नहीना तु कुम्भे निर्धनयुक्तता ।
मीने विचक्षणा लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ वस्त्रफलं गर्गसंहितायां,

सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद् दृढवस्त्रा पतिव्रता ।
क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥
दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा ।
नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पिता ततः ॥
मलिनाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।
वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ॥
समाश्चेत्कन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्त्तवे ।
सम्मार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान् हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।
तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद् दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

अथ स्थानफलं वसिष्ठसंहितायां,

ग्रामाद्बहिः परग्रामे नारी स्याद्व्यभिचारिणी ।
पतिव्रता पतिस्थाने सुशीला गृहमध्यतः ॥
ग्राममध्ये तु वृद्धिश्च विधवा च दिगम्बरा ।

परागारे च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ ॥
धनमध्ये तु कन्या या धनधान्यसमृद्धिदा । इति ।
स्मृत्यन्तरेऽपि,
देवस्थाने पितृस्थाने निन्द्यस्थानेऽन्यवेश्मनि ।
पुष्पवत्याः फलं न स्यान्मार्गे चण्डालवेश्मनि ॥ इति ।
अथ प्रथमरजोदर्शने धर्मविशेषाः ।
तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां,
प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्यां पतिपुत्रवती स्त्रियाः ।
अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥
हरिद्रापुष्पगन्धादीन् दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।
आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भवेत् ॥
दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद् गृहे ।
तास्सर्वाः पूजयेत्पश्चाद् गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः । इति ।
*अथोदक्ययोरन्योन्यस्पर्शे निर्णयः ।
स्मृतिमञ्जर्य्याम्,
उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे वैकभर्तृके ।
तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णयोः सपत्न्योः सगोत्रयोर्वा मिथः स्पर्शे सद्यः स्नानं, शुद्ध्यनन्तरं च पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । इदन्तु सह-शयनादिचिरस्पर्शविषयम् । यत्तु

स्पृष्टे रजस्वले ऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकभर्तृके ।
कामादकामतो वा ऽपि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः ॥

---

*इतआरभ्य "मध्यस्थयोः क्षत्रियावैश्ययोरनुक्तप्रायश्चित्तत्वेऽपि अर्थात् पादो-नार्धकृच्छ्रौ वेदितव्यौ" इत्यन्तः १९२ तमपृष्ठस्य चतुर्थपङ्क्तिकापर्यन्तं पाठः पुस्तकान्तरे एवास्ति ।

इति वसिष्ठवचनं तत्सकृत्स्पर्शविषयम् । तुशब्दो वार्थः । सवर्णे इत्युभयविशेषणमुन्नेयं, मूलवाक्ये तथा दर्शनात् । इदानीं सवर्णयोः सगोत्रयोः सोदरयोर्भगिन्योरुक्तां कामाकामाभ्यां मिथः स्पर्शे शुद्धिमाह ।

सवर्णयोनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।
मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
मत्यैकरात्रं नाश्नीयात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

वर्णश्च योनिश्च वर्णयोनी । समाने च ते वर्णयोनी समानवर्णयोनी । तयोः सम्बन्धे । यत्तु

उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।
तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यं, यच्च

रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति कश्यपवाक्यं, तदुभयमपि मूलोक्तविषये एव कामाकामाभ्यां यथायथं योज्यम् । इदानीं भर्तृगोत्रासम्बद्धसवर्णयोः स्पर्शे प्रायश्चित्तं सपादश्लोकेनाह ।

उदक्ययोर्यदा ऽन्योन्यमसम्बद्धसवर्णयोः ।
स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्या शुचिर्भवेत् ॥
मत्या तु नाद्यादाशुद्धेरिति ।

आशुद्धेः स्पर्शदिनमारभ्य शुद्धिदिनपर्यन्तमित्यर्थः । निषेधातिक्रमेण भुक्तवत्याः शुद्धिमाह ।

भुक्त्वा चेत्प्रतिवासरम् उपोषणं तदोति ।

स्पर्शानन्तरं यावद्दिनं भुङ्क्ते तावद्दिनं शुद्ध्यनन्तरम् उपवासः कर्तव्य इत्यर्थः । उपवासाशक्तायाः पक्षान्तरमाह ।

केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।
उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् । इति ।

यावद्दिनं भुङ्क्ते तावद्दिनसंख्याकब्राह्मणभोजनपर्य्याप्तमन्नं दद्यादित्यर्थः । प्राजापत्यप्रत्याम्नाये तथा दर्शनात् । एवं संबद्धासंबद्धसवर्णयोः शुद्धिमभिधायेदानीमसंबद्धब्राह्मण्योर्विशेषशुद्धिमाह ।

संभाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
आस्नानकालान्नाश्नीतामुभे मत्या मिथः क्वचित् ॥
स्नात्वोपवासं कुर्य्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।

आस्नानकालात् स्पर्शदिनमारभ्य यावच्छुद्धिदर्शनम् । अन्ते त्रिरात्रोपवासश्च । तथा च

पराशरः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं ब्राह्मणी तथा ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

एवकारः पञ्चगव्याशनव्यावृत्त्यर्थः । क्वचिदमत्या स्नानानन्तरमुपवासः पञ्चगव्यपानं चेदित्यर्थः । इदानीमुक्तविषयेष्वसन्ताभ्यासे प्रायश्चित्तमाह ।

एवमभ्यासतश्चाब्दं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । इति ।
अथ सवर्णासवर्णयोः स्पर्शे निर्णयः । तथा च

पराशरः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं वैश्यजा तथा ।
पादहीनं चरेत्पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं शूद्रजा तथा ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

दानं पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशदानम् । अथ क्षत्रियादीनां वैश्यादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र

वृद्धवसिष्ठः,

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रियां शूद्रजाऽपिवा ।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्यां शूद्रा तथैवच ।
त्रिरात्रात् शुध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ॥ इति ।

इदञ्च त्रिरात्राहोरात्रादिकं स्नानानन्तरमेव द्रष्टव्यं, न तु स्नानात् प्राक् नैमित्तिकोपवासैर्गतार्थम् । एतच्च सर्वं कामतः स्पर्शे ।

वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेष सनातनः ।

इति वसिष्ठवाक्यशेषात् । अकामतो

बृहद्विष्णूक्तं,

रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात् न यावच्छुद्धा स्यात् । सवर्णामधिकवर्णां स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यतीति ।

अथ रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र

वृद्धवसिष्ठः,

पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

व्यतिक्रम्य, उपोषणेनेति शेषः । तदेव प्रायश्चित्तमाह ।

प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्याद् द्वितीये त्र्यहमेवतु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥

परतश्चतुर्थे ऽह्नि स्नानात्प्रागित्यर्थः ।

शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना च त्र्यहमाचरेत् । इति ।

अकामतो

बौधायन आह,

रजस्वला चेत् संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्ववायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

अशक्तां प्रति तु स एवाह ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटशूकरैः ।
श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

भोजनकाले तु स्पर्शे स एवाह,

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि ।
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥
अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वा ऽपि भोजनम् । इति ।

विप्राश्चात्र व्रतरात्रिसमसंख्यया षड् ग्राह्याः ।

अथाशौचमध्ये रजोदर्शने निर्णयः । तत्र

मार्कण्डेयः,

मृतसूतकसंपर्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।
नास्नानकालमश्नीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

मनुरपि,

अप्रायत्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।
अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥ इति ।

अप्रायत्ये सूतकाद्याशौचोत्पत्तौ । दिनत्रयमवशिष्टकालोपलक्षणम् । एतच्च अबालापत्याविषयम् । बालापत्यानामशक्तानान्तु सद्यः स्नानमात्रेण भोजनमिति प्राञ्चः । उच्छिष्टस्पर्शे त्वाह

अत्रिः,

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा ब्राह्मणी । दानं पादकृच्छ्रसमम् । अत्र ब्राह्मणीशूद्रयोः कृच्छ्रकृच्छ्रपादरूपमायश्चित्तमाम्नातम् । मध्यस्थयोः क्षत्रियावैश्ययोरनुक्तप्रायाश्चित्तत्वेऽपि अर्थात्पादोनार्द्धकृच्छ्रौ वेदितव्यौ ।

अथ ऋतुगमनकालमाह

याज्ञवल्क्यः,

षोडशर्त्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥

नाभिकमलीयशोणितप्रसक्षतादिनमारभ्य षोडशाहोरात्राणि गर्भधारणयोग्यः कालः ऋतुर्भवति । तत्र आद्याश्चतस्रो निशाः पर्वाणि वक्ष्यमाणानि अयुग्माश्च रात्रीर्वर्जयित्वा पुत्रार्थी संविशेत् । ब्रह्मचारी ऋतुकालगमनात् प्राक् अकृततत्संसर्गः । तथा च

आश्वलायनः,

प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः ।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥ इति ।

यत्तु मिताक्षरायां, यत्र श्राद्धदिनादौ ब्रह्मचर्यं चोदितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोष इति, तच्चिन्त्यम् । ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमितिगौतमवचनविरोधात् ॥ प्रतिषिद्धं च श्राद्धदिनमृतावप्याश्वलायनेन ।

भोक्ष्यन्करिष्यन्वा श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः ।
व्यवायं भोजनं चैव ऋतावपि विवर्जयेत् ॥
श्राद्धं करिष्यन्कृत्वा वा भुक्त्वा वाऽपि निमन्त्रितः ।
उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ इति ।
ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ।

तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टं महदेव तु ॥

इतिबृहन्मनुस्मरणविरोधाच्च । पित्रोर्मरणे यावत्संवत्सरमृतौ नोपेयादित्यप्याह

आश्वलायनाचार्यः,

दीक्षितस्तु महायज्ञैः पित्रोः प्राग्वत्सराद् द्विजः ।
नेयाद्भार्यां प्रयत्नेन ऋतावप्यर्थितो बुधः ॥

महायज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः दीक्षितः दीक्षासंस्कारवान् अवभृथं यावत् ऋतावपि स्त्रियं नोपेयात् । तथा पित्रोर्मरणदिनमारभ्य यावत्संवत्सरम् । तुशब्दश्चार्थः । माधवस्तु रात्रौ गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवतीति व्याचष्टे । प्राणं वा ते स्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते इत्याथर्वणिकश्रुतेः । महाभारते त्वनृतुगमनपरिहारेण ऋतुगाम्येव ब्रह्मचारीत्युक्तम् ।

ऋतौ गच्छति यो भार्यामनृतौ नैव गच्छति ।
यावज्जीवं ब्रह्मचारी मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

इत्यनेन ऋतावेव गच्छेन्नान्यदेति परिसंख्यैव व्याख्याता भवति । अन्ये तु

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

इत्यगमने दोषश्रवणान्नियमं व्याचक्षते । ऋतुश्च प्रथम एव । अथ ऋतुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमे इत्याश्वलायनपरिशिष्टात् । तस्मिन्पुत्रार्थी युग्मासु समासु रात्रिषु संविशेत् । अयुग्मासु कन्यार्थी ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

इति मनुस्मरणात् । रात्रिसामान्योपादानेऽप्यर्धरात्रादनन्तरं गन्तव्यम् । तथा च

आश्वलायनाचार्यः,

पत्नीमृतुमतीं स्निग्धां तृप्तां भोगविवर्जिताम् ।
उपेयान्मध्यरात्रान्ते जीर्णेऽन्ने तृप्तमानसः ॥ इति ।

निशाशब्दग्रहणाद्दिवसप्रतिषेधः । तदाहतुः

शङ्खलिखितौ,

नार्त्तवे दिवा मैथुनमर्ज्जयेदल्पभाग्या अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते ऽल्पायुषश्चेति ।

आर्त्तवे इति विशेषोपादानादनृतौ दिवा गमने न निषेध इति यत्,तन्न । गत्वा चैव दिवा स्त्रियमिति याज्ञवल्क्येन सामान्यतः प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

प्रवासादागतस्य दिवा ऽपि गमनमभ्यनुजानाति

व्यासः,

अनृतावृतुकाले वा दिवा रात्रावथापिवा ।
प्रोषितस्तु स्त्रियं गच्छेत् प्रायश्चित्ती भवेन्न च ॥ इति ।

तथा सकामायामपि दिवा गमनमुक्तम्

अग्निस्मृतः

कामान्धां मनुजोऽनिच्छन्नपि पत्नीं बहुप्रजाम् ।
प्रशस्तेऽह्न्यप्रशस्ते वा रात्रौ वा मतिमान्व्रजेत् ॥

"स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता" इति याज्ञवल्क्योक्तहेतोश्च । ऋतौ गमने यज्ञोपवीतविन्यासे विशेषमाह

भरद्वाजः,

भार्यासंभोगसमये पुण्यकालं विना ऽन्यदा ।
ब्रह्मसूत्रं द्विजः कुर्यान्निवीतं पृष्ठभागतः ॥ इति ।

अनेनापि "पृष्ठदेशावलम्बि ग्राम्यधर्मेषु" इति सामान्यं निगमवाक्यम् ऋतुकालातिरिक्तकालगमनविषयं व्याख्येयम्। युग्मास्वपि रात्रिषु पुत्रोत्पत्तौ उत्तरोत्तरा एव रात्रयः प्रशस्ताः । अत एव

आपस्तम्बः,

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमनमुपदिशन्तीति ।

व्यासोऽपि,

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः ।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः ।
नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां चतुरः पुमान् ॥
एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
त्रयोदश्यां सुता तस्य वर्णसंकरकारिणी ॥
धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः ।
प्रजायते चतुर्दश्यां गुणौघैर्जगतीपतिः ॥
राजपत्नी महाभागा राजवंशगता तथा ।
जायते पञ्चदश्यां तु बहुपुत्रा पतिव्रता ॥
विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥ इति ।

युग्मास्वपि गच्छन्प्रतिषिद्धेतरास्वेव गच्छेत् । तत्र प्रतिषिद्धदिनान्याह

मनुः,

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

चकाराद्रविसंक्रान्तिमपि ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेवच ॥
तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यः पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति विष्णुपुराणात् । यद्यपि पूर्यते मासो यस्मिन्निति पर्वेति व्युत्पत्त्या पौर्णमास्यमावास्ययोरेव पर्वत्वं तथापि पर्वाणीति बहुवचनाच्छत्रिन्यायेन पर्वापर्वसमुदाये पर्वशब्दः प्रयुक्तः । मिताक्षरायां तु ब्रह्मचार्येव पर्वाणीत्यत्र बहुवचनस्य आद्यर्थतया अष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणमुक्तम् । स्नातकः ऋतुस्नातभार्यः ।

पैठीनसिरपि,

न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थआह्वयेदिति । केचित्तु स्नानात्पूर्वं तस्याः स्पर्शनिषेधेनैव गमनस्य निषिद्धत्वात्तद्गमने च प्रायश्चित्तविधानात् स्नानादूर्ध्वं चतस्रो रात्रीर्वर्जये-'दित्याहुः । तन्न ।

निशाषोडशकं नारी संज्ञितर्त्तुमती सदा ।
तावत् योग्या प्रजास्थाने विना ऽऽद्याहश्चतुष्टयम् ॥
षोडशस्त्वृतुसंज्ञेषु दिनेष्वाद्यं चतुर्दिनम् ।
आर्त्तवाशौचसंपृक्तं वर्जयित्वा परेष्विति ॥

इति बृहस्पतिशौनकवचोविरोधात् ।

यत्तु हारीतवचनं "चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां युग्मासु च गर्भाधानं ब्रह्मगर्भं संदधातीति" तच्चतुर्थदिवसे रजोनिवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदर्त्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा संभवकाल इति गोभिलस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्त्यते। गर्भाधानं किं गर्भसंस्कारः क्षेत्रसंस्कारो वेति। कुतः संशयः, उभयथा वचनदर्शनात्। यथा

"निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः"।

"निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः"।

इत्यादिषु यत्तच्छब्दोपात्तानां गर्भाणामेव संस्कार्यत्वप्रत्ययात्।

स्नातायाः सुकृतायाश्च ऋतुमत्याः समेऽहनि।
दक्षिणस्यां नासिकायां सिञ्चेद्दूर्वारसं पतिः॥
जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम्।
इत्यादिना जायायाः संस्कार्यत्वप्रत्ययाच्च।

किं पुनर्युक्तं, गर्भसंस्कार इति। कुतः, समाख्यासामर्थ्यात्। यथा पुंसवनादिशब्देऽप्यवयवशक्त्यैव गर्भसंस्कारत्वं तथा गर्भस्याधानं यदि वा गर्भे आधानम् अथवा गर्भ आधीयतेऽनेनेति-व्युत्पत्त्या सर्वथा गर्भस्यैव संस्कार्यत्वं वक्तव्यम्। गर्भाधानं पुंसवनमित्याद्युपक्रम्य एते चत्वारिंशत्संस्कारा इत्यभिधाय एतैश्चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृत इति गौतमेन पुरुषसंस्कारतोपसंहारात्। पूर्वोक्तयोगिमनुवचनाभ्यामपि तथा ऽभिधानाच्च। यदि तु गर्भ आधीयते यस्मिन्नित्यधिकरणवचनतोच्येत तदा कुर्यादिति विध्यनुपपत्तिः। अधिकरणकर्त्तव्यताया अशक्यत्वेन विधिविषयत्वाभावात्। किंच। अग्निमादधीतेत्यत्र यथा आधानेनाग्निः संस्क्रियते तथा गर्भोऽप्याधानेन संस्कार्य इति प्राप्ते,

अभिधीयते क्षेत्रसंस्कार इति। कुतः, गर्भ आधीयतेऽनेनेति-करणव्युत्पत्त्या

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम्।
उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम्॥

उपगच्छेद्वधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।
गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्भनमूचिरे ॥

इति शौनकीयवाक्यशेषेण चाश्वगन्धादिरससेचनसंस्कृताया वध्वा उपगमनसंस्कारस्यैव गर्भाधानत्वेन

विष्णुर्योनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती ।

इतिद्वितीयानिर्दिष्टयोन्युपगमस्य च तत्त्वेन क्षेत्रसंस्कारतासिद्धेः । यत्तु आधानेनाग्नेरिव गर्भस्य संस्कार इति, तन्न । दृष्टान्तवैषम्यात् ।*आधाने हि द्वितीयया ऽग्नेः संस्कार्यत्वं प्रत्यक्षम् । न चात्र तथा ऽस्ति । न च स्त्रीसंस्कारोऽनर्थकस्तस्या भूतभाव्युपयोगाभावादिति वाच्यम् । असंस्कृतक्षेत्रोत्पन्नपुत्रस्य दुष्टत्वस्मरणेन तत्परिहारस्यैवार्थत्वात् । न चैवं मनुगौतमाद्युक्तगर्भसंस्कारत्वानुपपत्तिः । संस्कृतक्षेत्रोत्पत्तिजनितातिशयाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । यथा ऽऽहरणसंस्कृतारण्युत्पन्नस्याग्नेः । अत एव

गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।

इत्याचार्योऽकृतगर्भाधानसंस्कारायां जातस्यैव दुष्टत्वमाह । गर्भसंस्कारत्वेऽस्य प्रतिगर्भमावृत्तिः स्यात् । सा च ऋतुमत्यां प्राजापत्यस्मृतौ प्रथमे इति परिशिष्टविरुद्धेत्यलं विस्तरेण ।

अथ गर्भाधाने तिथ्यादयो निर्णीयन्ते ।

---

* " आधाने हि द्वितीयया ऽग्नेः संस्कार्यत्वं प्रत्यक्षं, न चात्र तथा ऽस्ति " इत्यस्य स्थाने " मन्थननिष्पन्नस्याग्नेराधानात् प्राक् सिद्धत्वेनाधानसंस्कार्यता घटते, न गर्भस्याधानजन्यतया । तस्य प्रागाधानात् संस्कारानर्हत्वात् । न चाहवनीयत्ववद् गर्भः संस्कारो, येन आधानेनैवासौ जन्येत । अथ स्त्री संस्कार्या गर्भः, स चाधानेन इति, तदेष्टापत्तिः " इति पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

श्रीधरीये,

षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं
चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा ।
शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके
वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानाम् ॥

शशाङ्कश्चन्द्रः। आर्यो बृहस्पतिः। सितः शुक्रः। इन्दुजो बुधः।

नक्षत्रनिर्णयस्तत्रैव,

विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्ण-
मूलोत्तरावरुणभानि निषेककार्ये ।
पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराश्विचित्रा-
दित्याश्च मध्यमफला विफलाः स्युरन्ये ॥

विष्णुः श्रवणम्। प्रजेशो रोहिणी। रविर्हस्तः। मित्रोऽनुराधा। समीरः स्वाती। पौष्णं रेवती। उत्तरास्तिस्रः। वरुणः शतभिषा। एतान्येकादश नक्षत्राणि पूज्यानि। वसुर्धनिष्ठा। शातकरो मृगः। अश्विः अश्विनी। आदित्यः पुनर्वसुः। एतानि षण्मध्यमफलानि। अवशिष्टानि दश नक्षत्राणि विफलानि, वर्ज्यानीत्यर्थः। विशेषनिषिद्धानि

ज्योतिःशास्त्रे,

पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं वाऽपि धिष्ण्यं
त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् ।
पुष्टः क्षामां पुत्रकामो हि गच्छन्
सल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति धीमान् ॥

पित्र्यं मघा। पौष्णं रेवती। नैर्ऋतं मूलम्। अत्र च मूलरेवत्योर्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। एतत्त्रितयपरित्यागे निमित्तमुक्तं

विष्णुपुराणे,

यस्मिन्नृक्षे भवेद्गर्भस्तस्माद्यद्दशमं भवेत् ।

तत्रापत्यं प्रजायेत तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ इति ।

क्षामां कृशाम् । क्षामता च रजस्वलाव्रतेनैव । तदुक्तं चाग्रे दर्शयिष्यते । यदि तेन न भवति तर्हि लघुरूक्षादिभोजनेन पुत्रोत्पत्त्यर्थं कर्त्तव्या । पुरुषेण च पुष्ट्यर्थं स्निग्धादिभोजनमवश्यं कार्यम् । तथा च

बृहस्पतिः,

स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् ॥

रूक्षाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् । इति ।

वृष्यं वीर्यविवर्द्धनं द्रव्यम् ।

मनुरपि,

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ इति ।

शुक्रं रेतः पुरुषस्य । स्त्रियाः शोणितम् । शुक्रशोणितसंभवः पुरुष इति वसिष्ठोक्तेः । तस्मिन् पुंबीजे स्त्रीबीजादधिके अयुग्मास्वपि पुमानेव भवति । परं तु स्त्र्याकारः । स्त्रीबीजाधिक्ये युग्मास्वपि कन्यैव । परं तु पुरुषाकारा । बीजस्योपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । कालस्य च निमित्तकारणत्वेन दौर्बल्यात् । उभयोः समे शुक्रे अपुमान् नपुंसकम् । अथवोत्सृज्यमानस्य शुक्रस्य द्वैधीभावेन स्थलद्वयपाते समे सति पुंस्त्रियौ यमौ जायेते ।

तदुक्तं,

यदा विशेद् द्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत् ।

तदा भवेद् द्विधा गर्भः सूतिर्वेशविपर्ययात् ॥

अस्यार्थः । यदा बीजं शुक्रं परिक्षरत् पतत्सत् पुष्पं शोणितं प्रति द्विधा भूतं विशेत् गर्भकोशे प्रविशेत्, तदा गर्भो द्विधा स्थलद्वये भवेदित्यर्थः । तत्रापि स्थलद्वयेऽपि पुंशुक्रे अधिके पुमांसौ भवतः । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीशुक्रे अधिके स्त्रियावेव । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीपुंशुक्रयोः अल्पत्वबहुत्वाभ्यां पुंस्त्रियौ भवतः । पुमांश्च स्त्री चेति पुंस्त्रियौ । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीपुंबीजयोः समे साम्ये नपुंसकाविति। रोगादिना उभयोःशुक्रे क्षीणे परिमाणतो वा अल्पे सति विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिरित्यर्थः । यमलजातयोर्गर्भत एव ज्यैष्ठ्यं न जन्मत इति । यथाऽऽह

मनुः,

जन्मज्यैष्ठ्येन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ इति ।

यमयोर्यमलजातयोर्गर्भेषु जन्मतः गर्भजन्मनैव ज्येष्ठता मुनिभिः स्मृता उक्तेत्यर्थः । यस्य प्रथमं गर्भकोशे जन्म स ज्येष्ठः। यस्य पश्चात्स कनिष्ठः । न तु यस्य गर्भकोशात्प्रथमं निर्गमनं स ज्येष्ठ इति । गर्भकोशे प्रथममुत्पन्नस्यापि पश्चादुत्पन्नेन मार्गनिरोधात्पश्चात्प्रसूतिः । सूतिर्वेशविपर्ययादिति स्मरणात् । वेशो गर्भकोशसंवेशः स्थितिरिति यावत् । तद्विपर्ययश्चाग्रपश्चाद्भावस्तस्मात्सूतिः प्रसूतिरित्यर्थः ।

युगपदुत्पन्नयोर्मध्ये तु यस्यादौ मुखसंदर्शनं स ज्येष्ठः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥

इति देवलस्मरणादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु निषेकक्रमेण ज्येष्ठत्वेऽनेकपत्नीकस्यैकस्यां पूर्वं

निषिक्तो गर्भः शल्यीभूतोऽन्यस्याश्चानन्तरं निषिक्तः स्वकाले उत्पन्नस्तदपेक्षया विलम्बोत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वप्रसङ्गादुत्पत्तिक्रमेणैव ज्येष्ठत्वं साधीय इत्यादि प्रपञ्चयिष्यते राजनीतिप्रकाशे। ऋतु-यौगपद्ये गमनक्रममाह

देवलः,

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत्।
रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपिवा॥ इति।

तीर्थमृतुस्तद्यौगपद्ये विप्रादिक्रमशः ब्राह्मण्यादिक्रमेण ग्रहणक्रमशः विवाहक्रमेण वा गच्छेदित्यर्थः। ननु विवाहस्यापि वर्णक्रमेणैव वक्ष्यमाणत्वात्पृथग्विवाहक्रमोपादानं व्यर्थमिति-चेत्। मैवम्। प्रथमतः स्ववर्णादिक्रमेणोढदारस्य दैवादन्यतर-वर्णदारनाशेऽन्तरितस्य पुनस्तद्वर्णकन्यकां परीणीतवतः सवर्णा-पुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयौगपद्ये विवाहक्रमेण गमनं नियम्यते इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्थकत्वात्। यद्वा सवर्णास्वेव ऋतु-यौगपद्ये विवाहक्रमेण गमनमिति पृथक् विवाहग्रहणम्। अनेन ऋतुकालातिक्रमः कथंचिदपि न कार्य इत्युक्तं भवति। अत एव

मनुः,

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा।
पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्व्रतो व्रतकाम्यया॥

तद्व्रतः पुत्रोत्पत्तिव्रतः। इदं च ऋतुगमनं स्वस्थं सन्नि-हितं प्रत्युच्यते।

"ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति"।
"यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति"।

इति च पराशरस्मरणात् । अत एवास्वस्थादेरगमने दोषाभावमाह

व्यासः,

व्याधिते बन्धनस्थे वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकालेषु नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥

नारीणामृतौ प्रवासादिगते पत्यौ अगमनेऽपि भ्रूणहत्या न भवतीत्यर्थः । एतदजातपुत्रविषयम् । जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा स्यादिति श्रुतेः । इदं चानृण्यं ज्येष्ठजननमात्रेणैव भवति । इतरेषां कामजत्वात् । अत एव

मनुः,

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥
यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ इति ।

स्त्रीणामपि ऋतुकाले रागद्वेषादिना पुरुषं प्रत्यगमने दोषमाह

पराशरः,

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्त्तारं नानुमन्यते ।
सा मृता तु भवेन्नारी शूकरी च पुनः पुनः ॥ इति ।

अनुगमनम् उपसर्पणं समीपगमनमिति यावत् ।

यमोऽपि,

ऋतुस्नाता तु या भार्या भर्त्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च परित्यजेत् ॥

अथ गर्भाधानाकरणे प्रायश्चित्तम् ।

तत्राश्वलायनः,

गर्भाधानस्याकरणे तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
अकृत्वा गां ततो दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं व्रती ॥ इति ।

अथ गर्भाधानादौ कर्तृनिर्णयः ।

तत्र देवलः,

ऋतुकालेऽभिगमनं भर्त्रा कार्यं प्रयत्नतः ।
पुंसवादीनि कर्माणि बान्धवैर्वाऽपि कारयेत् ॥ इति ।

अत्र भर्त्रेति कर्तृनियमादसन्निधाने अशक्तौ वा अन्यः प्रतिनिधिर्नास्तीति गम्यते । अत एव

य,ः

गर्भाधानं पिता कुर्यादृतुस्नातासु शक्तिमान् ।
ऋत्वन्तरे वा कुर्वीत हीनसत्त्वो न दोषभाक् ॥

इत्यशक्तस्य कालान्तरमनुकल्पयति न कर्त्रन्तरम् । पितेति जनिष्यमाणगर्भापेक्षया । ऋत्वन्तरे द्वितीयादावपि हीनसत्त्वो दोषभाग्नेत्यर्थः । पुंसवनादिषु तु अनुकल्पमप्याह । पुंसवादीनीति । आदिशब्दादनवलोभनसीमन्तादीनां ग्रहणम् । अत एव

बैजवापः,

पिता पुत्रस्य संस्कारं कुर्याद्यदि न शक्नुयात् ।
अन्येन गुणयुक्तेन कारयेत्स्वस्वशास्त्रतः ॥ इति ।

संस्कारं पुंसवनादिकम् । अशक्तिरसंनिधानस्याप्युपलक्षणम् । अत एव

व्यासः,

मृते देशान्तरगते पत्यौ स्त्री यद्यसंस्कृता ।
देवरो वा गुरुर्वाऽपि बन्धो वाऽपि समाचरेत् ॥

मृते, गर्भं समाधायेति शेषः । अथवेदं वाक्यद्वयं भर्तृमर-

णक्लीवत्वादौ गर्भाधानेऽपि प्रतिनिधिविधानार्थत्वेन व्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे संस्कारशब्दोऽसंकोचेन गर्भाधानादौ सर्वत्र वर्त्तते । न शक्नुयादिति पदं क्लैब्यादिना सर्वात्मना शक्त्यभावपरं व्याख्येयम्। देशान्तरगते सर्वात्मना अश्रूयमाणवार्त्ते इति वक्तव्यम् । मरणसाहचर्यात् ।

पत्यौ मृते वा पतिते संन्यस्ते वा विदेशगे ।
तद्गोत्रजेन श्रेष्ठेन कार्याः पुंसवनादयः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणाच्च । गुरुर्ज्येष्ठः । वंश्यः सपिण्डः । इदमेवाभिप्रेत्याह

याज्ञवल्क्यः,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ इति ।
एतमेवार्थं स्पष्टमाचष्ट

ब्रह्मपुराणं,

गर्भाधानादिसंस्कर्त्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
अभावे स्वकुलीनः स्याद् बान्धवो वाऽन्यगोत्रजः॥ इति ।
एतदभावे असंबन्ध्यपि ब्राह्मणः प्रतिनिधिः कार्यः ।
बीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
इति महाभारते सत्यवतीं प्रति भीष्मवचनात् । तत्स्वरूपमाह

तदेव,

आर्यावर्त्तसमुद्भूतः स्वशाखी श्रेष्ठ उच्यते ।
स्वशाखी स्वशाखीयः ।
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां श्रोत्रियो वा स्ववर्णजः ।
गृहस्थः सर्ववर्णेषु श्रेष्ठ इत्यभिधीयते ॥

अभार्यस्त्वधमो ज्ञेय उपकुर्वाणनैष्ठिकौ ।
आचार्यौ मध्यमौ ज्ञेयावसगोत्रौ तु मध्यमौ ॥
वानप्रस्थयतीनां तु कर्तृत्वं नेष्यते सदा ॥ इति ।
अथ यथोक्तविधिना गर्भानुत्पत्तौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ।

बौधायनः,

प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रयोगेन । तत्रौषधमाह

पारस्करः,

सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्याः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूलमुत्खाय चतुर्थ्यां स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणेत्यादिना ।

सिंही कण्टकारिका । उपवासमूलोत्खननयोः पतिः कर्त्ता । तच्च सेचनं प्राजापत्यहोमानन्तरम् । तथाच

बैजवापः,

सा यदि नादधीत सिंह्याः श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्येण मूलमुत्खाय चतुर्थ्यां स्नातायां निशि प्राजापत्यं स्थालीपाकं श्रपयित्वा प्रजापतये हुत्वा पश्चादग्नेर्वीरशयने प्राचीमुत्तानां संवेश्य चत्वाभ्यामोषधीमुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायां नस्तः कुर्यादियमोषधी त्रायमाणेति ।

अथ पुंसवनं निरूप्यते ।

तच्च पुमान् सूयते येन कर्मणेति व्युत्पत्त्या गर्भस्य पुंरूपताऽऽपादकः कर्मविशेषः ।

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् ।
आ वीरो जायतां पुत्रस्त दशमास्यः ॥

इति मन्त्रलिङ्गात्। अस्यार्थः। हे पत्नि तव योनिं गर्भाशयस्थानं पुमान् गर्भः आ एतु आगच्छतु। अयं गर्भः पुंरूपो भवत्वित्यर्थः। कः कमिव, बाणः इषुधिमिव। ते अयं पुत्रः दशमास्यः दशभिर्मासैः प्रसूतो वीरोऽतिशयितवीर्यवान् आ जायताम् आविर्भवत्विति।

शौनकोऽपि,

पुमान्प्रसूयते येन तत्पुंसवनमीरितम्। इति।

अनेन पुंसवनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमप्याविष्कृतम्। तच्च गर्भस्य चलनात्प्रागेव कार्यम्। पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुरेति योगिस्मरणात्।

पुरा तु स्पन्दनात्कार्यं सवनं तु विचक्षणैः।

इति शङ्खस्मरणाच्च। बृहस्पतिस्तु स्पान्दितेऽप्याह। सवनं स्पन्दिते शिशाविति। स्पन्दिते इति आदिकर्मणि निष्ठया स्पन्दितुमारब्ध इत्यन्ये। स्पन्दनं च तृतीये मासि भवति। तृतीये स्पन्दते तत इति योगिस्मरणात्। स्पन्दनात्पुरेति वदता द्वितीये मासि पुंसवनं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति। तथाच

जातूकर्ण्यः,

द्वितीये वा मासि पुंसवनं भवेदिति।

पारस्करोऽपि,

मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमाः स्यात् तत्र पुंसवनामिति।

बैजवापोऽपि, मासि द्वितीये तृतीये वा पुरा स्पन्दतइति। तच्च गर्भस्पष्टतायाम्,

व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहाथवा।

इति जातूकर्ण्यस्मरणात् । अनेन द्वितीये गर्भास्पष्टतायां तृतीये इति सिध्यति । तथाच

शौनकः,

अथ पुंसवनं कुर्यात्तृतीये मासि पुंस्त्वदम् । इति ।

तदपि गर्भस्पष्टतायाम् । अस्पष्टतायां तु चतुर्थे कार्यम् ।

व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ।

गर्भोऽव्यक्तस्तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥

इति तस्यैव स्मरणात् । गर्भव्यक्तताायाश्च लक्षणमुक्तं

सुश्रुते,

सद्यो गृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिस्पन्दनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणं च योन्या इति ।

इदं तु प्रथमगर्भे । द्वितीयादिगर्भे तु चतुर्थे षष्ठाष्टमयोर्वा ।

तृतीये मासि कर्त्तव्यं गृष्टेरन्यत्र शोभनम् ।

गृष्टेश्चतुर्थे मासे तु षष्ठे मास्यथवा ऽष्टमे ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । गृष्टिरेकवारं प्रसूता । सकृत्प्रसूतः गृष्टिः स्यादिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । उक्तकालातिक्रमे सीमन्तेन सह कर्त्तव्यत्वमाह

जातूकर्ण्यः, सीमन्तेन सहाथवेति । इदं च पुंसवनं शूद्राणामप्यमन्त्रकं भवति । तदाह

बृहस्पतिः,

वर्धिष्णूनां चतुर्थानामपि कर्तव्यता गतम् ।

अमन्त्रकं तु कर्तव्यं पुंकर्म तु शुभार्थिनाम् ॥ इति ।

वर्धिष्णूनां वृद्धिशीलानाम् । गर्भाणामिति शेषः । ये शुभमर्थयन्ते तादृशानां चतुर्थानां शूद्राणां पुंकर्म पुंसवनम् अमन्त्रकं कर्तव्यमित्यर्थः ।

इदं च गुरुशुक्रास्ताधिमासादिष्वपि कार्यम्। द्वितीयत्वादिना मासनियमात्। तथाच

बृहस्पतिः,

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः।
न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवान् इति॥

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम्।
नित्यं मास्यधिकेऽन्यत्तु सर्वदैवादि चोत्तरे॥ इति।

मासलक्षणः, काल इति शेषः। पक्षनिर्णयमाह

बैजवापः,

अथ पुंसवनानवलोभने करोति आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति। अत्र विशेषमाह

लल्लः,

प्रतिपत्पूर्वदशाहं मध्यबलः शीतगुः सितपक्षे।
संपूर्णबलः पूर्णः कृष्णपक्षे च पञ्चमीं यावत्॥ इति।

प्रतिपत्पूर्वा ऽऽदिर्यस्मिन्दशाहे, प्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यन्तमित्यर्थः। अत्र तिथ्यादिनिर्णयमाह

नृसिंहः,

रिक्ताश्च पर्व नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः। इति।

रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः। नवम्याः पुनरुपादानं दोषाधिक्यख्यापनाय। वारानाह

बृहस्पतिः,

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां द्रेष्काणा दिवसांशकाः।
तेषामुदयहोरा च पुंसवेऽतिशुभावहाः॥ इति।

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरा ग्राह्याः। एतेषामेव द्रेष्काणरूपा दिवसांशका ग्राह्याः। द्रेष्काणश्च राशेस्तृतीयोंऽशः। एतदुक्तं भवति। मेषलग्ने तृतीयद्रेष्काणाधीशो गुरुः। तेन गुरुद्रेष्काणे कार्यम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। उदयाः लग्नानि। तानि च गुर्वादीनामेव ग्राह्याणि। एवं होरा दिनपञ्चदशो भागः। नक्षत्राण्याह

गर्गः,

कुर्यात्पुंसवनाख्यं तु पुन्नामर्क्षे शुभे दिने।
पुन्नाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू॥
मूलं प्रौष्ठपदं चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी। इति।

राशीनाह

बृहस्पतिः,

कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहाः। इति।

कुलीरः कर्कटः। शेषाः नव राशयः। अत्र प्रतिप्रसवमाह

स एव,

अनुक्ते चापि राशौ तु शुभं स्याच्छुभवीक्षिते।
कन्यायां न प्रशंसन्ति शुभदृष्टे युतेऽपिच॥ इति।

अनुक्ते निषिद्धेऽपि राशौ शुभग्रहवीक्षिते शुभं भवति। कन्याराशौ तु न तथेत्यर्थः।

अथानवलोभनम्।

येन कर्मणा जातो गर्भो नावलुप्यते तदनवलोभनम्। छान्दसो वर्णव्यत्ययः। मा ऽहं पौत्रमघं नियामिति मन्त्रलिङ्गात्। अस्यार्थः। अहं पौत्रं पुत्रनिमित्तमघं व्यसनं मा नियां मा या-

सिषम्। एतस्यैव गर्भरक्षणकर्मत्वमुक्तं शाख्यायनगृह्ये, चतुर्थे मासि गर्भरक्षणमिति। तच्चाह

आश्वलायनः,

उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं चेति। कस्यांचिदुपनिषदि इदं कर्मत्रयमाम्नातमित्यर्थः।

बैजवापोऽपि,

अथ पुंसवनानवलोभने करोति आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति। अनेन उभयोः समानकालत्वं दर्शितम्। ततश्च पुंसवनोक्त एव तिथ्यादिनिर्णयोऽत्रापि ज्ञेयः। तत्स्वरूपं चाह

आश्वलायनः,

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके इति।

प्रजावता ऋषिणा दृष्टो मन्त्रः प्रजावान्। जीवपुत्रेण ऋषिणा दृष्टो जीवपुत्रः। अत्र च दूर्वारसावसेचनं हृदयस्पर्शनं चेति द्वयमनवलोभनम्। शेषं सर्वं पुंसवनमिति गृह्यप्रसिद्धिः। एते च पुंसवनानवलोभने गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्तनीये।

प्रतिगर्भमिदं कर्म कार्यं पुत्रीयता ऽखिलम्।
प्राशनस्पर्शकरणाद्गर्भस्थः संस्कृतो भवेत्॥
पुंसवे मन्त्रसामर्थ्याद्वेत्ति प्राग्जन्मनः स्मृतिम्।
तस्मात्पुंसवसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्त्तते॥

इति शौनकस्मरणात्। यत्तु मिताक्षरायाम्, एते च पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्काररूपत्वात् सकृदेव कार्ये इत्यनेन पुंसवनस्य सकृत्करणमुक्तं, तच्चिन्त्यम्। समाख्यया गर्भसंस्का-

रत्वावगमादुक्तशौनकवाक्याच्च प्रतिगर्भमावर्त्तनीयत्वात् । यदपि अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे इति पारस्करवचनमत्र प्रमाणतया प्रतीयते, तदपि सीमन्तोन्नयनस्य प्रथमगर्भकर्त्तव्यत्वं प्रतिपादयति, न पुनः पुंसवनस्य । उक्तवचनविरोधापत्तेः । वचनातिदेशस्तु धर्मान्तरोपसंग्रहार्थः । अपरार्कस्वरसोऽप्येवम् ।

कात्यायनकारिकाऽपि,

अथ पुंसवनं वक्ष्ये प्राग्गर्भचलनाद्भवेत् ।
गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य संमतिः ॥
अतस्तद् गर्भसंस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुज्यते । इति ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

सीमन्तः उन्नीयते यस्मिन्कर्मणि तत् सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम् । तदुक्तं

संग्रहे,

त्रेण्या शलल्या दर्भेण उदुम्बरयवाङ्कुरैः ।
विभज्य तस्याः केशेषु मध्ये सीमन्तमुन्नयेत् ॥ इति ।
त्रेण्या त्रिशुक्लया । शलल्या शल्लकरोम्णा ।
श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । औदुम्बरस्तबकाभावेऽन्यवृक्षस्तबको ग्राह्यः ।

औदुम्बरः स्यात्स्तबकस्तदभावेऽन्यवृक्षजः ।

इति कारिकोक्तेः । तदनुष्ठाने कारणमाह

आश्वलायनाचार्यः,

पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः ।

आयान्ति काश्चिद्राक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ॥
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ।
सीमन्तकरणी लक्ष्मीस्तामावहति मन्त्रतः ॥
श्रिया ऽऽश्रितशरीरत्वात्तां त्यजन्तीह मोहिताः ।
अलक्ष्म्यो दुर्भगाः क्रूरा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥
गृष्टयः संप्रगृह्यन्ते पीड्यन्ते च विशेषतः ।
कासांचित्तादृशी वृत्तिर्ब्रह्मणा विहिता पुरा ॥
तस्मात्प्रथमगर्भस्य सीमन्ताख्यो विधीयते ।

तच्च तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमदशममासेषु यथागृह्यं पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरे मासि कार्यम् । तत्र

लौगाक्षिः,

तृतीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेदिति ।

आश्वलायनः,

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनमिति ।

आपस्तम्बोऽपि,

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।

बैजवापः,

सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा ऽपीति ।

बौधायनोऽपि,

स चेत्प्रथमगर्भः स्याच्चतुर्थे मास्युपागते ।
पञ्चमे वा ऽथ षष्ठे वा कुर्यान्नान्दीमुखादिकम् ॥ इति ।

ज्योतिर्वसिष्ठः,

चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाऽप्यथवा ऽष्टमे । इति ।

अत्रिः,

आधानादष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं भवेत् ।
नवमे मासि वा कुर्याद्यावद् गर्भविमोचनम् ॥ इति ।

कार्ष्णाजिनिरपि,

गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।
सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

शौनकः,

चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमन्तोन्नयनक्रिया ।
षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रान्तरविधानतः ॥
अभावे पूर्वपूर्वस्य विदधीतोत्तरोत्तरे । इति ।

मासश्चात्र सौरः सावनो वा । तत्र सौरः

कालविधाने,

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि
सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।
सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां
मासेऽष्टमे विष्णुबलिं च कुर्यात् ॥ इति ।

सौरे मासि चतुर्थे तु शुभकर्माणि साधयेत् ।
ग्रहाणां नायकः सूर्यस्तस्मात्सौरे विशिष्यते ॥ इति ।

बार्हस्पत्येऽपि,

सौरेणैव चतुर्थे स्यान्मासे षष्ठाष्टमेऽपिवा ।
मासि प्रोक्ताः क्रिया याः स्युस्ताः सर्वाः सौरमासतः॥ इति।

बृहस्पतिरपि,

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

अन्ते अवसाने भवमन्त्यम्, अन्त्यं च तत् त्रिकं चेति, त्रयोदश्यादित्रयमित्यर्थः। तिथय उक्ता

बृहस्पतिना,

पक्षच्छिद्रां च रिक्तां च विना पञ्चदशीं शुभाः।

चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्स्युः शुभप्रदाः॥ इति।

षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यः पक्षच्छिद्राः। चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्ताः। पञ्चदशी अमावास्या। पौर्णमास्याः क्वचिद् ग्रहणात्। यथा

कालनिर्णये,

शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशीम्।

पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित् सीमन्तकर्मणि॥ इति।

चतुर्दशी शुक्ला। कृष्णे चान्त्यत्रिकं विनेति स्मरणात्।

नृसिंहोऽपि,

वर्ज्या रिक्ताऽष्टमी षष्ठी सीमन्तोन्नयने सदा।

रात्रिश्चन्द्रोऽष्टमो नार्शत्रिजन्मविपदारयः॥ इति।

रात्रिनिषेधे विशेषमाह

नारदः,

विप्रक्षत्रिययोः कुर्याद्दिवा सीमन्तकर्म तत्।

वैश्यसच्छूद्रयोरेतद्दिवा निश्यपि केचन॥ इति।

वारानाह व्यासः,

पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि।

मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ॥ इति।

पुंग्रहाः रविभौमगुरवः। स्त्रीग्रहौ सोमभृगू। नपुंसकौ शनिबुधौ। नक्षत्राण्याह

बृहस्पतिः,

रोहिण्यैन्दवमादित्यपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् ।
पौष्णं वैष्णवभं चैव सीमन्ते दश संस्मृताः ॥ इति ।

ऐन्दवं मृगशिरः। आदित्यं पुनर्वसुः । पौष्णं रेवती । वैष्णवभं श्रवणः ।

ज्योतिर्ग्रन्थे,

हस्तादित्यश्रवणमभिजित्तिष्यमैत्राश्विनीकं
पुन्नामैवं नवकमथच प्रौष्ठपादद्वयं च ।
मूलं सौम्यं शतभिषगिति त्रीणि नापुंसकानी-
त्यन्यास्तारास्त्वभिनिगदिता योषितो ज्योतिषज्ञैः ॥

अत्र राशयः कालविधाने,

सिंहाली वर्जयित्वा शुभफलबहुला राशयोऽप्यंशकानि श्रेष्ठानीति । अलिर्वृश्चिकः । सिंहाली त्यक्त्वा ऽन्ये दशराशयस्तदंशाश्च शुभग्रहैर्दृष्टा युक्ता वा श्रेष्ठाः । तदाह

नृसिंहः,

केन्द्रत्रिकोणपुत्रस्थाः शुभाः सर्वे शुभावहाः ।
त्रिषडायगताः पापाः शुभाः सीमन्तकर्मणि ॥ इति ।

अत्राष्टमशुद्धिस्तत्रैव । विशुद्धेऽष्टमेऽपीति । विशुद्धिः सर्वग्रहराहित्यम् । लग्नादष्टमस्थाने सर्वग्रहरहिते इत्यर्थः । अत्र विशेषमाह

नृसिंहः,

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यप्यष्टमभस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥ इति ।

इदं च सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात्प्रथमगर्भे एव कार्य-

मित्येकः कल्पः। स चाश्वलायनबौधायनापस्तम्बपारस्करकाल-विधानादिवचनैः प्रागेव दर्शितः।

हारीतोऽपि,

सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः।
यंयं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत्॥ इति।

गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्ततइत्यपरः कल्पः। तमाह

विष्णुः,

सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते।
केचिद्गर्भस्य संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुञ्जते॥ इति।

कात्यायनसूत्रे रेणुककारिका ऽपि,

सीमन्तोन्नयनं कार्यं षष्ठे मास्यथवा ऽष्टमे।
गर्भसंस्कार एवायं कर्कोपाध्यायसंमतात्॥ इति।

अत्रापि स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ज्ञेया। अकृतसीमन्तायाः प्रसवे विशेषमाह

गार्ग्यः,

यदि सीमन्ततः पूर्वं प्रसूता चेत्तु भामिनी।
तदानीं पेटके गर्भं स्थाप्य संस्कारमाचरेत्॥

पेटके पेटिकायाम्। गर्भं बालकम्।

सत्यव्रतोऽपि,

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन।
गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनःसंस्कारमर्हति॥ इति।

पुनःसंस्कारम् अतिक्रान्तसंस्कारमित्यर्थः।

अथ विष्णुबलिः ।

तत्र वसिष्ठः,

मास्यष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्बलिक्रियाम् । इति ।

अत्र तिथय उक्तास्तेनैव,

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । इति ।

वारानपि स एवाह,

शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठास्तेषां च दिवसा अपि ।
पापास्त्र्यायारिगाः श्रेष्ठाः नेष्टाः सर्वे ऽष्टमे स्थिताः ॥ इति ।
उदयाः लग्नानि । दिवसाः वाराः । नक्षत्राण्याह

स एव,

श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रशस्यते । इति ।

श्रीधरीयेऽपि,

रोहिण्यां वा वैष्णवे पूर्वपक्षे
द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ च ।
मध्ये वा ऽह्नः पूर्वभागेन रात्रौ
विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्ट्यै ॥ इति ।

एतदनुष्ठाने कारणमाह

आश्वलायनः,

तथा विष्णुबलिश्चापि सप्तमेष्टु पुष्टये ।
प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ॥
अकृते च भवेद्दोषः कृते पुष्टिं समृच्छति ।
गर्भबाधानिवृत्त्यर्थं सुखसूत्यर्थमेव च ॥
महादोषापनुत्त्यर्थं बलिः कार्यो यथाविधि । इति ।

सप्तवभ्राः सप्तधातवः । एतद्विधिमप्याह

स एव ।

बलिः प्रवक्ष्यते सम्यक् हितार्थाय क्रियावताम् ।
तौ तु सन्मङ्गलस्नातौ दंपती अहताम्बरौ ॥
भवेतां पूर्वदिवसे नान्दीश्राद्धादयस्तथा ।
प्राङ्गणेऽग्निं समाधाय सुमुहूर्ते गृहेऽथवा ॥
घृतैर्हुत्वाऽऽज्यभागान्तं स्थण्डिले चार्चयेद्धरिम् ।
पद्मस्थं स्वस्तिकस्थं वा समभ्यर्च्य निवेद्य च ॥
अग्नेर्दक्षिणतः कुर्यात्स्थण्डिले यजनं हरेः ।
विना स्थण्डिलयोगेन केचित् जुह्वति च द्विजाः ॥
आज्याक्तेनैव चरुणा वक्ष्यमाणैर्हुवेत्पतिः ।
अतो देवा इति चरुं तस्मिन्नग्नावधिश्रितम् ॥
षड्भिर्विष्णोर्नुकाद्यैश्च दशभिः सप्तभिर्हुवेत् ।
संवामित्यष्टभिर्ऋग्भिश्चतुर्दशभिरेवच ॥
परइत्यथ सूक्तेन पौरुषेण विचक्षणः ।
हुवेदादावथान्ते वा विष्णुर्योनिमिति त्रिभिः ॥
चतुःषष्टिभिरन्नेन हुवेदेवं बलौ हरेः ।
अग्नेः प्रागुत्तरे भागे लिप्त्वा गां गोमयेन तु ॥
सितेन रजसा कुर्याच्चतुरस्रं चतुष्पदम् ।
चतुःषष्टिपदं तस्मिन् कृत्वा स्पष्टं यथाविधि ॥
चतुरङ्गुलमानेन प्रतिप्रति ततो बलिम् ।
निर्ऋत्यादिषु तेष्वन्नैस्तैर्मन्त्रैर्विकिरेद्बलिम् ॥
पिण्डमेकं च तन्मध्ये दद्यादर्घं च विष्णवे ।
नमो नारायणायेति ताराद्यं मन्त्रमुच्चरन् ॥
दंपती प्राशयेतां च पृथक् पिण्डद्वयं शुभम् ।

स्वयं कर्त्ता ऽऽचरेत्कर्म पत्न्या स्पृष्ट इति द्विजः ॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
दक्षिणां गुरवे दत्त्वा भुञ्जीयातां द्विजैः सह ॥
बलिरेवं प्रकर्त्तव्यः प्रतिगर्भं द्विजातिना । इति ।

अस्य च गर्भपुष्टिफलकत्वश्रवणात्प्रतिगर्भमावृत्तिश्रवणाच्च स्पष्टमेव गर्भसंस्कारत्वम् ।

अथ प्रसङ्गाद्गर्भिणीधर्माः ।

पाद्मे गर्भिणीधर्मप्रस्तावे,

नावस्करेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु ।
जलं च नावगाहेत शून्यागारं च वर्जयेत् ॥
वल्मीकं नाधितिष्ठेत नचोद्विग्नमना भवेत् ।
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥
न शयालुः सदा तिष्ठेद्व्यायामं च विवर्ज्जयेत् ।
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
वर्जयेत्कलहं गेहे गात्रभङ्गं तथैवच ।
न मुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥
न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधःशिराः क्वचित् ।
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना नचार्द्रचरणा तथा ॥
नामङ्गल्यं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
कुर्याच्च श्वशुरयोर्नित्यं पूजां माङ्गल्यतत्परा ॥
तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहिते रता । इति ।

अवस्करः उत्करः ।

मत्स्यपुराणे दितिं प्रति कश्यपवाक्यम्,

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ।

न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूले च सर्वदा ॥
न शयाना सदा तिष्ठेद्वृक्षच्छायां विवर्जयेत् ।
सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
दानशीला तृतीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ॥
गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥
अतिक्षारं तु नाश्नीयात् अत्यम्लमतिभोजनम् ।
अत्युष्णमतिशीतं च गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।
यश्च तस्यां भवेत्पुत्रः स्थिरायुर्वृद्धिसंयुतः ॥
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः । इति ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,

गर्भे स्त्रीणां तथाऽन्यस्तु कललाशी सुदारुणः ।

कललं गर्भपिण्डः ।

तस्य रक्षा सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ॥
प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुधारणात् ।

तथा,

परिवर्त्तसुतौ तौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।
तौ तु वृक्षाद्रिपरिखाप्राकाराम्भोधिसंश्रयौ ॥
गर्भिण्याः परिवर्त्तौ तौ कुरुतः पादपादिषु ।
अतो न वृक्षं नैवाद्रिं न प्राकारं पयोनिधिम् ॥

परिखां वा समाक्रामेदबला गर्भधारिणी ।
गर्भहन्तुः सुतो विघ्नो मेहनी चापि कन्यका ॥
प्रविश्य गर्भं हन्त्येको भुक्त्वा मेहयते परा ।
जायन्ते मेहनादस्याः सर्पमण्डूककच्छपाः ॥
सरीसृपाणि चान्यानि पुरीषमथवा पुरः ।
वृक्षच्छायाश्रितां रात्रौ स्थितां वा ऽपि चतुष्पथे ॥
श्मशानकटभूमिष्ठामुत्तरीयविवर्जिताम् ।
तुदमानां निशीथे च प्राविशेतामिमौ स्त्रियम् ॥ इति ।

निमार्ष्टिनामिकायां भार्यायां दुस्सहनामकात् ग्रहविशेषादष्टौ पुत्रा अष्टौ कन्यकाश्च जाताः । तन्मध्ये गर्भहनामकः स्त्रीणां गर्भे तिष्ठति तस्य गर्भस्य तस्माद् ग्रहात् रक्षा कार्येत्यर्थः । तथा तत्संततावेव परिवर्त्तनामकस्य ग्रहस्य विरूपविकृतौ द्वौ सुतौ प्राकारादिषु तिष्ठतः । तावपि गर्भस्य वैरूप्यं विकृतिं वा कुरुतस्तस्माद्गर्भिणी प्राकारादीन्नाधितिष्ठेदित्यर्थः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं निधनं वा ऽपि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम् ॥ इति ।

पत्येति शेषः । संग्रहेऽपि

गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् ।
सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

आश्वलायनः,

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्तु वेदवित् ॥ इति ।

वपनं क्षौरम् । मैथुनं गर्भिण्याम् । तीर्थं तीर्थयात्राम् । श्राद्धं श्राद्धभोजनम् । अन्यच्छवानुगमनादि । तथाच

हारीतः,

क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेवच ।
मासात्तु सप्तमादूर्ध्वं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ इति ।

कालविधानेऽपि,

क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च
युद्धं च वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमम्बुधिजलस्पृशनोपयोग-
मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम् ॥ इति ।

क्षौरं क्षुरसाध्यं कर्म तदेव वपनं मुण्डनं चोच्यते । तच्चात्र कर्त्तनस्याप्युपलक्षणम् ।

नोदन्वतोऽम्भसि स्नायात् न च श्मश्र्वादि कर्त्तयेत् ।
अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥

इति क्रतुस्मरणात् । यत्तु

वपनस्य निषेधेऽपि कर्त्तनं च विधीयते ।

इति स्मृत्यन्तरवचनं तद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानां जीवत्पितृकादीनां यो वपननिषेधः तत्र कर्त्तनविधानपरम् ।

पञ्चाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना ।
न कुर्यात्तत्तदूर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं चरेत् ॥

इत्युपक्रम्यास्य विधानात् । तीर्थयात्रेति देशान्तरगमनमात्रोपलक्षणम् ।

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

अन्तर्वत्न्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् ।
प्रेतदाहादिकं चैव सीमन्तोन्नयनादनु ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । उद्वाहः स्वस्य, न कन्यापुत्रयोः । क्षौरादीनां स्वक्रियाणामेव साहचर्यात् । उपयोगः पानम् । प्रेतकर्मनिषेधापवादः

स्मृत्यन्तरे,

क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रोः प्रेतविधानं च गर्भिणीपतिराचरेत् ॥ इति ।

अत्र च मासात्तु सप्तमादूर्ध्वमित्यनेनाष्टममासमारभ्यैव निषेधपरिपालनं गम्यते । तत्रानुकल्पोयं सीमन्तोन्नयनादन्विति । यद्वा । चतुर्थमासिकसीमन्तोन्नयनादनन्तरं निषेधपरिपालनं मुख्यः कल्पः, तत्रानुकल्पोऽयं मासात्तु सप्तमादूर्ध्वमिति ।

अथ प्रसङ्गात्सूतिकागृहनिर्माणविधिः ।

तच्च नवमे मासि कार्यम् । तदुक्तं **रत्नकोशे,**

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ इति ।

आसन्नप्रसवे नवमे । प्रसवकालो दशमः । दशमे मासि सूतवइति मन्त्रलिङ्गात् ।

गर्गः,

वारे ऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥ इति ।

तत्र स्वानुकूलां दिशमाह

वसिष्ठः,

ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः ।

वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥
याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
कौबेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।
विक्रमो बलवर्द्धनम् तत्संस्थानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे.

सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ।
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ॥ इति ।
शुभमायादिशुद्धम् । तत्संस्कारश्चोक्तः
सांख्यायनगृह्ये,

काकादन्या मेचकरातन्याः कोशातक्याः बृहत्याः काकातकस्य मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् जायेत रक्षसामपहत्यै ।

काकादनी काकजङ्घा । मेचकरातनी काचमाचिका । कोशातकी घोषकः । बृहती कण्टकारिका । काकातकः कृष्णगुञ्जेति । एतन्मूलरसेन यस्मिन् जायेत प्रसूयेत तं देशं गृहादिरूपं लेपयेदित्यर्थः ।

अथ गर्भिण्याः सूतिकागृहप्रवेशः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रविशेत्सूतिकासंज्ञं कृतरक्षं समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
देवानां ब्राह्मणानां च गवां कृत्वा च पूजनम् ।
विप्रपुण्याहशब्देन शङ्खवाद्यरवेण च ॥
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ।
हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ॥

ताश्चानुलेपनैर्हृद्यैस्तथैवमुपचारयेत् ।

उपचारयेत्, गर्भिणीति शेषः ।

आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।

एरण्डमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव ताम् ॥

सुखप्रसवनार्थाय पश्चात्काये क्षिपेदिति ।

पश्चात्काये पृष्ठभागे तां गर्भिणीं क्षिपेदनुलिम्पेत् । उपसूतिकेति शेषः । तत्र निषेधद्रव्याण्युक्तानि व्यतिरेकमुखेन

मार्कण्डेयपुराणे,

अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।

अदीपशस्त्रमुसले भूतिसर्षपवर्जिते ॥

अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसंभवम् ।

क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।

तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥ इति ।

यूपोऽत्र यूपाकारः काष्ठविशेषः । तत्र तिथिवारनिर्णयः सामान्यनिर्णयादवगन्तव्यः । नक्षत्राण्याह

गर्गः,

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि ।

पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठाश्व्युत्तरासु च ॥

मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाऽश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ।

मृत्यर्थनाशौ मृत्युश्च वृद्धिपुष्ट्यायुरीप्सितम् ॥

मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणं तु ततस्त्रिषु ।

मेषादिक्रमशो विन्द्यात्सूतिकागारवेशने ॥

ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिःफषष्ठाष्टवर्जिते ।

रिःफं द्वादशं स्थानम्।

सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः।

शुभांशे शुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभम्॥ इति।

अथ सोष्यन्तीकर्म। तत्र

गोभिलः,

अथ सोष्यन्तीहोमं प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतीर्जुहोति "या तिरश्ची"त्येतयर्चा विपश्चित्पुच्छमभरादिति च।

सोष्यन्ती समसन्नशूला। वस्तिः योनिद्वारम्। तत्र स्थिते गर्भे सोष्यन्तीहोमः कार्य इत्यर्थः।

अथ जातकर्म।

तत्र विष्णुः,

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम्। इति।

जातकर्मेति यौगिकं कर्मनामधेयम्। जाते कर्म जातकर्मेति च योगः। स च यद्यपि मुखदर्शनस्नाननान्दीश्राद्धादावतिप्रसक्तस्तथाऽपि

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्॥

इत्यत्र हिरण्यादिप्राशनजातकर्मशब्दयोस्सामानाधिकरण्याद्धिरण्यादिप्राशनमेव जातकर्म नान्यदिति सिध्यति। यथा यजतिसामानाधिकरण्यात् खनित्राद्यतिप्रसक्तयोगोऽप्युद्भिच्छब्दः कर्मनामधेयं तद्वदयमपि। एतेन जातस्य कर्म संस्कारो जातकर्म, मुखदर्शनादेः पितृसंस्कारत्वेन जातसंस्कारत्वाभावात्, जातः कर्म संस्कार्यो यस्मिन्निति वा योगोऽतिप्रसङ्गवारणायादरणीय इति परास्तम्। कर्मसामानाधिकरण्येनैव तद्वारणात्। ततः स्नानानन्तरम्।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥

इति संवर्त्तस्मरणात् । यथोदितं स्वस्वगृह्यानुसारेणेत्यर्थः । स्नानं च पुत्रमुखदर्शनानन्तरं कार्यम् ।

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥
जातं कुमारं स्वं दृष्ट्वा स्नात्वाऽऽनीय गुरून्पिता ।
नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणाश्वलायनाभ्यां मुखदर्शनस्नानयोः क्रमप्रत्ययेन पौर्वापर्याभिधानात् । यत्तु

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।

इति ज्योतिर्वसिष्ठेन मुखदर्शनप्राक्कालीनपुत्रजन्मश्रवणानन्तरमेव स्नानमुक्तं, तद् दशाहानन्तरं पुत्रजन्मश्रवणाभिप्रायमिति न विरोधः ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

इति मनुस्मरणात् । अत एव

जातमात्रकुमारस्य मुखमस्यावलोकयेत्।
पिता ऋणाद्विमुच्येत पुत्रस्य मुखदर्शनात् ॥

इति वसिष्ठेन जातकर्मकालीनमुखदर्शनव्यावृत्त्यर्थं मात्रशब्दः प्रयुक्तः । ततश्च जातकर्मकालीनानुषाङ्गिकान्मुखदर्शनादिदमतिरिक्तं फलार्थं प्रधानभूतं मुखदर्शनं विधीयते इति सिध्यति । तथाच

श्रुतिः,

ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ इति।

न च पुत्रोत्पादनविधेरयमर्थवादः,पुत्रोत्पत्तेः पुत्रमुखदर्शनाविनाभावाभावेन तदाक्षेपकत्वासंभवात्। तस्मादप्राप्तपुत्रमुखदर्शनविधिमुन्नयत्येव। यद्येवं तर्हि मुखदर्शनाविनाभूतस्य पुत्रोत्पादनस्य मुखदर्शनविधिनैवाक्षेपात्पुनर्विधानमनुपपन्नमिति चेत्, नैवम्। क्षेत्रजादिमुखदर्शनस्य स्वोत्पादनेनाविनाभावाभावेन तदनाक्षेपकत्वात्। ततश्च परस्परानाक्षिप्तविधिभेदेन फलभेदे सिद्धे पुत्रोत्पादनविधेः पित्रर्णापाकरणं मुखदर्शनविधेश्च ऋणसामान्यापाकरणममृतत्वं च फलमिति सिध्यति। तस्मात्सिद्धो विधिभेदः। अत एव स्मृतिकारैरस्मादेवार्थवादान्मुखमस्यावलोकयेदित्यादिविधिरुन्नीतः। अथोक्तस्नानाधिकरणानि। तत्र

ज्योतिर्वसिष्ठः,

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत्।

उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देवखातके ॥ इति।

एतच्च स्नानं रात्रावपि कार्यं नैमित्तिकत्वात्। तथाच

व्यासः,

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम्। इति।

वसिष्ठोऽपि,

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥ इति।

तच्च शीतलोदकेन कार्यम् । तदाह

जाबालिः,

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेवच । इति ।

रात्रौ तडागादिगमनाशक्तौ विशेषमाह

सांख्यायनः,

दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु संप्राप्ते स्नायादनलसंनिधौ ॥ इति

यत्तु स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरित्यस्पृश्यताऽपनोदः पितुः स्नानेन श्रूयते सोऽप्यनेनैव प्रसङ्गात्सिध्यतीति न तदर्थं पृथक् स्नानं कर्तव्यम् । यदपि जाते पुत्रे पितुः स्नानमित्यादिवचनेषु पुत्रपदोपादानात्कन्यादिजन्मसु न स्नानमिति । तन्न । बीजसम्बन्धाविशेषात् । अत एव

बौधायनः,

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचं, मातुरित्येके तत्परिहरणात्, पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा ह्यपि पुत्राः श्रूयन्ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसाम्यादिति ।

तत्परिहरणान्मातृपरिहरणात् । संसर्गसाम्यात्संसर्गः शुक्रशोणितयोस्तस्य साम्यात् । न चैवं मातापित्रोर्दशाहमस्पृश्यत्वसिद्धान्तात्पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिः, तुशब्देन पूर्वपक्षस्य दशाहस्य व्यावृत्त्या कालविशेषानालिङ्गिताभ्युपगतास्पृश्यत्वमात्रस्य सामान्यस्य

माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ।

इत्यनेन विशेषेण व्यवस्थापनात् । तस्मादपत्यमात्रोत्पत्तौ स्नानं न पुत्रोत्पत्तावेवेति सिद्धम् । आशौचम् अस्पृश्यत्वलक्षणम् । स्नानानन्तरं च नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

जातं कुमारं स्वं दृष्ट्वा स्नात्वाऽऽनीय गुरून्पिता।
नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत् ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात्। अत्र च नान्दीश्राद्धस्य न जातकर्माङ्गत्वम्।

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते।
न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥

इत्यनेन जातकर्मणि तस्य पर्युदस्तत्वात्। किंतु

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा।
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ॥

इत्यनेन विहितस्य मुखदर्शननिमित्तकस्य श्राद्धस्य कालार्थसंबन्धः। यत्तु

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च।
पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्प्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे मुखदर्शनवत्पुत्रजन्मनोऽपि पृथक् नान्दीश्राद्धनिमित्तत्वं प्रतीयते तत् पुत्रमुखदर्शनपदस्य जन्मोपलक्षकत्वान्न श्राद्धान्तरविधायकमिति केचित्। छन्दोगपरिशिष्टीकाकारस्तु पृथगेव जन्ममुखदर्शनयोर्निमित्तत्वमाह। अस्मिन्मते च तन्त्रेणैव श्राद्धद्वयानुष्ठानं बोध्यम्। तच्चामेन कार्यम्। तत्र

प्रचेताः,

शूद्रश्च श्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ।
आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन च ॥ इति।

आमान्नाभावे हेम्ना कार्यम्। तदाह

व्यासः,

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥ इति।

हारीतस्तु द्रव्यान्तरमाह। जाते कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाहूय पितृभ्यः स्वधा कुर्यात् प्रजापतये चेति। जातकर्मणि बालानामित्यादिवचनविहिते वृद्धिश्राद्धे हिरण्यतिलपात्रे समुच्चितद्रव्ये विधीयेते। स्वधाशब्देन श्राद्धोपस्थानात्। प्रजापतये च सहिरण्यतिलपात्रं सृजेदिति कल्पतरुः। तच्च नाभिच्छेदात्प्राक् कर्त्तव्यमित्याह

जाबालिः,

अच्छिन्ननाले कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि। इति।

अत्र च पक्वान्ननिषेधो जाबाल्यादिपुराणयोः,

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि।

यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा॥ इति।

जन्मनिमित्तकं च नान्दीश्राद्धं रात्रावपि कार्यं नैमित्तिकत्वात्। तदाह

लौगाक्षिः,

नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्।

तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते॥

अत्रिरपि,

पूर्वाह्णे वै भवेत्कुर्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम्।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः॥

जातकर्मकालमाह

मनुः,

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते। इति।

वर्धनं छेदनम्।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।
५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स०	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला। [illegible] श्री[illegible]र्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र [illegible] बादरायण प्रणीत वेदान्त[illegible] यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	३
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः	(न्यायः)	५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १७

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्कोपाध्यायविरचितभाष्यसहितम् । १५

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । } ८

२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त)२

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडप[illegible]णि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्,द्वैताद्वैतदर्शनम्।श्रीसुन्दरभट्ट[illegible]न्तसेतुकाभिधटीकासहित[illegible]श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजा[illegible]व्याख्यायु०

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन [illegible]षक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च । १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । २ २

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । २ २

(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । २ २

[illegible]पत्रादिप्रेषणस्थानम् । } हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी

November 1906.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NO. 107

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PAṆḌIT SOMEŚWARA BHAṬṬA,

EDITED BY

PAṆḌIT MUKUNDA ŚÂSTRÎ,

Professor, Deccan College, Poona.

FASCICULUS XIV.

PUBLISHI-[illegible] -D SOLD BY THE SECRETARY

[illegible]-WKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌIT JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलवर्णना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१०७

न्युपपत्तेर्वाक्यविरोधाभावे ऽप्यसन्नर्दनविरोधात्उत्कर्षमाहेति भा-
ष्येणाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन क्रयणद्रव्यवद्विकल्पो भविष्यतीत्येवं
क्रयणवच्छब्दव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्वादशे क्रयणेषु वि-
कल्पः स्यादेकार्थत्वादितिसूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पं
पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायाद्दित्यनेन समुच्च-
यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायाद्दित्यनेन समुच्चयस्य सिद्धान्तयिष्यमा-
णत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्रत्यपूर्वपक्षाशयत्वेन व्याख्येयमित्याह * क्र-
यणवदिति * पूर्वपक्षस्य स्थायित्वादत्र युक्ता दृष्टान्ततेत्याशङ्क्यानति-
विशेषकरत्वात्क्रयप्रयोगे द्रव्याणां समुच्चयोपपत्तेरिति विकल्पाप-
वादकस्य सिद्धान्तहेतोः सन्नर्दनासन्नर्दनयोरभावेन पूर्वपक्षन्या-
यस्याप्यनपोदितत्वाद्युक्ता दृष्टान्ततेत्याह * न चेति * यद्वा नायं
विकल्पे दृष्टान्तः किं त्वनर्थलोप इति स्वयमन्यथा क्रयणवच्छब्दं
व्याचष्टे * असन्नर्दनेति * कथमयं दृष्टान्तो नार्थलोपे योज्य
इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अग्निष्टोमनिर्वेशपक्षमुपसंहरति * त-
स्मादिति *

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य २५ ॥

सूत्रव्याख्यार्थमुत्कृष्येत वेति भाष्यं व्याचष्टे । वाक्येति *
अग्निष्टोमस्यापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वाद्दीर्घसोमशब्दसंयोगोपपत्तेः क-
थमुत्कर्ष इति प्रश्नोत्तरत्वेन ज्योतिष्टोममिति भाष्यं व्याख्यातुमाह *
कुत इति * सोमयागस्य दैर्घ्यमुक्तं न कर्ममात्रस्य तत्तु सोमयागा-
न्तरापेक्षयैवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * नहीति * सोमयागान्तरस्या- ८९.३।२
प्यनुपादानान्नापेक्षा युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * बुद्धिस्थत्वायोपा-
दानापेक्षणात्सोमयागान्तरस्य चानुपादाने ऽपि सजातीयत्वाद् बु-
द्धिस्थत्वोपपत्तेर्युक्ता ऽऽपेक्षेति परिहरति * यद्यपीति * सोमशब्देन
चोपादानं सामान्यतो ऽस्तीति परिहारान्तरमाह * विशेषणेति *
एवं च सति ज्योतिष्टोमस्य दैर्घ्यायोगाद्दीर्घसोमशब्देनान्ये ऽनूद्यन्त
इत्युपसंहरति * तत्रेति * भाष्ये सत्रशब्दस्याप्यमात्रोपलक्षणार्थे-
तान्योक्त्या सूचिता । दैर्घ्यस्य विशेषणत्वे विरोधिव्यावृत्त्या विशेषण-
त्वप्रसिद्धेर्विरोधिह्रस्वत्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसङ्गात्तत्द्विरात्रादिषु
च सहस्रसंवत्सरात्प्राचीनेषु ह्रस्वत्वव्यावृत्तदैर्घ्याभावात्सहस्रसंव-
त्सरमात्रग्रहणापत्तेः सत्राणीति भाष्ये बहुवचनं न युज्येतेत्याश-
ङ्क्याह * तेषां चेति * द्विरात्रादिस्थस्य दैर्घ्यस्य त्रिरात्राद्यपेक्षह्रस्व-
त्वाव्यावर्तकत्वे ऽपि दैर्घ्यबुद्धेर्ह्रस्वापेक्षत्वात्त्रिरात्रादेश्च द्विरात्राद्य-

पेक्षया ह्रस्वत्वाभावेनानपेक्षणीयत्वाज्ज्योतिष्टोमवच्च निरतिशयत्वाभावेनान्यानपेक्षह्रस्वत्वायोगाज्ज्योतिष्टोम एवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं ह्रस्वतया बुद्धिस्थत्वादन्येषामपेक्षायाः कारणमालम्बनं विषयोऽपेक्षणीयस्ततश्च ज्योतिष्टोमापेक्षह्रस्वत्वव्यावृत्तस्य दैर्घ्यस्य द्विरात्रादिष्वपि भावाद् बहुवचनं युक्तमित्याशयः । अपेक्षणीयस्यापेक्षाकारयितृत्वाद्वा णिजन्तात्करोतेर्ल्युटि कृते व्युत्पन्नेन कारणशब्देनोक्तिः। तच्छब्दसापेक्षत्वेऽप्यपेक्षाशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासाविघातः । सोमयागानां मध्ये ज्योतिष्टोमस्यैवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं प्रतियोगितया बुद्धिस्थस्यातिक्रमायोगादिति वा योज्यम् * कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् * नोत्कृष्येति भाष्येण वाशब्दं व्याख्यायानुत्कर्षे वाक्यविरोधपरिहारायोक्तस्य षष्ठीसमासत्वस्यानुपपत्तेर्यत्कर्तृकल्पनविक्षेपाद्दैर्घ्यस्य चानवस्थितत्वात्कर्मधारयापेक्षया च दौर्बल्यात् क्लिष्टस्यानुत्कर्षप्रमाणं विना कल्पनाशक्तेराद्यसूत्रस्थप्रकृतिशब्दसूचितप्रकरणाख्यप्रमाणाख्यप्रमाणोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं दुर्बलप्रमाणानुरोधेन दीर्घसोमश्रुतेः क्लिष्टकल्पनायोगादयुक्तमाशङ्क्याबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यायुक्तत्वादुपपादयितुमाह * यथा कथं चिदिति * दीर्घसोमसंयोगाख्यस्य विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे कादाचित्कत्वात्सन्तर्दनं प्रति निमित्तत्वोपपत्तेः सन्तर्दनस्य नैमित्तिकत्वान्नित्यासन्तर्दनबाधेन ज्योतिष्टोमे निवेशोपपत्तिसूचनार्थं तन्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं नैमित्तिकत्वाभावे ऽपि विकल्पेन निवेशोपपत्तेरुक्तत्वेनातिशयमात्रार्थत्वादनादृत्य कर्तृतो विशेष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं दीर्घेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * सचेति * व्यपत्याधिकरणो कर्मधारयाद्दौर्बल्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दासमासानुपपत्तेः कर्तृद्वारता न युक्तेत्याशङ्क्याह * नचेति * परविशेषणत्वस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाया वा दौर्बल्यहेतोस्तत्र वक्ष्यमाणस्य प्रमाणबाधापत्तावनादरणीयत्वात्स्वरगतं पूर्वपरनिपातलक्षणं वा विशेषं विना षष्ठीसमासो ऽशक्यो निराकर्तुमित्याशयः ।

क्रतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चेति भाष्येण कर्तृपक्षनिरासार्थतया वा शब्दं व्याख्याय क्रतुत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्थप्रथमान्तविपरिणतविशेषशब्दानुषङ्गेण क्रतुत एवायं विशेषो न कर्तृत इत्येवं व्याख्यार्थं क्रतुत इति भाष्यं व्याचष्टे * क्रतुत एवेति * कर्मधारयवक्ष्यमाणोपपादनार्थत्वेनार्थवादेति सूत्रावयवं षष्ठीसमासे पूर्वपक्षेण

स्वप्रधानभूतार्थाभिधानायोगादित्येवं व्याख्यातुं क्रतुद्वारदीर्घसो-
मसंयोगाख्यविशेषोक्तः कर्मधारयप्रतिज्ञार्थत्वं सूचयितुमाह * स-
मानाधिकरणेति * एवयं तावत्कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेना-
र्थवादेत्यवयवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * किमिति * एवयमेव क्रतु-
दैर्घ्यस्य निमित्तत्वे बहुसोमाभिषवाद्दारणशङ्कां निवर्तयितुं दार्ढ्या-
काङ्क्षायां सन्तर्दनस्य दीर्घसाधनत्वादृ दृष्टार्थस्य विधानस्य सम्भ-
वतः कर्तृदैर्घ्यनिमित्तपक्षे दारणानाशङ्कनेन दार्ढ्यानाकाङ्क्षणादनुप-
पत्तेरित्येवं क्रतुदैर्घ्यनिमित्तत्वोपपादनार्थत्वेन दीर्घसोमत्वाख्यस्य
विशेषस्य क्रतुद्वारत्वोपपादनार्थत्वेन वा व्याचष्टे * एवं चेति *
विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे वाक्यशेषायोगादित्येवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्या-
र्थे कुत इत्यादिभाष्यं कर्मधारयबलीयस्त्वेनात्यन्तादृष्टार्थे नियमादृ-
ष्टार्थे नियमादृष्टार्थेन बाध्यत इति बाधग्रन्थोक्तेन च न्यायेन क्रतु-
द्वारत्वनिश्चयात्सन्देहाभावेन वाक्यशेषान्निर्णयोक्त्यनुपपत्तेरयुक्त-
माशङ्क्य न्यायोपोद्बलनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथेति * क्रतुद्वा- ८९४।२
रत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * मृदुदेशस्याप-
नेनापि दार्ढ्योपपत्तेर्दीर्घकाले ऽपि सोमयागे सन्तर्दननियमस्यादृष्टा-
र्थत्वात्साम्यमाशङ्क्य * अत्यन्तमेवेत्युक्तम् * स्वसमवेतस्यैव
वानुरञ्जकत्वाद्विशेषणत्वप्रसिद्धं कर्तुश्च क्रतावसमवायाद्यदेतद्दीर्घे-
ण कर्त्रा क्रतोर्विशेषणं तत्सन्तर्दनशेषितया प्रमित्सिते सोमयाग-
रूपे ऽन्तःपातित्वेन सम्बन्धद्वारतया व्यवहितत्वाद्बाह्यं यत्तु स्व-
समवेतेन दैर्घ्येण विशेषणं तत्प्रमित्सितक्रतुरूपान्तःपातित्वेन
सन्निकृष्टत्वादन्तरङ्गं तस्मादेतदेव ज्याय इत्याह * बाह्यं चेति *
तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

कर्मधारयसम्भवे षष्ठीसमासायोगात्कर्तृद्वारदीर्घसोमत्वस-
म्भवान्नोत्कर्षो युक्त इत्येवं शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमिदमिति
भाष्यं व्याचष्टे * परिचोदनापदेति * किमिति भाष्येण किं प्रका-
राणि पदानीति पृष्ट्वा शङ्कापदप्रकारोक्त्यर्थमथेत्यादीत्यन्तं भाष्यं
व्याचष्टे * मा नामेति * संस्थानां ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्य-
त्वस्य संस्थाधिकरणेन निराकरिष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशो प्रक-
रणानुग्रहायोगमाशङ्क्याह * प्रकरणेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन
शङ्काया मन्दत्वादित्थं संस्थाधिकरणविरोधपरिहारानुपपत्तेरग्निष्टो-
मसंस्थाया निष्फलत्वेन प्रकरणायोगात्प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमीयत्वा-

चगतेर्ज्योतिष्टोमस्य च संस्थाचतुष्टये ऽप्यनुवृत्तेर्ज्योतिष्टोमसमाप्तिविशेषरूपाणां फलवतां संस्थान्तराणां प्रकरणाविशेषस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्प्रकरणाविशेषे ऽपि च नित्यानित्यसंयोगविरोधान्नित्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमगृहीतत्वेन नित्यानां धर्माणामनित्याभिः संस्थाभिः प्रकरणेनाग्रहणोपपत्तेः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणाऽसामानविध्या विरोध इत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * अग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाच्यग्निष्टोमशब्दः । तस्मात्संस्थास्वेव सन्तर्दननिवेश इति शङ्कामुपसंहरति * तस्मादिति * अभिषूयमाणसोमधारणे सन्तर्दनप्रयोजने ऽर्थवादोक्ते कर्तृदैर्घ्यस्य संस्थास्वप्यविशेषेणार्थवादायोगसाम्याद्यथा दीर्घः कर्ता न सन्तर्दननिमित्तं तथा संस्था अपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति * सन्तर्दनाभावे ऽपि धृतिसिद्धेरितिकरणपरामृष्टं सन्तर्दनं धृत्यै वृथा धृत्यर्थं न भवतीत्येवं धृत्या इति पदत्रयस्यावृत्त्या व्याख्या दृष्टार्थत्वोक्त्या सूचिता । उक्थ्यादिषु चार्थस्य विद्यमानत्वादिति सूत्रस्य सोमवृद्धिं विना प्रदेयवृद्ध्ययोगात्कारणं संस्थासु विशेषो ऽस्तीत्याशङ्काशयविवरणार्थत्वेन नवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * प्रदानेति * स्तोकसोमग्रहणात्सोमवृद्धिं विनापि प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासार्थं पूर्णे चेत्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुमन्यूनेत्युक्तम् । उपरि बिलाद् गृह्णातीति पूर्णग्रहणविधानान्न न्यूनग्रहणं युक्तमित्याशयः । अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति[1]) सूत्रस्य तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवान्मुष्टिवृद्ध्या पर्ववृद्ध्या वा सोमवृद्धिर्दशमुष्टित्रिपर्वनियमविरुद्धा न युक्तेति परिहाराशयविवरणार्थत्वेनेति चेदित्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नेति * पदोक्ताशयविव-

८९५।१ रणोपसंहारार्थं तस्मादुत्कर्ष इति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्यादनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

परिचोदनापदानामेव सिद्धान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्यादिति * प्रकरणानुग्रहादिति भाष्यावयवव्याख्यार्थमत्रैवेत्युक्तम् । संस्थासु सन्तर्दननिवेशो ऽप्यर्थवाद उपपन्नः स्यादित्येवमावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमर्थाच्चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रदानेति * तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासमूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां प्रदेयोक्तिं व्याख्यातुमाह * तोयेनेति * मुष्टिपर्वसंख्याविरोधात्सोमवृद्ध्ययोगं पूर्वपक्षोक्तं केनेति भाष्येणानु-

(१) इदं सूत्रं भाष्ये व्याख्यातम् ।

भाष्ये पर्वदैर्घ्यात्सोमवृद्धिसंभवोक्त्यर्थत्वेनानित्यत्वादिति सूत्रावयव-
व्याख्यार्थं विप्रकृष्टेति भाष्यं व्याचष्टे * स चेति । * तृतीयस- ८६५।१
वनेंऽशोरेकस्याभिषूयमाणस्यानेकपर्वणः स्थूलपर्वणश्च ग्रहणादपि प्र-
देयवृद्ध्युपपत्तेः दीर्घपर्वत्वकल्पनायोगशंकां तस्यापि दशमुष्टेरेव सोमा-
दुपादानात्स्थौल्ये ऽपि प्रदेयवृद्ध्यसंभवान्नित्यत्वविरोधेन च बहुपर्वत्व-
स्यासंभवान्निराकर्तुं स्थौल्येत्युक्तं । सप्तमीषष्ठ्योस्तंत्रेण द्विवचनं
योज्यं । पर्वदैर्घ्यं विधिं विना कथं गम्यतइत्याशंक्य प्रदानवृ-
द्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवान्यथानुपपत्त्येति परिहारं सूचयितुमाह
* तथा सतीति । * सत्राहीनेषु संतर्दननिवेशे पर्वदैर्घ्यं विनापि
प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तिरस्तीत्याशंक्य
संस्थासु दीर्घसोमशब्दोपपत्तेर्वाक्याविरुद्धेन प्रकरणेन संस्थास्वेव
निवेशावगमान्नान्यथोपपत्तिरस्तीति परिहारं सूचयितुमाह * प्रक-
रणेति । * प्रकरणस्योपपत्तिरविरोधः । संस्थासु च निवेशे
सोमशब्दवाच्याया लतायाः स्वत एव दैर्घ्योपपत्तेः कालद्वार-
दैर्घ्यकल्पनायाः सोमशब्दस्य यागपरत्वकल्पनायाश्चाभावादांज-
स्येन दीर्घसोमशब्दोपपत्तिरित्याह * शक्यं चेति । * विप्रकृष्ट-
पर्वत्वस्यानित्यत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वोपपादनायोक्ते ऽर्थे सूत्रा-
वयवं योजयति * अनित्यत्वादिति । * दशमुष्टित्रिपर्वत्वनिय-
मेनाग्निष्टोमसंस्थायां नियतस्य सोमपरिमाणस्योक्थ्यादिसंस्था-
स्वप्यतिदेशप्राप्तस्य प्राकृतनियमाबाधे बाधायोगात्कथमनियतत्वा-
ख्यमनित्यत्वमित्याशंक्य दशमुष्टित्रिपर्वत्वनियमाबाधेपि दीर्घपर्वग्रह-
णाख्येनोपायांतरेणाग्निष्टोमसंस्थागतं परिमाणं बाधितुं शक्यमि-
त्याह * शक्यं हीति । * दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालसोमयागवा-
चित्वेन संतर्दनविध्यपेक्षितांगिसमर्पणोपयोगसंभवे ऽनपेक्षितानिमित्त-
मात्रसमर्पणोपयोगापादकलतादैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्दीर्घकाल-
सोमयागमात्रवाचित्वावगतेः संस्थास्विव सत्राहीनेष्वपि संत-
र्दनविध्यवगमात्तेषु च केषांचिदह्नामग्निष्टोमसंस्थत्वेन प्रदान-
वृद्धिरहिततया प्रदेयवृद्ध्यै लतादैर्घ्यकल्पनायोगान्नेदं भाष्यकारी-
यमनित्यत्वोक्तिव्याख्यानं युक्तमित्येवं विप्रकृष्टेति भाष्यं दूषयति
* नन्विति । * सत्राहीनेषूक्थ्यादिसंस्थेष्वहस्सु प्रदानवृद्ध्य-
र्थप्रदेयवृद्धिसिद्ध्यै लतादैर्घ्यकल्पनसंभवेन पूर्वपरिमाणातिक्रमस-
म्भवात्सामस्त्येन भवनमुपपत्तिःसंभवोक्त्वोक्ता । यत्र प्रदेयवृद्धि-

रपेक्ष्यते तत्र लतादैर्घ्यकल्पनं भविष्यतीत्याशंक्य दशमुष्टयवशि-
ष्टलताद्रवीकरणविधाववशिष्टानां लतानामनियतपरिमाणत्वाद्निरि-
क्तलताद्रवीकरणेन प्रदेयवृद्ध्युपपत्तेर्न कचिल्लतादैर्घ्यकल्पना युक्ते-
ति परिहारं सूत्रयन्नवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं
सूत्रावयवं व्याचष्ट * अत इति । * यद्वा न प्रदेयवृद्धिप्रका-
रोपपादनायानित्यत्वोक्तिः किं तु स्यादिति सूत्रावयवेन प्रकरणानु-
ग्रहात्संस्थासु संतर्दनं स्यादित्युक्ते संस्थानां प्रकरणाभावस्य संस्था-
धिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रकरणाविरोधापत्तेस्तद-
नुग्रहो न संभवतीति ब्रुवाणस्य न संस्थानां प्रकरणाभावो वक्ष्यते
किं तु प्रकरणाविशेषे ऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादसमानतेति
सूचनार्थं धर्मांतराणां नित्याग्निष्टोमगृहीतत्वेन नित्यत्वादनित्याभिः
संस्थाभिरग्रहणं संतर्दनस्य तु नित्याग्निष्टोमागृहीतत्वेनानित्यत्वात्सं-
स्थाभिर्ग्रहणमविरुद्धमित्युत्तरमनित्यत्वोक्त्योच्यतइत्येवं व्याचष्टेयमि-
त्याह * संस्थाधिकरणेति * तृतीयसवे ऽभिषूयमाणांशुपरि-
माणस्यानित्यत्वादित्येवं व्याख्यांतरार्थम् * अपि चेति * अपिचेति
भाष्यमेकस्याप्यंशोर्दशमुष्टेस्त्रिपर्वण एव सोमादुपादानात्प्रदेयवृद्धिका-
रणत्वानुपपत्तेर्दूषयति * तृतीयेति * विहितावशिष्टांशवभ्यूहपरि-
माणानियमेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्विप्रकृष्टपर्वत्वकल्पननिरासेऽवशि-
ष्टांशवभ्यूहपरिमाणानित्यत्वाशयत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्यया सूचि-
तेपि प्रकरणविरोधशंकोत्तरत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्यापक्षेन केन चि-
द्राष्येणानित्यत्वोक्तिव्याख्यायते विप्रकृष्टेति भाष्यद्वयं तु विप्रकृष्टपर्व-
त्वात्तृतीयसवनेंशोरेकस्याभिषूयमाणस्यानेकस्थूलपर्वत्वात्प्रदेयस्य सो-
मस्य वृद्ध्याख्यो विशेषःस्यादित्येवं प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनार्थत्वेना-
वृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमिति सूचनायैकस्मिन्नप्यंशौ विप्रकृष्टपर्व-
त्वमात्रं प्रदेयवृद्धिकारणं वाच्यं न त्वनेकस्थूलपर्वतेत्याह * अत
इति * मात्रशब्देनैव कारणांतरनिराससिद्धावपि कारणांतरनि-
रासमात्रे तात्पर्यं न तु विप्रकृष्टपर्वत्वस्य कारणत्वोक्ताविति सूच-
नायैवकारः । तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दपीति * संस्थावत्सत्राहीनेष्वपि निवेशो इति स्वाभिमतसिद्धांत-
सूचनायापिशब्दः । अनुत्कर्षप्रतिज्ञालोचनया प्रकरणानुग्रहोपपत्त्या-
लोचनया च संस्थामात्रनिवेशसिद्धांतावगतेः सत्राहीनेष्वपि निवे-
शसूचनार्थो ऽपिशब्दो न युक्त इत्याशंक्य संस्थामात्रनिवेशसिद्धांता-

योगं प्रतिजानाति * नत्विति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजेतगर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्रावमीयत इति ज्योतिष्टोमात्प्राग्यज्ञान्ययजनं गर्तपतनतुल्यं तस्माद्योऽन्येन प्राग्यजेत स जरां मृत्युं वाप्नोतीति निन्दाकल्पप्राग्यजननिषेधद्वारज्योतिष्टोमोत्तरकालत्वविधिवाक्ये य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणादिति पञ्चमाधिकरणे तच्छब्दस्याग्निष्टोमसंस्थमात्रज्योतिष्टोमवाचितामुक्त्वाथान्येनेति संस्थानां सन्निधानादित्यनेनान्यशब्दस्य सर्वनामत्वेन सन्निहितवाचित्वाद्यागांतराणां च संस्थाभिर्व्यवधानात्संस्थामात्रवाचित्वं पूर्वपक्षयित्वा तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ न हि तुल्येषूपपद्येते इत्यनेनान्यशब्दस्यानंतर्याख्यसंनिध्यपेक्षायामुक्थ्यमात्रवाचित्वापत्तेस्तस्य च स्वशब्देनोक्तिसंभवे संदेहापादकान्यशब्दानर्थक्यप्रसंगाद्बुद्धिस्थत्वाख्यसांनिध्यपेक्षावगतज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वेन च सर्वेषां तद्विकाराणां बुद्धिस्थत्वाविशेषादग्निष्टोमान्यमात्रवाचितायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वाद्यथान्यशब्दोऽग्निष्टोमान्यमात्रेऽवकल्पते तथादीर्घसोमशब्दो पीत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे यथैवेति * संस्थानां प्रकरणसद्भावा- ८९।८।३
भ्युपगमेऽपि वाक्येनप्रकरणबाधात्सर्वधर्मतैव युक्तेति प्रौढिप्रदर्शनार्थं प्रकरणेनेत्युक्तं। वस्तुतस्तु प्रकृतिवच्छब्देन संस्थानां निराकांक्षीकृतत्वात्प्रकरणं नास्तीत्यथवास्त्येव संस्थानां प्रकरणमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं प्रकरणाविशेषं निराकर्तुमाह * प्रकृतिवच्छब्देति कथं तर्हि दैक्षाद्यानां विकृतीनां प्रकरणेन पृषदाज्यादिग्रहणमित्याशंक्य पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन पृषदाज्यविधानात् प्राकृतांगग्रहणवेलायामेव पृषदाज्यग्रहणप्रतीतेस्तदामीं च नैराकांक्ष्याभावात्प्रकरणेन पृषदाज्यं यथा गृहीतं तथा यदि संस्थाभिर्गृहीतं किंचित्प्राकृतमंगमनूद्य संतर्दनं विधीयेत ततस्ताभिः प्रकरणेन संतर्दनं गृह्येत न त्वेतदस्ति ज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात्संतर्दनस्येत्याह * नहीति * संस्थानामपि ज्योतिष्टोमांतःपातित्वेन सन्निधानाविशेषात्फलवत्त्वाविशेषाच्च ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्षणीयादयो धर्मा न संस्थानामिति कथं गम्यतइत्याशंक्य नासौ साध्यस्य भवंती साधनेन संबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणन्यायसूचनार्थं प्रथमं ज्योतिष्टोमार्थतयोपदिश्यमानातोक्ता। संस्थानां धर्माकांक्षासद्भावाभ्युपगमेऽपि संस्थांतरप्रकरणे

संतर्दनापाठान्न संतर्दनविधिविवेक्षायां संस्थानां प्रकरणमस्तीत्याह * एतश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * असंबद्धपदव्यवायेनैव प्रकरणात्सन्निधानाख्यस्य स्थानस्यापि निवृत्तेस्तदपि न संस्थासु संतर्दनविनियोजकमिति स्थानं चेत्यनेन प्रसंगादुक्ते कथं तर्हि संस्थासु संतर्दननिवेश इति किं तर्हीत्यनेन पृष्टे वाक्यमेवस्तुम् । दीर्घसोमशब्दस्य लतादैर्घ्यवाचित्वात्संस्थास्वेव च तार्तीयसवनिके सकृदभिषवे प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यापेक्षणाद्वाक्यमपि तास्वेव विनियोक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * तच्चेति * दशमुष्टयवच्छिन्नलताभ्यूहपरिमाणानियमादतिरिक्तलताभ्यूहनेन प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्लतादैर्घ्यानपेक्षणादपेक्षिताङ्गसमर्पणोपयोगित्वार्थे च दीर्घसोमशब्दस्य यागपरत्वावसायात्कर्मधारयेण च यागवाचित्वसंभवे दीर्घः सोमोऽस्मिन्नस्तीति बहुव्रीह्याश्रयणायोगाद्दीर्घकालसोमयागमात्रवाच्ययं शब्द इत्याशयः । सूत्राणि तु पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेवेत्यवधारणां निरस्योक्थ्यादिषु वेति सूत्रेणापिशब्दार्थे वाशब्दमङ्गीकृत्योक्थ्यादिषु चेति चकारयुक्तमेव वा पाठं कृत्वोक्थ्यशब्देन वा संस्थास्तत्रोऽत्यादिशब्देन चैव सत्राण्यहीनांश्चोक्त्वा संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घसोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात्संतर्दनं स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षोक्तं सत्राहीनमात्रविषयतयोत्कर्षनिरासेनाग्निष्टोमान्यमात्रविषयतयोत्कर्षे सिद्धान्तितेत संस्थासु प्रदेयस्य सोमस्य दशमुष्टित्रिपर्वत्वनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावान्निरालम्बवस्तुत्वापत्तराग्निष्टोमान्यमात्रविषयसिद्धान्तायोगमविशेषादिति सूत्रेणाशङ्क्यावशिष्टांशवभ्यूहपरिमाणस्यानियतत्वात्संस्थास्वपि प्रदेयस्य वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्यन्त्यसूत्रेण परिहियतइत्येवं व्याख्येयानि सिद्धान्तसूत्रस्थमनुत्कर्षभाष्यं प्रकरणानुग्रहभाष्यं चापेक्षणीयम् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ ३२ ॥

वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसूचनपूर्वं विषयोक्त्यर्थं ज्योतिष्टोमइतिभाष्यं अहीषु शाखासु प्रकरणस्यानारभ्याधीतत्वेन ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाभावादयुक्तमाशङ्क्यानारभ्याधीतत्वेऽप्यव्यभिचारितक्रत्वन्वयाभिरूपसङ्गिवाक्यकृतेनान्वयेनक्रत्वन्वयं प्राप्तस्य प्रकृतौ वेतिन्यायेन ज्योतिष्टोमगमनासम्भवा-

तावत्परमतेनोपपादयति * प्रवर्ग्य इति। * सर्वार्थत्वे द्विरुक्तत्वा-
पत्तिं प्रकृते योजयितुं * तत्र हीत्युक्तम्। * एवं ज्योतिष्टोमगमने-
ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यपाठाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य
ज्योतिष्टोमे न्यायाद्भवतं प्रवर्ग्यमिति भाष्यार्थो न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृ-
तत्वेनेत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं * तेनेत्युक्तं। * येन कारणेन ८६७।२
प्रवर्ग्यो ज्योतिष्टोमं गच्छति तेन कारणेन ज्योतिष्टोम इत्याह न तु
ज्योतिष्टोमे प्रकृतत्वेनेत्यर्थः। एवं व्याख्यायां प्रवर्ग्यनिषेधस्य
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वपूर्वपक्षोपयोगसंभवे ऽपि प्राकरणिकज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावात्प्रकरणविरोधाविरोधचिंतात्मकत्वासिद्धेः संगत्यनुपयोग-
प्रसङ्गादेतद्व्याख्यानापरितोषेणर्जुवृत्त्यैव स्वमतेनोपपादयति * कौ-
षीतकीति। * मृदूक्त्यर्थस्तदाशब्दः। अस्मिन्पक्षे ज्योतिष्टोमप्रकरणे
प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति व्याख्यासूचनार्थं तमित्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणप्रवो-
पसङ्गः प्रागुत्पन्नमित्युक्तं। द्वितीयतृतीयशब्दयोर्योगवाचित्वशङ्कानु-
पपत्तेः प्रयोगवाचित्वस्य निःसंदिग्धत्वात्तत्साहचर्येण प्रथमशब्द-
स्यापि प्रयोगवाचित्वावसायात्सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्वितीयेत्यादि-
वाक्यशेषो भाष्ये पठितो न तूदाहरणत्वेनेति सूचनार्थं निषेधमात्रं
पठितम्। भाष्योक्तस्य संदेहस्य हेतुभूतं संदेहमाह * तत्रेति। *
य एतेनेत्येतच्छब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्यापि प्रकरणादग्निष्टोमसंस्थज्यो-
तिष्टोमवाचित्वावगतेरतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगपक्षे निषेधा-
योगादतिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेध इत्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकानु-
पपत्तिशङ्कानिरासायैतच्छब्दवदस्य सर्वनामत्वाभावेन प्रकृतवाचित्व-
नियमाभावात्प्रकरणानुरोधेनवश्रुतिसंकोचायोगात्सर्वसंस्थज्योतिष्टो-
मवाचितोक्तेर्भाष्यानारूढमपि सर्वसंस्थ इत्युक्तम्। किं तावदिति भा-
ष्येण पूर्वपक्षं प्रतिज्ञाय कुत इति हेतुं पृष्ट्वा वाक्यविरोधे प्रकरणव्यापा-
रासौत्रहेत्वपरितोषेण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रतिज्ञार्थस्य सौत्रस्य क्रतुश-
ब्दस्यैवावृत्त्या प्रथमशब्दस्य वाचकतया ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबंधि-
त्वादित्येवमर्थत्वमंगीकृत्य हेत्वर्थतयापि व्याख्यार्थं प्रथमशब्दस्य ज्यो-
तिष्टोमाख्ययज्ञवाचित्वं प्रथमेति भाष्यावयवेन प्रतिज्ञाय तदुपपादना-
र्थत्वेनापि क्रतुशब्दव्याख्यार्थं * यज्ञेत्युक्तं * तत्प्रथमयज्ञशब्दं प्रथम-
श्चासौ यज्ञश्चेति प्रथमशब्दस्य सामानाधिकरण्यलक्षणाद्यज्ञसंयोगा-
द्वेष वा वेति वाक्यं वा प्रयोगलक्षणाज्ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञसंयोगादि-
त्येवं द्वेधा व्याचष्ट * यज्ञशब्देति। * आद्यव्याख्यायामुक्तेरादि-

वत्सामानाधिकरण्यं नामत्वे हेतुः द्वितीयस्यां वैदिकः प्रयोगः क्रतुशब्दो ऽपि प्रथमशब्दस्य समानाधिकरणतया प्रयुज्यमानतया वा क्रतुसंबंधित्वादित्येवं द्विधा योज्यः। प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्यर्थं तस्य हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * य इति । * अन्वाचयत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यार्थमेवं चेतिभाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति । * एवं चेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमवाचित्वपरामर्शाद्यदीति भाष्यावयवानर्थक्यमाशंक्य शंकोत्तरत्वेन व्याख्यास्यंच्छंकां तावदाह * ननु चेति । * एतच्छंकोत्तरत्वेन यदीतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * कथमिति । * वाक्येनैकप्रयोगविषयत्वकरणे ऽपि ज्यौतिष्टोमिकत्वार्थे प्रकरणापेक्षणात्तदनुग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नहीति । * वाग्न्तरीयप्रथमप्रयोगविषयत्वेऽपि वाक्योपपत्तेर्ज्यौतिष्टोमिकत्वाश्रयणस्य वाक्यकृतता न युक्तेत्याशंक्याह * यदि हीति । * पारिशेष्यानुगृहीताद्वाक्यादेव ज्यौतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगविषयत्वसिद्धेः प्रकरणस्य न किंचित्कार्यमस्तीत्यवधारणाद्भावः स्यादेवेत्यर्थः॥ प्रथमशब्दोक्तसंख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिषेधनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोरङ्गं स्यादित्येवं सूत्रयोजनद्वारा पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं प्रथमशब्दस्य संख्यावाचित्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य संख्यावाचित्वाभावे ऽप्यादित्ववाचित्वादादित्वस्य चैकत्वसंख्यापेक्षत्वाद्द्वित्वादिसंख्यानिबन्धनद्वितीयत्वाद्यनपेक्षित्वादेकत्वसंख्यैकान्तिकत्वावगतेः संख्यावाचित्वोपचारेणेयं संख्यावाचित्वोक्तिरित्युपपादनं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादिति । * प्रकरणादपीत्येवं सौत्रहेतुव्याख्यासूचनायापिशब्दः॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

प्रथमशब्दस्यावर्तितक्रतुशब्दोक्तयज्ञवाचित्वव्यावृत्त्यर्थतया वाशब्दव्याख्यार्थं नवेतिभाष्यं प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकशब्दपरत्वाद्वाशब्दस्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थक्रतुशब्दोक्तसर्वप्रयोगस्थक्रत्वङ्गत्वव्यावृत्त्यर्थत्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य हेतुव्यावृत्तिं विना पूर्वपक्षाव्यावृत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्यावृत्त्या व्याख्या
८९८।२ युक्तेति सूचनपूर्वं यज्ञस्य प्रयोग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदीति अतःप्रयोगस्यैव प्रथमशब्दो वाद इत्यध्याहारेण भाष्यव्याख्यासूचनाय * एवइत्युक्तं । * प्रथमशब्दस्य प्रयोगवाचित्वोपपादनार्थत्वेन कर्त्राद्यप्रवर्तनावयकर्तृसंयोगनिमित्तत्वात्प्रथमशब्दस्य प्रयोग एव च

कर्तृसंयोगोपपत्तेरित्येवं कर्तृसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं क-र्मेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमेति । * शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योक्तय-र्थत्वेन पञ्चमीव्याख्यानायाभिधेयत्वोक्तिः । अप्रयुज्यमानावस्थस्य-कर्मणः कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपेण कर्तृसंयोगानुपपत्तावप्येत एवा-हिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षित्वा समो ऽभ्याग्नीस्तन्मु-खाः सत्राण्यासत इत्यादौ प्रथमशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रतीतेस्तत्स्वरूप-मेव प्रथमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोग इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्योगादिवति । * कर्मस्वरूपनिमित्तसूत्र-शब्दसन्निधिपठितस्य प्रथमशब्दस्य कर्मस्वरूपनिमित्तस्यप्रतीतेः कर्तृसंयोगशब्दोक्तकर्त्राद्यप्रवर्त्तननिमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्य प्रथ-मप्रयोगस्थस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तस्मादपि प्रथमशब्दात्प्रतीतेः कर्म-स्वरूपनिमित्तता न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * सापि चेति । * एतदेव प्रयोगानुसारेण द्रढयति * न हीति । * द्वि-तीयादिज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रथमशब्दप्रयोगाभावात्कर्मवाचित्वाभावो निश्चीयत इत्याशयः । अयजमानस्येति षष्ठ्या ज्योतिष्टोमव्यतिरेक-जनितत्वमङ्गीकृत्य प्रथमं यजमानो ऽतिरात्रेण यजेतेति पक्षाश्र-यणात्प्रथममग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमयागमकुर्वाणस्य यः पश्चा-दग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तस्य लोके प्रथमयज्ञो नाम न भवतीति योज्यम् । एवमपि प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगवा-चित्वे यागांतरप्रथमप्रयोगस्यापि प्रवर्ग्यनिषेधनिमित्तत्वापत्तेः प्रथमप्रयोगस्थज्योतिष्टोमवाचितैवावसीयत इत्याशंकानिरासार्थं श्रुति-श्चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति । * विप्रकर्षो ऽप्येष वावेति वेदाश्रितत्वात् ।

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्येतेन न्यायेनाश्रयणीय इत्याशंक्याह * तत्र चेति * क्रतुवा-चिज्योतिष्टोमशब्दैकवाक्यत्वसिद्ध्यै तत्र लक्षणाऽऽश्रिता इह तु प्रयो-गवाचित्वे ऽपि यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गस्येति सूत्रावयवे-नोपपादयिष्यमाणत्वात्तद्वशेन लक्षणाकल्पनानुपपत्तेः प्राथम्यानिमि-त्तस्यायोगो लक्षणाहेतुर्वाच्य इत्यापाद्य नन्विहेत्युक्तं लक्षणाश्रयणे-ऽपि पूर्वपक्षाद्दृष्टसिद्ध्यभावस्तत्प्रयोगस्थो ऽपि तावदित्यादिनोक्तः । श्रुतिश्चेति भाष्यनिरसनीया शङ्का येनाशयेनोत्तिष्ठति तं निरसितुमु-

पन्यस्यति * नन्विति * विधित्वे प्राप्त्यनपेक्षित्वाद्यस्य कस्य चित्प्रथमप्रयोगो निमित्तं स्यान्निषेधत्वेन तु प्राप्त्यपेक्षित्वाल्लौकिकव्यापारार्थ्येन च प्राप्त्यभावात्प्राप्तिसामर्थ्येन सोमयागप्राप्तेस्तेष्वपि मध्ये ऽनारभ्यवादन्यायेनैव वावंत्यत्र च ज्योतिष्टोम एव प्रथमशब्दप्रयोगाच्च एतेनेति वा प्राथम्यविधायकाच्छब्दान्निमित्ताभावेनान्यत्र निषेधाप्राप्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैवाद्यं प्रयोगमयं निषेधो गच्छतीत्येवं निरस्यति * प्राप्नुयादिति * प्राप्त्यभावान्निवर्त्तमान इति पाठे तु लौकिकव्यापारेभ्य इत्यादीनां पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः । ज्योतिष्टोमसमानाधिकरणो ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधायी वाशंब्दो ज्योतिष्टोमप्रथमशब्दः । ज्योतिष्टोममिति पाठे त्वनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं गच्छति प्रथमयज्ञ इति प्रथमशब्दाच्च तस्याद्यं प्रयोगं गच्छतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगगामित्वे च निषेधस्य द्वितीयादिप्रयोगस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य व्यक्त्यन्तरत्वेऽपि ज्योतिष्टोमत्वजात्यैक्यात्मत्यासत्तेस्तस्यैव द्वितीयादीन्प्रयोगानपेक्ष्य प्रथमशब्दोपपत्तेराज्यस्य भवति यत्किंचित्प्रथमप्रयोगगामित्वे तु दर्शपूर्णमासादिद्वितीयप्रयोगानपेक्षणे ऽपि दूरस्थसोमयागान्तरद्वितीयादिप्रयोगापेक्षायां विप्रकर्षः स्यादित्याह * एवंचेति * अनेन च तुल्यन्यायतया प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वे दूरस्थद्वितीयादियज्ञान्तरापेक्षायां विप्रकर्षः स्यादिति सूचना द्वितीयादीनपेक्ष्येति भाष्योक्तविशेषणफलं दर्शितं भवति । प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकपदव्याख्यानद्वारा सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यमथेति भाष्येणैव वावेति वाक्ये प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसामानाधिकरण्येन प्रयोगात्क्रतुवाचितत्येवमर्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रस्थक्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्यलक्षणयेत्यनेन ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्याख्यस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वलिङ्गस्य प्रथमशब्दवाच्येन प्रयोगेण ज्योतिष्टोमलक्षणानिमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य यश्चेत्यनेन च प्रथमयज्ञशब्दे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यात्क्रतुवाचितेत्येवमर्थत्वेन क्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्य तदपीत्यनेन यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याख्यस्य लिङ्गस्य भावव्युत्पत्त्या यज्ञशब्दस्य प्रयोगवाचित्वानिमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य लिङ्गस्येति सूत्रावयवेन परिहारे वक्ष्यमाणे ऽपि प्रकरणादिति पूर्वपक्षहेत्वपरिहाराद्युक्तमाशङ्क्य प्रकरणबाधाशयत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

दीर्घसोमशब्दस्य प्रथमयज्ञशब्दस्याप्यपेक्षिताङ्गसमर्पणोपयोगसंभवे
ऽनपेक्षितनिमित्तमात्रोपयोगस्यान्याय्यत्वात्प्रथमप्रयोगाङ्गस्य च निषे-
धस्य यद्वा प्रथमः प्रयोगस्तदैव प्रवृत्त्युक्तौ नैमित्तिकत्वोक्त्युपपत्तेःसत-
स्या चांगित्वानभिधानाद्वाक्येनैव प्रकरणगम्यं सर्वप्रयोगस्थज्योति-
ष्टोमांगत्वं बाधित्वा प्रथमप्रयोगमात्रांगत्वावगते * वाक्यमेत्युक्तम् *
एवमप्युत्कर्षानभिधानाज्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति
सिद्धान्तोपसंहारार्थप्रतीतेस्तत्र चाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति विधिना
निषेधस्य बाधात्क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वावगतेरुपसंहारभाष्य-
माक्षिपति * तत्र त्विति । * विधेर्द्वितीयादिप्रयोगविषयत्वेना विरो ८०६।१
धमाशङ्क्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्जन्तीत्यनेनैव द्वितीयादिप्रयोगे विधिसिद्धेः
पुनः विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयतोक्ता । प्राप्त्यपेक्षत्वे ऽपि
निषेधस्य पूर्वविधिनैव प्राप्तिसिद्धेः पुनर्विध्यनपेक्षत्वाच्च तेन बाधः
संभवतीत्याशंक्य सावकाशतोक्ता। अग्निष्टोमसंस्थक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोग
ऽप्यतिदेशप्राप्तेनाग्निष्टोमवाक्येन निषेधबाधापत्तेः प्राथम्यस्य च
क्रत्वन्तरेऽप्यभावाच्च निषेधस्य क्रत्वंतरप्रथमप्रयोगगमनं युक्तमित्येव-
मेतद्व्यवस्थानुपपत्तेरग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधबाधेऽप्यतिरात्रसंस्थ
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयो निषेधो भविष्यतीत्यन्यथाव्यवस्था-
मभ्युपगम्य तद्विषयत्वेनोपसंहारभाष्यं परमतेन समाधातुमाह * त-
त्रेवेति । * अग्निष्टोमशब्दस्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथ-
मग्निष्टोमस्य क्रत्वन्तरे विद्यमानतेत्याशङ्क्य श्रौतसंस्थावाचित्व-
त्यागेन लाक्षणिकज्योतिष्टोमवाचिता न युक्तेति परिहारसूचनार्थं
* संस्थारूपस्येत्युक्तम् । * आहारः प्रयोगः । य एतेनानिष्ट्वेत्यंतच्छ-
ब्दस्याग्निष्टोमपरामर्शितायाः पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वान्नातिरात्रस्य प्रथ-
मप्रयोगोऽस्तीत्याशङ्क्याह * विहितश्चेति । * अग्निष्टोमविधेर्निषेधे-
नानपेक्षितत्वादग्निष्टोमस्यापि चान्यत्र विद्यमानत्वोक्त्या सामान्यरू-
पत्वाभिधानान्निषेधबाधकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पूर्वविधिनैव
सिद्धेः पुनर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयत्ववत्क्रत्वन्तरेऽप्यति-
देशप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गेनैव ज्योतिष्टोमविषयत्वस्याप्यवगमाद्वि-
शेषविषयत्वेन बाधकत्वमुपपादयितुमाह * सोऽयमिति । * द्विती-
यादिप्रयोगेषु क्रत्वन्तरेषु चान्यतः प्राप्त्यालोचनया ज्यौतिष्टोमिकाद्य-
प्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमेऽपि स्वारसिकसामान्यविशेषविषय-
त्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धेर्निषेधस्य चाग्निष्टोमातिरात्रा-

घप्रयोगयोर्द्वयोरेव सामान्यरूपत्वाद्विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु कत्वन्तरेषु च सामान्यरूपत्वाद्विधेर्बाधकता शक्तिमपि न शक्येत्येतामपि व्यवस्थां दूषयति * एतदपीति । * स्वमतेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यमग्निष्टोमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुमन्यथाऽव्यवस्थामाह * अत इति । निषेधत्वे ऽतिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽपि विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्पर्युदासत्वनिरासार्थस्य चोच्यतइत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य वार्त्तिकस्याग्निष्टोमवाक्यातिरात्रप्रकृतिवच्छद्धशेषत्वनिरासमात्रार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमवाक्यस्य च प्रतिप्रसवार्थताया वक्ष्यमाणत्वादतिरात्रप्रथमयोगे ऽपि नित्यं पर्युदासो ऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे त्वग्निष्टोमवाक्येन प्रतिप्रसूतत्वान्नञ्युक्तेन चानारभ्यवादप्राप्तस्य पर्युदासाद्विकल्प एवेत्येवं व्याख्येयम् । प्रतिषेधोक्तिं यथाश्रुतां विहितोक्तिं चाप्राप्तविध्याशयां मत्वा पर्युदासेन संभवद्विकल्पपरिहाराणां नञ्युक्तानां वाक्यानां पर्युदासत्वस्यापि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादस्य पर्युदासत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे च तस्य पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणमात्रे व्यापाराभ्युपगमापत्तेरनारभ्यवादादेव च प्राप्तिसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादनारभ्यवादशेषत्वावगमादनभ्यरभ्यवादस्य चाग्निष्टोमवाक्याविहितप्रवर्ग्यायां प्रकृतावानर्थक्यापत्तेर्विकृत्यर्थत्वावगमादतिरात्रातिरिक्तायां च विकृतौ प्रथमप्रयोगाभावादनारभ्यवादशेषस्य पर्युदासस्यातिरात्रमात्रविषयत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यस्य पर्युदासानन्वयान्नित्यमेव वाग्निष्टोमे प्रवर्ग्यप्राप्तेर्विकल्पो न युक्त इत्याशंकते * किंचित्पुनरिति । * अग्निष्टोमवाक्यादेव प्राप्तिसिद्धेरनारभ्यवादो ऽनर्थक इति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य सामान्यविषयत्वेनानारभ्यवादस्य बहुविशेषव्यापित्वान्नैकस्मिन्विशेषे प्राप्तावप्यानर्थक्यापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं * सामान्येत्युक्तं । * अग्निष्टोमवाक्यस्य प्रकृतावनारभ्यवादस्य च विकृतौ प्रापकत्वात्पर्युदासस्योभयशेषत्वोपपत्तेरग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वायोगशङ्कां निराकर्तुं * नचेत्युक्तम् * पर्युदासत्वे सिद्धान्त्यभिमते ऽपि विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चाग्निष्टोमे विकल्पसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽप्यकरणसिद्धयाधिक्यासनिरासार्थं सिद्धान्तैकदेशी विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषभूतपर्युदासत्वे

ऽग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वाद्विकल्पो न युज्येत यत्कथं त्विहेत्यादिवा-
र्तिके वक्ष्यमाणेन तु न्यायेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वायोगाद-
तिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो वाच्य इत्याशङ्क्यातिरा-
त्रकथंभावपूरणवेलायामपाठात्तत्प्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेष-
त्वानुपपत्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य तौ न पशौ करोतीत्यस्य
पशुप्रकृतिवच्छब्दप्राप्ताज्यभागवाक्यशेषत्वायोगेन पर्युदासत्वायोगा
न्निषेधत्वं यथा ऽपूर्वे चार्थवादः स्यादिति दशमाधिकरणेन सौम्ये
ऽध्वरइत्यस्य तौ न पशौ करोतीति निषेधशेषतयार्थवादत्वसिद्धौ
भाष्यकृता वक्ष्यते तत्तथा न प्रथमयज्ञइत्यस्यापि निषेधत्वाव-
गमाद्युक्तो विकल्प इत्येवं विकल्पायोगचोद्यं निराकर्तुमाह
* उच्यत इति । * दृष्टान्तत्वेनाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यानुपपन्नत्वं ६००।२
तावत् त्वयैवोक्तमित्युक्तम् । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अपिशब्देनानार-
भ्यवादसूचनात्ततो ऽनारभ्यवादस्यातिरात्रवाक्यावयवभूतस्य न
प्रथमयज्ञ इति शेषः स्याद्यद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायां पठ्येत
संस्थानां त्वसमानविधानत्वेन ज्योतिष्टोमकथंभावपूरणवेलायास्त-
दीयत्वायोगान्नैतत्तदीयकथंभावपूरणवेलास्थत्वेन पठितं येनोपदे-
शतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य न प्रथमयज्ञइत्ये-
तद्वाक्यं शेषः स्यादित्युक्ते ऽतिदेशतस्तर्ह्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-
प्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो भविष्यतीत्याशङ्क्यातिरात्रावान्तरप्रक-
रणे पाठाभावादसाधारणातिरात्रकथंभावपूरणवेलास्थत्वेनापि न
पठितः येनातिदेशतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य
शेषः स्यादित्युक्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितस्याप्यतिरात्रप्रकृतिव-
च्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य व्यवहि-
तत्वेनैकवाक्यत्वायोगो न हीत्यनेनोक्तः । प्राकृतानामङ्गशास्त्रा-
णां विकृतौ स्वरूपेणातिदेशस्य दशमाद्ये निषेत्स्यमानत्वात्प्रकृ-
तिवच्छब्देनैवोपकारादिपरंपरयातिदेशावगतेरतिदेशप्राप्तानारभ्यवा-
दशेषत्ववादिना प्रथमप्रयोगप्रवर्ग्यवर्जं प्रकृतिवदतिरात्रेण यजेतेत्ये-
वमेकवाक्यता कल्प्येति मत्वा प्रकृतिवच्छब्दस्येत्युक्तम् । न प्रथ-
मयज्ञइत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे विकृतिविषयत्वायोगोक्त्या कुपित-
श्चोदयिता निषेधत्वपक्षे ऽपि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन
न्यायेन विकृतिविषयत्वायोगात्प्रकृतिमात्रविषयत्वावगतेः प्रकृतौ
च वैकल्पिकत्वाद्विकृतावतिदेशप्राप्तस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तेर्नाति-

रात्रप्रथमप्रयोगे निषेधस्य नित्यत्वं सिद्धान्त्युक्तं समर्थितं भवती-
त्येवमनिष्टापादनेनैकदेशिनमाक्षिपति * नन्विति । * पार्श्वस्थेऽति-
रात्रे निषेधस्य नित्यत्वसिद्धौ पर्णतादेर्जुह्वाद्यंगत्वाग्निरंगस्य
च जुह्वादेरनुपकारित्वेनातिदेश्यायोगाद्विकृतौ जुह्वादिप्राप्त्यैव प्राप्ति-
सिद्धेरनाभ्यधात्स्यानपेक्षितत्वाद्विकृतावनुपपत्तेः प्रकृतिमात्रविष-
यत्वं युक्तं निषेधस्य तु प्रवर्ग्यानंगत्वात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमात्रात्प्राप्त्य-
सिद्धेरौपदेशिकनिषेधप्राप्तिसंभवे चातिदेशिकप्राप्त्यनपेक्षणाद्विकृ-
तावपि निषेधोपदेशस्यापेक्षितत्वेनोपपत्तेर्निषेध्यस्य च प्रवर्ग्यस्यो-
भयत्र प्राप्तेर्न प्रकृतिमात्रविषयता युक्तेत्याशयेनाक्षेपं परिहरति
* प्राप्नुयादिति । * यथा जुह्वादेः प्रकृतौ शीघ्रं प्राप्तेर्विकृतौ
च विलम्बेन प्राप्तेस्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य पर्णतादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थ-
त्वं तथा प्रवर्ग्यस्यापि प्रकृतौ शीघ्रं विकृतौ विलंबेन प्राप्ते-
स्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य निषेधस्य प्रकृतिमात्रार्थत्वं भविष्यतीत्याशंक्य
जुह्वादेः पर्णतादिप्रतिप्राधान्यासिद्धौ क्रत्वपूर्वसाधनत्वापेक्षणात्प्राति-
क्रतु चापूर्वभेदात्सकृत्प्राकृतवैकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्ण-
तादिविध्यनुपपत्तेः शीघ्रप्राप्तप्राकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन प-
र्णतादि विधाय कृतार्थस्य विधेर्विकृतौ व्यापाराभावो युक्तः निषे-
धस्य तु प्रवर्ग्यस्यापूर्वसाधनत्वानपेक्षणात्सकृद्यथाप्राप्तप्रवर्ग्यानु-
वादेन निषेधोपपत्तेः शीघ्रमंथरप्राप्त्यालोचना न युक्तेति वैषम्य-
सूचनार्थं * प्राप्तिमात्रेत्युक्तं । * निषेध्यस्य प्राप्तिमात्रं निषेधो
ऽपेक्षते नापूर्वसाधनतामित्यर्थः । एकदेश्यग्निष्टोमाविकल्पायोगचो-
द्यनिरासमात्रं ममाभिप्रेतं न त्वतिरात्रे निषेधस्य नित्यत्वसमर्थ-
नमपीति मत्वा प्रवर्ग्यानुष्ठानस्य प्रवर्ग्यानंगत्वे ऽपि क्रत्वंगत्व-
सद्भावात्सर्वांगेषु च युगपच्चोदकप्रवृत्तेर्विकृतावतिदेशतः प्रवर्ग्य-
प्राप्तिवेलायामेव प्रवर्ग्याननुष्ठानस्यापि प्राप्तत्वेन निषेधोपदेश-
स्याप्यनपेक्षणादनुपपत्तेरिह निषेधे ऽपि प्रकृतिमात्रविषयत्वं वक्तुं
शक्यमित्येवं पार्श्वस्थनिरासेन चोदयिष्यापादितं प्रकृतिमात्रविष-
यत्वमनुजानाति । * शक्यं त्विति । * इहापीत्यपिशब्दो ऽध्या-
हार्यः । प्रकृतौ प्राप्तिनिषेधयोर्द्वयोरप्यौपदेशिकत्वेन तुल्यबलतया
वैकल्पिकत्वाद्विकृतौ त्वातिदेशिक्याः प्राप्तेरौपदेशिकेन निषेधेन
नित्यं बाधाद् द्विकल्पत्वानापत्तिं पार्श्वस्थः शंकते * नन्विति । *
प्राप्त्यपेक्षत्वान्निषेधस्य दुर्बलाया अपि प्राप्तेर्निषेधेनात्यंतबाधायो-

गस्य दशमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्विरुक्तत्वापत्तिं समाधत्ते * नैतदिति । * सूत्रार्थमुपपादयति * यस्येति । * अतश्च निषेधस्य प्रकृतिविकृतिविषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यतिरात्रे निषेधनित्यत्वासिद्धेस्तदभ्युपगमो ऽनर्थक इत्येवं पार्श्वस्थनिरासमुपसंहरति । * अत इति । * एवं सति सिद्धान्त्यनिष्टविकल्पापत्तिशंकाया ननु प्रतिषेधो ऽपि सन्निति वार्तिककृतायाः कः परिहार इत्याशंक्य न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वमात्रनिरासो ममाभिप्रेतो न पर्युदासत्वनिरासो येनातिरात्रे सिद्धान्त्यनिष्टो विकल्पः प्रसज्येतेति सूत्रयन्नेकदेश्यनिष्टापत्तिशंकां परिहर्तुमाह * तस्मादिति । * विकृतावपि निषेधोपदेशस्यानपेक्षितत्वेन द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च शीघ्रमंथरत्वलक्षणप्राप्तिकालवैषम्याच्च प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रकृतावेव व्यापारो न त्वतिरात्रे ऽतिदेशो नापदेशेन वा प्राप्तानारभ्यवादशेषतयेत्यतो यदग्निष्टोमे विकल्पायोगबोधनिरासायाभिप्रेतं परं निषेधत्वाकृतियात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यभ्युपेत्य वाद्मात्रेण प्रतिषेध एवायमिति प्रागुक्तं न तु निषेधताभिप्रेता येन विकल्पः स्यात्प्रकृतावेव त्वनारभ्यवादशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रेतिदेशात्प्रासंगनित्यमकारणं सेत्स्यतीत्येवं परमतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यनुषंगेण योज्यम् ॥ चोदयितृकृताक्षेपपरिहर्तृपार्श्वस्थनिरासेन गतकोपश्चोदयिता ऽनिष्टापादकं त्वत्काएकदेशिनइत्यादिनान्वयः न प्रथमयज्ञ इत्यस्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृंजन्तीत्यनारभ्यवादशेषत्वमभ्यनुज्ञायातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वाख्यविशेषमात्रनिरासात्प्रकृत्यर्थानारभ्यवादशेषत्वाभ्युपगमेनानारभ्यवादस्य च विकृत्यर्थतायां न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपाठे ऽपि पर्युदसनीयप्रवर्ग्यप्रापकस्यानारभ्यवादस्य प्रकृतावव्यापाराद‍ग्निष्टोमवाक्यप्राप्तप्रवर्ग्यपर्युदासाभ्युपगमे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे पर्युदासभावेन नित्यमनुष्ठानापत्तेर्निषेधत्वाभ्युपगमे चान्याप्यविकल्पापत्तेरतिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्तन्निराकरणेनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमे सत्यग्निष्टोमवाक्येनैव प्रकृतौ प्रवर्ग्यविधिसिद्धेरनारभ्यवादस्यानर्थक्यप्रसंगाद्विकृत्यर्थत्वावगतेस्तच्छेषेण न प्रथमयज्ञइत्यनेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यपर्युदासादतिरात्रे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे चापवादान्नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयेने-

कदेशिनश्चोद्यनिरासं दूषयितुमाह * न न्विति । * एकदेश्यानर्थ-क्यदोषपरिहारं शंकते * नैव इति * प्रवर्ग्यस्यानारभ्योत्पन्नस्यापि पर्णतादिवत्प्रकृतौ विनियोगासिद्धेर्व्यापाराभेदेनानर्थक्यपरिहारायो-गाद्विकृत्यर्थतैवानारभ्यवादस्य युक्तेति चोदयिता स्वाशयं प्रकटयति * अथ वेति * पर्णतादिवदुत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषाव्यभिचा-रिद्वारसंयोगाश्रुतेर्दर्शपूर्णमासादीनामपि च प्रकृतीनां भावादग्निष्टो-माख्यप्रकृतिविशेषोपसंहारार्थत्वेनार्थवान्विनियोगो भविष्यतीत्येक-

६०१।१ देशी शंकते * नत्विति * प्रवर्ग्योत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादृव्यभि-चारिद्वारसंयोगाश्रवणे ऽपि पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरन्तीत्यनुष्ठा-नख्यानवाक्ये ऽग्निष्टोमाव्यभिचार्युपसदाख्यद्वारसंयोगश्रुतेर्नोपसंहा-राय विनियोगापेक्षेति चोदयिता परिहरति * न शक्यामिति * सा-मदृश्यं सामिधेन्याख्यद्वारसंयुक्तमपि प्राकरणिकेन पांचदश्येन विकृ-तिष्वव्यतिदेशप्राप्तेन द्वारावरोधात्कृत्वन्वयासमर्थमिति कृत्वा पशुमि-त्रविंदादिप्रकरणाधीतेन साप्तदश्यवाक्येनोपसंह्रियते यत्प्रवर्ग्यमि-त्ययं त्वनारभ्यवादो ऽनन्यावरुद्धोपसद्द्वारतयोपसंहारमनपेक्ष्यैवा-ग्निष्टोमाख्ययज्ञान्वये शक्तत्वेनोपसंहारानपेक्षत्वान्नोपसंहारमर्हती-त्यर्थः ॥ अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वमुपसंहरति * अतश्चेति * अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वे ऽपि न प्रथमयज्ञस्यातिरात्रकथंभा-वपूरणवेलायामपाठेनातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वा-योगान्नातिरात्रप्रथमयोगे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे च नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशंक्यानारभ्यवादस्य प्राकरणिकेनाग्निष्टोमवाक्येनोत्का-लनात्प्रकृतावव्यापारे ऽप्यग्निष्टोमवाक्यालोचनात्प्राक्प्रकृतिं प्रविष्ट-स्य शेषो भूत्वा ऽनारभ्यवादसहितः पर्युदासः पश्चादतिरात्रं गमि-ष्यतीति परिहारं सूचयंश्चोदयिता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति * तथा सति चेति * केवलविधिस्पर्शोपपादनार्थं वाक्यद्वयशेषत्व-निरासो न चैक एव शेष इति वार्त्तिकोक्तो न हीत्यनेन स्मारि-तः। एकदेशी स्वाशयप्रकटनेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वं निर-स्यति * एतावात्विति * प्रकृतौ प्रागुपसदः प्राप्नुवंति पश्चा-द्विकृताविन्युपसत्प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ प्रागुपसत्प्राप्तेरुपसंहार-वाक्याभावे ऽपि प्रवर्ग्यः प्रकृतिं गच्छेत्किमुताग्निष्टोमे प्रवृण क्तीति विस्पष्टोपसंहारकवाक्यसद्भाव इत्युक्ते पुरस्तादुपसदामि-त्यनेन कृत्वन्वयाख्यसामान्यसंबंधावगमान्नोपसंहारः संभवतीत्या-

शंक्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठाच्चतुर्द्धाकरणस्यावगतक्रत्वन्वयस्याप्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यनेनोपसंहारदर्शनाद्विरोधमुक्त्वा प्रकृत्यर्थत्वेऽनारभ्यवादस्यानर्थक्यशंकानिरासायोत्पत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वं पूर्वोक्तं स्मारितं कौशीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतप्रवर्ग्यवाक्यसमानार्थत्रायाप्यनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतैवाभ्युपगंतव्येत्याह * एवं चेति । * सिद्धान्तैकदेशिनाऽनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वनिरासेन चोद्यवादिनि निरस्ते परमसिद्धांतीचोद्यवाद्युक्तं पर्युदासत्वमेकदेश्युक्तं चानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वमभ्यनुज्ञायैवानारभ्यवादाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोरुत्पत्तिविनियोगार्थत्वेनैकवाक्यत्वे वाक्यद्वयस्याप्यग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्येतन्मात्रार्थनिष्पत्तेर्न प्रथमयज्ञ इत्यस्यानारभ्यवादशेषत्वेऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे वा विशेषाभावादग्निष्टोमवाक्यशेषत्वेऽपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिलक्षणविरोधाभावाद्विनियुक्तोत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपर्युदासे च पर्युदसनीयस्य क्रत्वर्थत्वाभावेन पर्युदासस्य क्रत्वर्थत्वानापत्तेरानर्थक्यप्रसंगाद्विनियुक्तपर्युदासत्वायाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वापत्तेरग्निष्टोमें नित्यमकरणापत्त्या विकल्पासिद्धेरग्निष्टोमवाक्यस्यैकदेश्युक्तं विनियोगार्थत्वं दूषयति * यदि तर्हीति * किमर्थत्वेन तर्ह्यग्निष्टोमवाक्यं विकल्पसिद्ध्यै वर्णयितुमाह * अत इति । * विनियोगार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तौ विकल्पापादिका प्रतिप्रसवार्थता न युक्तेत्याशंक्य प्रकृत्यर्थाद्नारभ्यवादादेवाग्निष्टोमप्रवर्ग्योपसंहारसिद्धेश्चतुर्द्धाकरणवदनेकत्र प्राप्तस्यैकत्रोपसंहारप्रयोजनत्वायोगाद्विनियोगानर्थक्यसूचनायानन्यप्रयोजनत्वोक्तिः । न प्रथमयज्ञ इत्यस्य प्रतिषेधत्वेऽतिरात्रे प्रतिप्रसवाभावेऽप्यतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमिति वार्तिके स्वयमेव विकल्पस्योक्तत्वादग्निष्टोमे चानारभ्यवादाविहितप्रतिषेधादेव विकल्पसिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यप्रसंगात्पर्युदासत्वे तु नित्यमकरण प्राप्ते विकल्पसिद्ध्यै प्रतिप्रसवार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमे च विकल्पे सत्यप्यतिरात्रेऽतिदेशप्राप्तस्य पर्युदासस्य नित्यमकरणापादकत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पर्युदस्तवाची प्रतिषिद्धशब्दः ॥ अकर्तव्यत्वोक्त्यर्थनिषेधाविषयीकृतस्य कर्तव्यत्वोक्तः प्रतिप्रसवत्वेन प्रसिद्धत्वात्पर्युदासस्य चाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणनिषेधत्वायोगस्य विधानामेकदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रावयवेनोक्तत्वात्पर्युदस्तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रतिप्रसवो न युक्त इत्याशंकते * नन्विति । प्रतिषे-

ग्रोके[कर्त्तव्यत्वो त्तयर्थलक्षणो

ति्रत्यर्थः]कर्त्तव्यत्वोत्तयर्थत्वलक्षणार्थत्वायायं पर्युदासोकर्त्तव्यत्वोक्त्य र्थ इति दशमपर्युदासस्य विध्येकदेशत्वोक्त्योक्तमित्यर्थः । यद्यपि पर्युदासस्यापि प्राप्तिमभ्यनुज्ञायैव प्रवृत्तेः शास्त्रीयायाश्च प्राप्तेरत्यन्तबाधायोगान्निषेधवत्न्यायविकल्पापादकत्वेनायुक्तत्वमाशंक्य विधिना कर्त्तव्यत्वोक्तेर्निषेधेन चाकर्त्तव्यत्वोक्तेः कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वयोश्च विरुद्धत्वेनैकस्मिन्काले समावेशायोगाद्विकल्पापत्तिः पर्युदासस्य तु पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयतया विध्युपसंहारार्थत्वेन विध्यनुग्राहित्वात्कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थविधिविरुद्धाकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वानुपपत्तेर्नैविकल्पापत्तिरित्याभिधानार्थं पर्युदासस्याकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वायोगो विधिनामेकदेशः स्यादिति सूत्रात्रयवेनोक्तस्तथापि पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयत्वोक्ते· पर्युदस्यमानवर्जनफलत्वात् फलतो कर्त्तव्यतोक्त्यर्थत्वावगतेरिह पर्युदासेन प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्याकर्त्तव्यत्वानुक्तावनारभ्यवादेनैव प्रथमप्रयोगे ऽपि कर्त्तव्यत्वसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यप्रसंगात्तदर्थवत्त्वाय पर्युदासो ऽप्ययमकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ इति ब्रूम इति परिहरति * अग्निष्टोमेति । * पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशंक्य न चासावग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवतीत्यादिवार्त्तिकेनाग्निष्टोमवाक्यैकवाक्यतया पर्युदासत्वायोगस्य दर्शितत्वान्नैवमर्थत्वं संभवतीत्याह * न

१०२।१ हीति । * अनारभ्यवादस्याग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छेषस्य पर्युदासस्याप्यग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वाद्भिन्नविषयस्याग्निष्टोमवाक्यस्य तत्प्रतिप्रसवार्थता न युक्तेत्याशंक्याह * न चेति । * तेन पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोद्वारेण्यकविषयत्वात्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थता ऽग्निष्टोमवाक्यस्य युक्तेत्याशयः । पर्युदासाभ्युपगमे तस्य नित्यवर्जनफलत्वप्रसिद्धेरग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषेधाद्विकल्प इति सिद्धांतवार्त्तिकोक्तो विकल्पो न युज्येतेत्याशंक्य पर्युदासत्वे ऽप्युभयोःपर्युदासप्रतिप्रसवयोःसामर्थ्याद्विकल्पसिद्धिमाह । * अतश्चेति । * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति । * पर्युदासत्वे सति भाष्ये वार्त्तिके च प्रतिषेधोक्तिः किमर्थेत्याशंक्य प्रतिषेधवत्पर्युदासस्याप्यस्य फलतो कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वादौपचारिका प्रतिषेधोक्तिः प्रतिप्रसवोपपत्त्यर्थेति सूचयितुमाह * ततश्चेति । * यद्विक-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

दपभयेनान्यत्र पर्युदास आश्रीयते स विकल्पो ऽत्र पर्युदासे सत्यपि प्रतिप्रसवबलादापन्न इति कृत्वा प्रतिप्रसवस्याकर्त्तव्यत्वोक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतिप्रसवसिद्धौ पर्युदासवृत्तेर्नञ्शब्दस्याकर्त्तव्यत्वोक्तौ तात्पर्याभावे ऽपि नञ्शब्दसामर्थ्यादकर्त्तव्यत्वप्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भाष्यकारादिभिराश्रितेत्यर्थः । मुख्यनिषेधस्यानभिमतत्वसूचनार्थं * वरमित्युक्तम् । * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसिद्धिमुपसंहरति * तेनेति । * अयं च विकल्पो वाक्यान्तरेण विकल्पकारिणः प्रतिप्रसववाक्यस्य प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविषयतयोपसंहारात्तन्मात्रविषयः । अप्रकृष्टश्रोत्रियाणां ब्राह्मणानां प्रकृष्टश्रोत्रियाणामपि च क्षत्रियादीनां त्वग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदस्तत्वात्प्रतिप्रसवाभावाच्च नित्यं प्रवर्ग्याभाव इत्याह * अत्रापीति । * श्रोत्रियशब्दस्य छन्दोऽध्येतृवाचित्वादनधीतवेदस्य च कर्मण्यप्रवृत्तेः श्रोत्रियत्वस्य विशेषणत्वायोगं शङ्कते * कथं पुनरिति । * अनुष्ठानान्यथानुपपत्तिप्राप्तश्रोत्रियत्वमात्रविशेषणफलत्वे वचनस्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषणवचनसामर्थ्यात्पाठतो ऽर्थतश्चातिशयेन वेदज्ञानवाञ्छ्रोत्रियो गम्यतइति परिहरति * सत्यमिति । * प्रकर्षेण गतिर्ज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिविग्रहः । अर्थज्ञत्वसूचनार्थं गतिशब्देन * ज्ञानमुक्तम् । * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति । * अध्यापयितृवाचिनोऽनूचानविशेषणस्य प्रयोजनमाह * अनूचानेनेति । * एवं सत्यतिरात्रे ऽप्यतिदेशात्प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाद्यप्रयोगे विकल्पापत्तेरतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इति सिद्धान्तवार्त्तिकोक्तं नित्यमकरणं न युज्यतेत्याशङ्कते * तादिति । * अतिरात्रे न प्रथमयज्ञ इति पर्युदासेनातिदेशप्राप्तेन पर्युदासात्प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशान्नित्यमकरणमुपपादयति * तत्रेति । * अग्निष्टोमसंस्थत्वस्य प्रतिप्रसवनिमित्तत्वे ऽतिरात्राद्विकृत्यन्तरेष्वग्निष्टोमसंस्थेषु पर्युदासप्रतिप्रसवयोरतिदेशाद्विकल्पशङ्कां निराकर्तुमाह * विकृत्यन्तरेष्विति * पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगेन पर्युदासस्यैव तत्रायोगादित्याशयः । दृष्टाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव विकृतिषु प्रवृत्तेरग्निष्टोमसंस्थासु विकृतिषु पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगात्पर्युदासायोगे ऽप्युक्थ्यादिसंस्थासु विकृतिपूक्थ्यादिसंस्थायाः प्रागनिष्टत्वेन सजातीयोक्थ्यादिसंस्थापेक्षया प्राथम्यसंभवात्पर्युदासातिदेशोपपत्तेः प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थ-

स्वाभावाच्च प्रथमप्रयोगे ऽतिरात्रवन्नित्यमकरणापत्तेर्विकृत्यन्तरेष्व-विशेषेण नित्यानुष्ठानोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विति । * एतदपे-क्षया प्रथमयज्ञइत्यविशेषितात्प्रथमशब्दात्सर्वप्रवर्ग्यान्वयार्हे सोम-यागप्रयोगापेक्षप्राथम्यप्रतीतेस्तस्य च विकृत्यन्तरे कस्मिंश्चिदयोगा-त्पर्युदासातिदेशो न युक्त इत्याशयेन परिहरति * नैतदिति । * तत्र तु केषांचिदित्यादिवार्त्तिकोक्तस्याग्निष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टो-माद्यप्रयोगविषयेण बाधान्निषेधस्य क्रत्वन्तराद्यप्रयोगविषयत्वप्रतीते-र्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगेन प्रवर्जितव्यमित्युपसंहारो न युक्त इत्युप-संहारभाष्याक्षेपस्य क्रत्वन्तरेषु प्रथमशब्दाप्रवृत्त्या निषेधाप्रवृत्तेर्निरासं सूचयन् ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यं ज्यो-तिष्टोमाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवमर्थाङ्गीकरणेनोपसंहारसम-र्थनमतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकोक्तमनारभ्य-वादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामित्यादिवार्त्तिकोपपादितमुपसंहरति *तस्मादिति । * आक्षेपवाद्युक्तक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वनिरास-सूचनार्था केवलोक्तिः ।

पौष्णपेषस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ३४ ।

तत्र संदेह इत्यादिभाष्येणापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वेन प्राकृत्या देवतायाः पूषशब्देनाचोदितत्वात्पूषान्वितं पेषणं प्रकृतौ न संभ-वतीत्येवं सूत्रं व्याख्यायाऽथ वेत्यादिना संदेहायोगेनापूर्वन्यायव्युत्पा-दनार्थत्वायोगादुत्तरचिन्तावतारार्थप्राप्त्यर्थत्वेन व्याख्याते श्रुतिप्रक-रणविरोधे प्रकरणनिवेशे श्रुत्यर्थस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकरणबाधेनो-त्कर्षो युक्तः इह तु भागशब्दस्य सेव्यवाचित्वे देवतायाः सेवि-तृत्वायोगेन विकृतावपि पूषभागायोगाद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः पूषश-ब्दस्य पूष्णो हस्ताभ्यामिति मंत्रे यजमानवाचित्वदर्शनाद्यजमान-वाचित्वावगतेर्यजमानभागस्य च प्रकृतावपि सद्भावाद्विरोधानु-पपत्तेर्देवतोद्देशेन त्याज्यद्रव्यवाचित्वस्य च देवतावाचिपूषशब्दस-मभिव्याहारात्मकं वाक्यं विना ऽनवगतेः सन्निहितवाचित्वर्थेना-माथंबहुव्रीहिश्रुत्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्येव देवतान्वितद्रव्यप्रती-तावपि वाक्येनैव प्रकरणस्य विरोधावगमात्प्रकरणाबाधेनापि च पूषशब्दस्य गुणवृत्त्या प्राकृतदेवतावाचित्वाभ्युपगमेन वाक्योपपत्तौ

प्रकरणस्यात्यन्तबाधायोगात्कथं विकृत्यर्थत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह
* संतर्दनादीति । * पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थबाधे ९०३।४
वाक्यार्थबाधापत्तेर्यथा दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृदैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमेन
प्रथमशब्दस्य वा ज्योतिष्टोमवाचित्वाभ्युपगमेन वाक्यस्य प्रकरणा-
विरोधोपपत्तावपि मुख्यपदार्थबाधेन वाक्यार्थबाधापत्तेः संतर्दन-
वाक्येन प्रवर्ग्यनिषेधवाक्येन वा प्रकरणं बाधितं तथात्रापि वाक्येन
प्रकरणबाधात् विकृतिषु पूषदेवत्ये कर्मणि विहितं पेषणं निविशते
चरुद्रव्यकास्वेव वेत्युत्तरचिन्तोक्तिप्रसक्त्यर्थं प्राप्यत इति [इत्यर्थ-
इत्यन्वयः१] कूलं पिपतिषतीतिवत्सना प्रत्यासक्तिवाचिना बुद्धिस्थ-
स्वलक्षण [पंचमी२] प्रत्यासत्तिप्रसक्त्यभिधानाद्विवक्षाशब्देनाभिधान-
प्रसक्त्युक्ते[कर्मधारयात्प्रत्यासक्तिरूपाप्रसक्तिरित्यर्थः ३] रर्थः ।
पौष्णपेषस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ३५ ।

यथाभाष्यं स्पष्टार्थत्वात्पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशे ऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ३६ ।

चराविति भाष्येण चरौ वेति सूत्रावयवं चरावेवेत्यवधारणार्थ-
वाशब्दयुक्तत्वेन सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यायार्थप्राप्तत्वेन विध्य-
योगात्पुरोडाशे न स्यादित्येवं हेतूक्त्यर्थत्वेनार्थोक्तं पुरोडाशे न स्यादि-
ति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशे तावदित्यादिभाष्यं सामर्थ्यप्राप्त्यु-
क्त्यर्थतया भासमानमयुक्तमाशङ्क्योपकारप्राप्त्युक्त्यर्थतया व्याख्यातु-
माह * यदीति । * उपदेशात्प्राप्तिसंभवे ऽतिदेशात्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य
विकृतौ पेषणसाध्यपिष्टसिद्ध्याख्योपकाराप्राप्तौ तत्साधनत्वेन पेष-
णोपदेशायोगात्पिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्त्यै प्राक्प्रवृत्तेनातिदेशेनाप-
र्यायप्रवृत्तित्वात्पेषणस्यापि प्राप्तेरुपदेशानर्थक्यसूचनार्थं पूर्वतरे-
त्युक्तम् । पुरोडाशे ऽर्थप्राप्तत्वे ऽपि पेषणस्यानुष्ठेयत्वान्न स्यादिति
सूत्रावयवमयुक्तमाशङ्क्य पेषणोपदेशनिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थस्त-
दर्थं तावदिति भाष्यावयवः । प्रधानाख्यार्थविरोधापत्तेः पशौ पेष-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ३ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

गोपदेशो न स्यादित्येवमर्थेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पशौ चेत्याद्यव- दास्यतइत्यन्तं भाष्यं तात्पर्येणो व्याचष्टे * पशौ चेति * नन्विति भा- ष्येण हृदयादिशब्दानां स्थानविशेषस्थमांसविशेषवाचित्वात्पेषणे ऽपि च तद्रूपानपायात्प्रधानवैगुण्यानापत्तिरित्याशङ्क्य हृदयत्वादिजा- त्याख्याकारवाचित्वाज्जातेश्च संस्थानविशेषविशिष्टव्यक्त्याश्रयत्वेन पे- षणादाश्रयभूतव्यक्तिनाशे सामान्यान्यपि चैतानि नश्यंत्याश्रयनाशात इत्यनेन नाशाद्वैगुण्यापत्त्युपपादनार्थं नेतीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धी- ति । * स्वमतेन द्यवदान जुहोतीत्यस्य यागे द्यवदानोपसंहारकत्वा- योगं मत्वा पशुत्वजातेरमूर्त्तत्वात्तद्यकेश्च विशसनेन नाशात्साधन- त्वायोगे ऽपि हृदयादीनामवयवानामवदानोद्धरणे ऽपि पुरोडाशव- त्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानाशात्साधनत्वोपपत्तेर्हृदयत्वादिजातीयेन व्य- क्तिविशेषेण प्रधानं साधयितव्यमित्युक्त्वा भाष्यकृन्मतेनोपसंहारकत्वं मत्वा ततोवत्तेनावदानेनेत्युक्तम् । हृदयादेरप्यच्छिन्नावदानावस्थस्यैव साधनत्वान्न चेति पक्षद्वयसाधारणम् । यद्यपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं व्याचष्टे * पुनरिति । * आकारा हृदयादय इत्याकारशब्दवत्तदाकृ- तिक इत्याकृतिशब्दस्यापि जातिवाचित्वशङ्का ऽऽकारोक्त्या निरस्ता। पारिणामिकस्यैव हृदयादेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयत्वात्कृत्रिमाद्धृदयादे- रवदाने ऽपि वैगुण्यापरिहारसूचनार्थत्वेन तथापीत्यपिशब्दं व्याख्यातुं * मृद्द्रव्यादिर्वादित्युक्तम् । * उत्सादनदेशमोहे ऽपि को दोष इत्या- शङ्क्योत्सादनदेशादिति श्रुत्यर्थानिष्पत्त्याख्यं दोषमुक्तोक्तत्वनार्थत्वेनो- त्सादोक्तिव्याख्यानायोत्कृष्टोक्तिः। तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * अदन्तकत्वहेतूक्त्या पेषणस्य भोजनार्हत्व- सिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपचरितयागकालत्वावसायाद्यवदानानन्तर्या- वसायात्तत्काले च न प्राप्तिर्निप्रतिषेधो वेति परिहारस्याविशेषादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेनादन्तकत्वहेतोः पशुपुरोडाशयोरप्यविशेषादित्येव- मर्थेन विवक्षितत्वात्सिद्धान्तोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति । * स्वमतेनावदानातिरिक्तस्यापि पुरोडाशस्य हृदयादेश्च यागाङ्गत्वं मत्वा तच्छेषाश्चेत्युक्तम् । पेषणस्य भोजनार्हत्वसिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपच- रितयागकालत्वद्योतनार्थतामदन्तकत्वहेतोः सूचयितुं * दास्यन्तइ- त्युक्तम् । * सिद्धान्तोपसंहारभाष्योपपादनार्थं प्राप्तिविप्रतिषेधपरि- हारशङ्कां दूषयितुमाह * उच्यतइति । * द्यवदानं जुहोतीत्यनेनावत्त- स्य होमविधानादवदानक्रियां च विनावत्तहोमाशक्तेरर्थादवदा-

नक्रियायाः प्राप्तेर्ह्विर्विर्विशो ऽवद्यतीत्यस्य च द्विरभ्यासमात्रविध्यर्थत्वोपपत्तेरविधेयत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावस्य पंचमे मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेनेति सूत्रेणावदानोदाहरणे द्यवदानमात्रेणानुसमयं पूर्वपक्षयित्वा सर्वाणि त्वैककर्म्यादेतेषां तद्गुणत्वादित्यनेन द्यवदानादिना प्रदानान्तेनानुसमयं सिद्धान्तयितुमैककर्म्योक्त्या वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये व्यवधानं न युक्तमित्यर्थः। हेत्वन्यथानुपपत्त्या न्यायानुपेतमपि व्यवधानमाश्रयिष्यत इत्याशङ्क्य हेतुमात्रमदन्तत्वमित्यनन्तराधिकरणसूत्रे हेतूक्तेः स्तुतिमात्रार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न यागकालत्वद्योतनार्थतास्तीत्याह*हेतुवन्निगदस्य चेति* तस्मात्फलीकरणानन्तरमेवेह पेषणस्य विधेयत्वान्न प्राप्तिविप्रतिषेधपरिहारः संभवतीत्युपसंहरति * तेनेति । * वैरूप्यापत्तेरपि न सर्वत्र विधिर्युक्त इत्याह * उपनीतेति । * पुरोडाशसिद्ध्यर्थपिष्टा- १०४।१
र्थ्यकार्यलोपाच्चरौ निवृत्तिः। पशुप्रकृतौ सायं दोहे विध्यभावेनातिदेशतो ऽप्राप्तेः पशौ चानुपदेशादत्यन्ताप्राप्तिः। एवमपि पुरोडाशमात्रविषयत्वे पशुमात्रविषयत्वे ऽपि वैकरूप्यसंभवात्कथं चरुमात्रविषयत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अत्यन्ताप्राप्तविधावदृष्टार्थत्वकल्पनागौरवापत्तेरनुवादे च वैयर्थ्यापत्तेर्नान्यविषयता युक्तेत्याशयः॥

चरावपीति चेत् ३७।

चरुशब्दस्यौदनवाचित्वादन्योन्यासंलग्नत्वलक्षणवैशद्ययुक्ततण्डुलनिष्पन्नस्य चान्नस्यौदनत्वप्रसिद्धेः पेषणे वैशद्याभावेनाचरुत्वापत्तेश्चरावपि पाकात्प्राक्पेषणे ऽर्थविप्रतिषेधप्रसंगस्य तुल्यत्वाद्धेतुवशेन न्यायं बाधित्वा यागकालत्वाभ्युपगमेन परिहारस्य च पशुपुरोडाशयोरपि साम्यात्पर्यनुयोगपरिहारसाम्येनैकस्यापर्यनुयोज्यत्वोक्त्यर्थत्वेन यथाभाष्यं स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम्।

न पक्तिनामत्वात् ३८।

ओदनशब्दस्यावस्रावितानवस्रावितयोस्तुल्यप्रयोगतया नवस्रावितपाकनिमित्तत्वायोगेन विशदश्रपणनिमित्तत्वावसायाच्चरौ वैशद्यानपेक्षायामनोदनत्वापत्तेरोदनो वा प्रयुक्तत्वादिति दशमाधि-

करणसिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्यौदनवाचिता वक्ष्यमाणा विरुद्ध्येतेत्याशङ्कादितिमोदनेनेति वैशद्याख्यचरुविशेषविधिसूचनार्थे वाक्यशेषे प्रयुक्तौदनशब्दवशेन चरुशब्दस्य स्थालीवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्त्यै तत्रौदनशब्दो नवस्राविनान्तरूष्मपक्वत्वमात्रवाचित्वे वा सूपशाकादेरपि चरुत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यै सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थो न तु चरुशब्दस्यौदनवाचित्वोक्त्यर्थो ऽवस्राविताैदने चरुशब्दाप्रयोगादित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं सत्यमित्यादिभाष्येण यद्यप्योदने चरुशब्दः प्रयुज्यते विशदतण्डुलनिष्पन्नमेव चान्नमोदनत्वेन प्रसिद्धं तथापि पिष्टैरपि तण्डुलैर्निष्पन्ने चरुशब्दप्रयोगाद्वैशद्यानपेक्षत्वावगतेः पिष्टविशदसाधारणसूपादिव्यतिरिक्तान्तरूष्मपक्वत्वाख्यचरुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तेश्च पिष्टसिद्धे चरुशब्दस्य गौणत्वकल्पनायोगाच्च वैशद्यापेक्षेत्यस्मिन्नर्थे सूत्रयोजनपूर्वं नञर्थव्याख्यार्थं न चराविति भाष्यं व्याचष्टे *न चराविति ।* हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पक्तिनामत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यमाशयवो व्याचष्टे*कथमिति।* पिष्टौदन इति भाष्यावयवं पिष्टविशदसाधारणौदनमात्रवाची चरुशब्दो न तु विशदलक्षणौदनविशेषवाचीत्येवमर्थत्वेनाभासमानं पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क्वचिदुपचारादोदनशब्दप्रयोगादर्शनादवस्राविते च विशदतण्डुलनिष्पन्नौदने ऽपि चरुशब्दाप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क्वचिदुपचारादोदनव्यपदेशयेमुख्ये चौदने विशदतण्डुलनिष्पन्नान्नलक्षणे चरुरिति प्रयोक्तारो भवन्तीत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयंश्लोकं व्याचष्टे *ओदनेति*अनवस्रावितपाकेनेति भाष्ये नवस्रावि नविशेषणेनावस्रावितौदननिवृत्तावप्यन्तरूष्मविशेषणमपि मण्डकादिनिवृत्त्यै विवक्षितमिति सूचनार्थं पिष्टौदनयोरनवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वं सामान्यमित्युक्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति *तस्मादिति ।* पक्षोक्तमितिभाष्यं प्रयोजनाभावचोद्यस्य प्रयोजनसंदेहस्य वा पक्षोक्तत्वोक्तिव्यावर्त्यस्याभावादयुक्तमित्याशङ्क्ने*पक्षोक्तमिति*पुरोडाशे पक्षद्वयेपि पेषणसद्भावाच्चिन्ताप्रयोजनाभावमाशङ्क्य चिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषे सत्यपि न पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वं निवर्त्यत्वेन चिन्ताप्रयोजनं किंतु पश्वर्थत्वं निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्येवं प्रयोजनसमाध्यर्थत्वेन भाष्यमुपपादयितुमाह *एतावान्वेति ।* पुरोडाशे ऽप्यवदानानन्तरमप्राप्तमदृष्टार्थं पेषणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तन्नास्तीति विशेषसूचनायापिशब्दः ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ३९।

पौष्णमित्यादिभाष्येण प्रासङ्गिकसङ्गत्युक्तिपूर्वं संदेहमुक्त्वा सौमापौष्णे विधितो ऽर्द्धपेषणनिश्चयादुदाहरणाभावं किं द्विदेवत्य इति भाष्येणाशङ्क्य राजसूयइत्यनेनैन्द्रापौष्णस्योदाहरणत्वमुक्त्वैकस्मिन्नेव पूष्णि देवतायां पेषणं न सद्वितीय इति सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं देवताभागधर्मत्वं विना सर्वपेषणे धर्मविप्रतिषेधसूत्रोक्तभागसंकरासिद्धेर्देवताभागधर्मत्वाभ्युपगमेन पदसाध्यावगम्यनिरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वावगमात्तयोश्चापि वेति पूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन सुपरिहरत्वादयुक्तमाशङ्क्योपक्रममात्रार्थतयोपपादयितुं सर्वं भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * इदानीमिति । * उपक्रमते तावदित्यन्वयादुपक्रममात्रत्वोक्तिः । तद्धितसमासवत्पदमात्रे ऽपि समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्यापेक्षत्वस्मरणात्सापेक्षत्वे च व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यव्याघातापत्तेर्निरपेक्षस्य पूष्णः प्रपिष्टभागसमासार्थत्वलक्षणात्संयोगादित्येवं केवलचतुर्द्धाकरणदृष्टान्तोक्तिभ्यां हेतुव्याख्यासूचनार्थं केवलेति भाष्यं व्याचष्टे * पूर्षेति । * तथाभूतोक्त्या निरपेक्षपूषसंयुक्ततोक्ता ॥

धर्मविप्रातिषेधाच्च ४०।

सूत्रव्याख्यार्थं द्विदेवत्य इत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे । * इतश्चेति । * तत्र यद्यऽथाविरोधमिति भाष्यस्थयद्यथशब्दसूचितविकल्पव्याख्यार्थं पूर्वार्द्धं स्पष्टत्वादव्याख्याय तत्रेत्यादिसविप्रतिषिद्धेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याचष्टे । *अर्द्धेति ।* १०५।१
पिष्टस्य तण्डुलेषु विलयनाद्वैशद्येनानोदनत्वे ऽपि चरोर्वैशद्यानपेक्षत्वात्कथमचरुत्वापत्तिरित्याशङ्क्यान्योन्यासंलग्नत्वलक्षणस्वाभाविकवैशद्यानपेक्षत्वे ऽपि पाकविशेषापाद्यान्योन्यावयवानन्तर्गतिलक्षणवैशद्यापेक्षत्वाद्चरुत्वापत्तिं पाकनिमित्तञ्चेति भाष्यावयवोक्तां परिहारत्वेन वक्तुं पाकवैशद्येन हीत्युक्तं अथेत्यनेनेष्टपक्षेषु स्थाल्यां पिष्टनिक्षेपाद्वैशद्यसिद्धिमाशङ्क्य तत इत्यनेन पिष्टतण्डुलभागयोर्द्वयोरप्येकयागसाधनत्वेनैकहविष्ट्वात्कृत्स्नस्य च हविषो हर्वींषि श्रप-

पतीति युगपत्क्षपणविधानात्क्षपणार्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमिहा-तिदेशाल्लभ्यमानं * बाध्येतेत्युक्तम् । * अथेत्यादिक्रियेतेत्यन्तभाष्या-वयवव्याख्यार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * पूर्वेति । * अर्द्धपेषणावत्पृ-थक्करणाशक्तावपि बुद्ध्या निष्कर्षसंभवाद्वैगुण्यमाशङ्क्य सर्वपेषणे ऽर्द्धपेषणवत्पिष्टापिष्टविवेकाभावाद्यावान्पिष्टो भागस्तावान्पूष्ण इ-त्येवं बुद्ध्या निष्कर्षायोगसूचनार्थं भागसङ्करोक्तिः । भाष्ये भागस्य प्रदेयावदानप्रकृतित्वात्प्रकृतिव्यत्ययोक्तावपि स्वमतेन कृत्स्नस्य भा-गस्य प्रदेयत्वं मत्वा भागव्यत्ययोक्तिः । द्विदेवत्ये हविषि देवताभे-दाद्भागकल्पनामापाद्य सर्वपेषणे संकरापादनेन व्यत्ययापादनाद्वै-गुण्यापादनमपेषणपक्षे ऽपि साम्यादेकस्मिन्पक्षे पर्यनुयोगानुपपत्तेर-युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति । * अपेषणे संकरानापत्तेः पर्यनुयो-गासाम्यमाशङ्क्य दानात्प्रागविशेषेऽपृथक्करणाद्दानकाले च भिन्नदे-वतान्वयसिद्ध्यर्थमर्द्धमस्यै देवताया अर्द्धमस्या इति बुद्ध्या पृथक्क-रणात्संकरापत्तिमुपपादयति । * तथा हीति । * दानवेलायां बुद्ध्या निष्कर्षाभावे प्रागपृथक्करणे ऽपि संकरस्य व्यत्ययानापादकत्वेन तन्निमित्तवैगुण्यापादकत्वासिद्धेः पूर्वविशेषणसामर्थ्यलभ्यं पश्चा-त्पृथक्करणमपि विवक्षितम् । अतो ऽधिष्ठानभेदे ऽपि व्यासङ्गित्वेन देवतात्वस्याभेदाद्दानकाले बुद्ध्या निष्कर्षहेत्वभावेन व्यत्ययापत्ति-द्वारवैगुण्यानापत्तिर्यथा पेषणशून्येषु द्विदेवत्येषु निर्दोषत्वात्संकरो-ऽङ्गीकृतस्तथा पेषणयुक्तेष्वपि निर्दोषत्वादङ्गीकार्य इति परिहार-साम्यं सूचयितुमाह * स चेति । * वैगुण्यं विरोधोऽर्न्कं मिश्रोक्त्या चापृथक्करणम् ॥ अपेषणवादमते धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य चैकत्वात्तत्साधनकृत्स्नद्रव्याश्रितत्वेन पृथक्करणानपेक्षतया द्रव्यस्य पृथक्करणाभावात्कृत्स्नस्य युगपद्दानोपपत्तेर्भागाभावेन संकराभावा-द्वैगुण्यानापत्तिः पेषणवादिमते तु देवताप्रयुक्तत्वाभावे द्विदेवत्ये पेष-णप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनानवस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे [नापेषणापत्तेर्देवताप्रयुक्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वाद्देवताभेदाद्द्रव्यपृथ-क्करणापत्तेर्युगपद्दानविधानाच्च दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्ति-रितिवैषम्योक्त्या परिहरति * उच्यतइति * एवमिदमंशद्वाभ्यां मिश्रस्य युगपद्दानपरामर्शादस्मत्पक्षे धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वा-दिदंदानमेवंमिश्रस्य युगपदविरुद्धं भवेद्भवत्पक्षे तु पेषणस्य देवता-प्रयुक्तत्वेन भिन्नदेवतान्वयार्थं द्रव्यपृथक्करणाक्षेपान्मिश्रस्य युगपद्दानं

विरुद्धमित्यर्थः। द्विदेवत्येष्वपेषणे ऽपि वैगुण्यं समानमिति यदुक्तं तदैन्द्रापौष्णविषयं द्विदेवत्यान्तरविषयं वेति विकल्प्याद्यकल्पे तावत्प्रयोजकाभावादेवापेषणसिद्धेर्वैगुण्यापत्तिसाम्योक्तिर्व्यर्था। द्वितीये तु प्रयोजकाभावात्पृथक्करणापत्त्या संकरानापत्तेस्तन्निमित्तवैगुण्यानापत्तिरिति सूचयन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे पुनरिति। * सद्वितीयपूषदेवत्ये तस्य पेषणस्य पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनावस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे नै] वाप्रवृत्तिस्ततश्च वैगुण्यसाम्योक्तिर्व्यर्थेत्याशयः। इत्येवेत्यप्रवृत्तिशब्दादपकृष्यदैत्वर्थेनेतिकरणेनैवकारो ऽन्वेतव्यः। द्विदेवत्यान्तरेष्वपि यागापूर्वप्रयुक्तत्वप्रकारतैवेतिकृत्वा देवताया गुणभूतत्वात्तदनुरोधेन प्रधानावृत्त्यनौचित्येन युगपत्सर्वहविर्दानस्याभ्युपगमनीयत्वात्तदर्थं सर्वस्मिन्हविष्यादित आरभ्य सहक्रियमाणे पृथक्करणाभावेन दोषतयोक्तस्य संकरस्य दानकालेऽनाश्रयणादङ्गीकृतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशयः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * भवता पुनरिति। * असंकीर्णमपेक्षत इति हेतोरसंकीर्णभागदानानुष्ठानौचित्याग्निमश्रदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तयुगपत्कृत्स्नदानासिद्धेर्दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरपरिहार्येत्याशयः। एवं द्विदेवत्ये ऽर्द्धस्य कृत्स्नस्य वा पेषणं स्यादिति पक्षद्वयं तुल्यबलत्वेन विकल्प्य दूषणोक्त्यर्थत्वेन तत्र यदीत्यादिभाष्यं व्याख्यायाधुनैतदेव भाष्यं यदिपिष्येत तत्र तस्मिन्पक्षे पूष्ण एव भागः पिष्यते नेतरस्ततश्च पाकवैषम्यापत्तिरित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * आदिश्चेति। * यदा ६०६।२
त्वसंकीर्णभागं देवतापेक्षते तदा तु सर्वपृष्ठायां रथचक्रमात्रैकपुरोडाशविधौ यावद्देवतं चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदवदिहापि चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदापत्तेर्निर्वापवेलायामेव भागकल्पनादर्द्धपेषणमेवोचितं न सर्वपेषणमित्यर्द्धपेषणस्य पूर्वपक्ष्यभिमतत्वसूचनार्थश्चकारः। अथेतिभाष्यमर्धपेषणौचित्ये ऽपि पाकवैषम्याख्यविरोधपरिहारार्थं कृत्स्नपेषणं पूर्वपक्ष्यनभिमतमप्याशङ्क्य वैगुण्यापादनेन निरासार्थमित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * अथेति। * अपेषणवादिमते ऽपि संमोहशब्दोक्तसंकरसाम्येनैकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्संकरे ऽप्यदोष इत्याशयेन तत्र को दोष इति पृष्ट्वा ऽस्मत्पक्षे यागापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां द्विदेवत्ये ऽपि च हविषि यागापूर्वैक्येन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदायोगाद-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

नुत्पन्नभागविवेकस्य हविषो विविक्तदेवतान्वयानवधारणात्संकरा-ख्यो दोषो न जायते भवत्पक्षे तु देवताप्रयुक्तत्वं विना द्विदेवत्ये पेषणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वाभावेन पेषणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यै देवता-प्रयुक्तत्वाभ्युपगमाद्देवताभेदेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदनिबन्धनभागवि-वेककल्पनापत्तेश्चतुर्मुष्टिद्वयैकीकरणाक्षेपकवचनाभावाच्च रथचक्रमा-त्रपुरोडाशवन्निर्वापोत्तरमेकीकरणानुपपत्तेरसंकीर्णभागदानौचित्या-द्द्वन्द्वावगतेरितरेतरयुक्तदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तसक्तत्व स्त्रा-नसिद्ध्यै दानकाले संकरकरणाद्वैगुण्यापत्तिरित्यतुल्यपर्यनुयोगो-क्त्यर्थमन्यस्येति भाष्यमित्येवं ननु चैतत्सर्वमित्यादिवार्तिकाक्तयोः शङ्कापरिहारयोरेतद्भाष्यारूढत्वसूचनार्थं * यावदित्युक्तम् । * कृ-त्स्नपेषणानौचित्ये ऽपि देवताप्रयुक्तत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदाद्धविर्भे-दावगतेर्भेदेनैव पाकान्नार्द्धपेषणे ऽपि पाकवैषम्यापत्तिरित्याशङ्कते * पात्रेति । * विहितैकत्वविरोधिचरुभेदापादकत्वाद्भेदेन पाको न युक्त इति परिहरति * नेति * आचार्यप्रयुक्तद्वितीयान्यथानु-पपत्त्या शाखान्तरीयमैन्द्रापौष्णं चरुं निर्वपेदिति द्वितीयान्तचरुशब्द-युक्तं वाक्यं प्रकल्प्य तस्मादपीति सूत्रार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * अत इति * ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमपिवेतिसूत्रावयवं व्याचष्टे *सद्वितीयेपीति *वाश-ब्दस्य निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधहेतुकसिद्धान्तनिवृत्त्यर्थत्वसू-चनायैवकारः । निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सद्वितीये पूष्णि देवतायां सत्यां चरावपेषणावगतेः कुतः पेषणं स्यादिति हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन देवतानिमित्तत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं देवतानिमित्तमिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेन तावद्याचष्टे *कुत इति ।* पुरुषोद्देशेन त्यज्यमानत्वलक्षणपूषदेवत्यत्वाख्यस्य पौष्णत्वस्य सा क्षात्प्रयोजकत्वे प्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वसाधनद्वारत्वे वा द्विदेवत्ये देवताभूतेन पूष्णा योगाभावात्पेषणं न स्यान्नत्वेतद्द्वयमप्यस्तीत्याशय.। पौष्णत्वस्य साक्षात्प्रयोजकत्वे यागोक्तिलक्षितयागापूर्वसाधनत्वानपे-क्षस्य पौष्णस्य हविषः पेषणं प्रति शेषित्वापत्तेः पौष्णत्वस्य प्रयो-जकत्वसूचनार्था पौष्णाङ्गत्वोक्तिः। द्वारत्वं पौष्णस्य सतो यागापूर्व-साधनस्य शेषित्वापत्तेर्द्वारत्वसूचनार्था तस्य पौष्णस्य सतो-

यागापूर्वाङ्गस्याङ्गं यदि स्यादिति पौष्णपरामर्शिना तच्छब्देन समानाधिकरणेन पौष्णत्वस्य यागापूर्वसाधनविशेषणत्वोक्तिः। अन्वयमुखेनैतदेव भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति। * सीदतेस्तस्मिन्सीदेत्यादौ तिष्ठत्यर्थे प्रयोगात्तिष्ठतेश्चाधिपूर्वस्यास्मिन् ग्रामे देवदत्तो ऽधिष्ठातेत्यादौ स्वाम्यवाचित्वदर्शनात्सीदत्यधितिष्ठति स्वामी भवतीत्यस्मिन्नर्थे सीदतेः क्विप्प्रत्ययमुत्पाद्य सदो ऽधितिष्ठतः स्वामिनो भाव इति व्युत्पत्त्या सद्भावशब्देन स्वामित्वाभिधानात्सद्वितीयपूषोद्देशेनापि च त्यक्ते द्रव्ये गणोद्देशेनापि दत्ते ग्रामादौ तदंशे प्रत्येकं यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यदर्शनादर्द्धे केवलस्य पूष्णः स्वाम्योपपत्तेर्नवमे चापूर्वप्रयुक्तत्वे वक्ष्यमाणे ऽपि द्वारविशेषानपेक्षायां स्रुगादिष्वपि पेषणापत्तेर्द्वारविशेषस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्भागश्रुत्यालोचनया यत्पूषस्वामिकत्वाख्यपूषभागत्वद्वारापूर्वसाधनं तत्पेषणोपमित्यं पूषभागत्वस्य द्वारतावगतेः पूष्णो यः सद्भावो ऽधिष्ठातृभावः स्वामिभावस्तन्निमित्तं तद्द्वारापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् पेषणमित्यर्थः। द्वारानपेक्षस्य पूर्वसाधनत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वेनापूर्वसाधनत्वस्य प्रयोजकत्वे द्वारस्य निमित्तत्वावगमान्निमित्तोक्त्या देवतास्वामिकत्वस्य द्वारत्वाभ्युपगमे सद्वितीयाग्निदेवत्ये ऽपि पुरोडाशे ऽर्द्धस्य केवलाग्निस्वामिकत्वाच्चतुर्द्धाकरणं स्यादित्याशङ्क्य देवतानद्धितात्तत्राग्न्युद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारतावगम्यते ऽत्र तु भज्यते सेव्यतइति व्युत्पत्त्या भागशब्दस्य सेवनार्हत्ववाचित्वाद्देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावेन मुख्यदेवतासेवनार्हत्वायोगाल्लक्षणया स्वत्ववाचित्वावगतेः स्वत्वाक्योपात्तद्वारासम्भवे च द्वारान्तरकल्पनायोगात्पूषस्वत्वमेव द्वारमिति वैषम्यसूचनार्थैतच्छब्दः। अनेन च सूत्रभाष्ययोर्देवताशब्दः स्वामित्ववाची न तु त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्ववाचीति सूचितम्। चरौ पेषणविधेः प्राकृतपेषणप्रतिप्रसवार्थत्वात्प्रकृतौ च यागोत्पत्तिवाक्यगतदेवतातद्धितालोचनया देवतोद्देशेन त्याज्यस्य द्वारत्वावगमात्तस्यैवेहातिदेशाद्द्वारत्वावगतेरनपेक्षितद्वारान्तरकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य भागशब्देनैव पूषस्वताया द्वारत्वस्याक्तत्वेन कल्पनीयत्वाच्छ्रुतेन च द्वारेणातिदेशिकद्वारबाधान्नेह पूषोद्देशेन त्याज्यताया द्वारता युक्तेति सूचयितुमाह * नेति। * न पूषदेवत्यद्रव्यनिमित्तमिति वाच्यद्रव्यान्वयानपेक्षाया देवतायाः

सम्बन्धाभावेन द्रव्यपेषणे निमित्तत्वायोगाद्द्रव्यान्विताया निमित्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वेनान्वयस्य द्विष्ठत्वाद्द्रव्यस्यापि निमित्तान्तर्भावापत्तेः पूषदेवत्यस्य द्रव्यस्य निमित्तत्वनिषेधायोगमाशङ्क्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वे सत्यपि स्वस्वामिभावात्मको ऽन्वयो निमित्तं न तूद्दिश्यत्यागात्मक इति सूचनार्थोद्दिश्यत्यागात्मके ऽन्वये देवताया गुणत्वे देवताश्रुतिरिति न्यायेन गुणत्वात्स्वस्वामिभावात्मके तु स्वामित्वेन प्राधान्याद् गुणत्वेन देवताया निमित्तत्वनिरासङ्का योद्दिश्यत्यागात्मकस्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वनिरासार्थे पूषणं प्रति प्रधानभूतं सद्द्रव्यं न निमित्तमिति विवक्षितत्वात्तद्धितनिर्देशे देवतायाः प्रकृत्यर्थत्वेन विशेषणत्वात् गुणता द्रव्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन विशेष्यत्वात्प्रधानता युक्ता ऽत्र त्वन्यपदार्थत्वात्प्रधानतैव पूष्णो युक्ता न गुणतेत्युपपत्तिं सूचयितुं न पूषविशेषितद्रव्यनिमित्तं पेषणं किं तु पूषविशेषणभूतद्रव्यनिमित्तमिति विशेषितशब्दप्रयोगः । द्रव्य शब्दे प्रयोज्ये वस्तुलक्षणो गुणप्राधान्यरूपो ऽत्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितो न तु शब्दलक्षणो ऽवच्छेद्यावच्छेदकरूप इति द्योतनार्थो वस्तुशब्दः । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यन्यपदार्थत्वेन प्रधानतया पूष्णः श्रवणात्स्वाम्यलक्षणदेवताभूतपूषनिमित्तं पेषणं न तूद्देश्यभूतपूषनिमित्तमिति देवतानिमित्तमिति भाष्येणोक्ते देवतायाः स्वाम्यस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वापाद्यत्वाद्द्विदेवत्ये चैकस्योद्देश्यत्वाभावाद्द्विदेवत्ये केवलस्य पूष्णः स्वाम्यायोगमाशङ्क्य सकृद्देवदत्तयज्ञदत्तोद्देशेन दत्ते द्रव्ये ऽर्द्धस्य देवदत्तः स्वामीति व्यपदेशान्मिश्रोद्देशस्याप्यर्द्धे प्रत्येकस्वाम्यापादकत्वप्रसिद्धेः स पूषा द्विदेवत्ये ऽपि द्रव्ये यः स्वकीयत्वेन भजनीयत्वोपचारादर्द्धत्वाच्च भागस्तस्मिन्देवता स्वामी भवतीत्येवं परिहारसूचनार्थत्वेन स च द्विदेवत्ये ऽपि भागे भवतीत्येतावद्भाष्यमवच्छिद्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुमाह * व्यासक्तित्वाच्चेति * गुणभूतोद्देश्यत्वलक्षणदेवतात्वस्य द्विदेवत्ये व्यासक्तित्वाद्यद्यपि पूषोद्देशेन त्यज्यमानत्वनिमित्ता पूष्णः प्राधान्यरूपा पूषविशिष्टता न स्यात्तथापि पूषा विशिष्टभूतः प्रधानभूतः स्वामिभूतो न नास्ति किंत्वस्त्येवेत्युक्ते देवताया भोक्तृत्वतत्स्वाम्यस्यापि नवमे निषेत्स्यमानत्वेनैकदेवत्ये ऽपि पूष्णः स्वाम्याभावाद्द्विदेवत्ये सुतरामभाव इत्याशङ्क्य यागस्य देवतारा-

धनार्थत्वनिरासार्थे देवताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्याभावेना-दातृत्वाद्नाराध्यत्वोक्तौ यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यनिषेधे ऽपि जीवत्पितृकस्य यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यभावे ऽपि पितृद्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्यसद्भावव-द्देवताया अपि स्वोद्देशेन त्यक्त द्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्य-त्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यं स्वाम्यं देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लो-भेनोपहिनस्ति य इत्यादिस्मृतेर्देवतोद्देशेन त्यक्ते यथेष्टविनियोगा-र्हत्वप्रसिद्धे चास्त्येवेति परिहारसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थाया भागो-क्तेर्भजनीयवाचिताया व्याख्यार्थे पूष्णः स्वकीयाख्यो भागो न नास्ति किं त्वस्त्येवेत्युक्तम्। द्विदेवत्यस्य द्वयोद्देशेन त्यक्तत्वादेकस्वामिकत्वा-योगमाशङ्क्यान्योद्देशेन त्यक्तस्य यश्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यादिस्मृत्या-लोचनया यथेष्टविनियोगानर्हत्वावगतेर्देवतोद्देशेन त्यागस्यानन्यवि-नियोज्यत्वलक्षणदेवतास्वत्वापादनपर्यन्तत्वावगमाद्देवताद्वयोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये द्वयोः स्वाम्ये ऽवगते दम्पतिवद्देवताद्वयस्य संहत्यैकद्र-व्यसाध्यकर्मकारित्वाभावाज्जायापत्योर्न विभागो विद्यतइतिवच्च वि-भागनिषेधाभावात्संहत्य स्वाम्यानवगतेरनेकस्वामिके च विभागं विना प्रत्येकं स्वाम्यायोगाद्विभक्तस्यैकैकस्वामिकत्वोपपत्तिसूचना-र्थत्वेनाद्धवाचितयापि भागोक्तिव्याख्यार्थे स्वकीयाख्यो वा भागो न नास्तीति विवक्षार्थो वाशब्दः। मनोताधिकरणभाष्ये चाग्नी-षोमीये पशावग्नेर्देवतात्वाभावे ऽपि समवेतत्वोक्तेर्द्रव्यान्वयानपेक्ष-स्वरूपसत्तामात्रार्थत्वे ऽग्नेः कर्मसमवायाभावेनाप्रकाश्यत्वापत्तेर्द्र-व्यान्वितत्वोक्त्यर्थत्वावसायाद्द्विदेवत्ये चैकस्याग्नेः स्वस्वामिभावाति-रिक्तद्रव्यान्वयायोगान्निर्विशेषान्वयसामान्यायोगाच्च स्वामित्वेनाग्नि-रसमवेतो न भवति किं तु स्वामित्वेन समवेतएवेति वक्ष्यमाण-त्वादुद्देश्यत्वातिरिक्ता देवतायाः स्वामिता द्विदेवत्ये ऽपि चैकस्या भाष्यकृतो ऽभिप्रेतेति स्वाम्योक्त्यर्थत्वेन सर्वत्र भाष्यव्याख्यौचित्य-सूचनायाह * यथेति। * व्याख्यातं भाष्यार्थे विवृण्वन्नुपसंहरति * तेनेति। * अर्द्धस्य पूषभागत्वे ऽप्यर्द्धपेषणे पाकवैषम्यापत्तेः स र्वपेषणे भागसंकरापत्तेरपेषणमाशङ्क्य भागस्यार्द्धस्यैव पेषणात्प्र-कृष्टपिष्टभागः सुपक्वपिष्टभागः पूषाकृतो भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन सचेत्येतदेव कृत्स्नं भाष्यं सर्वापेषणे ऽपि पौष्णभागानुरोधेनेतरस्य

पेषणीयत्वात्पेषणकाले ऽवश्यमस्मिन्द्रव्ये ऽर्धं पूष्णो ऽर्धमिन्द्रस्येति बुद्ध्या निष्कर्षणीयत्वात्तदानीं काले ऽपि पुनरभ्युपगतवद्यत्पेषणकाले पूर्वभागत्वेन निष्कृष्टं तत्पूष्णे यदिन्द्रभागत्वेन तदिन्द्रायेति बुद्ध्या निष्कर्षसंभवान्न संकरापत्तिरिति प्रौढिसूचनार्थत्वेनापि भाग
८०७।१ इत्यपिशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्येति । * अस्य भागः पेष्टव्य इत्युपसंहारभाष्यस्थभागशब्दालोचनया सर्वपेषणस्यानभिमतत्वसूचनाय भुनोक्तिः । स्थाल्युपरिभागे वस्त्रादिना पिष्टधारणादिप्रकारेण केन चिन्नैपुण्येन पचनात्पुरुषगुणत्वे ऽपाकत्वश्रयोः पाकगुणतया पाकानुरोधेन बाधाद्वा पाकदोषाभावं निरूप्योपपाद्य पेषणं कार्यमेवेत्यर्थः ॥ न यथेत्यादि भाष्यं यथा चतुर्धाकरणइति पूर्वपक्ष भाष्योक्तदृष्टान्तवैषम्योक्त्यर्थत्वेन दृष्टान्तानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अथेति । * समर्थयांरंवनि भाष्यस्थैवकारसूचितस्याविघातस्य सापेक्षत्वदोषाभावहेतुत्वोक्त्यर्थया सामर्थ्याविघातादिति पंचम्या न त्वत्रेति भाष्यस्थस्य तुशब्दस्यातो नात्रेत्येवमत शब्दार्थे व्याख्येयत्वं सूचितम् । पदमात्रं सामर्थ्यापेक्षत्वस्मृतेः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थान्वयसिद्ध्यर्थत्वात्प्रथमान्तपदोक्तस्य च पूष्णो देवतात्वे ऽन्यापेक्षस्यापि प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यान्वये स्वाभाविकनिरपेक्षान्वयावगमेनान्यापेक्षायोगादेकसंयोगादितसूत्रावयवोक्तनिरपेक्षसंयोगाविरोधसूचनार्थं *न किं चिदित्युक्तम् । * तस्मादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्थं तस्माच्छब्दं सापेक्षत्वदोषाभावोक्तसूचितस्य द्विदेवत्ये ऽपि पूष्णः स्वामित्वेन पेष्टव्यद्रव्योपलक्षणत्वसंभवस्यार्धपेषणहेतुत्वेन परामर्शार्थतया व्याख्यातुमाह * इतीति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

पेषणस्य भोजनार्हत्वापादनार्थत्वलिङ्गादपि भोजनार्हत्वोपचरितादन्तकपूषस्वामिकत्वद्वारत्वावगतेर्द्विदेवत्ये ऽपि पेषण गम्यतइत्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गमपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदन्तको हीति । * पेषणमितीति भाष्यस्थामितिकरणमेतत्प्रभृतिस्तुतिर्दर्शयतीत्येवं प्रभृत्यर्थत्वाद्द्विदेवत्ये ऽपि पेषणं दर्शयतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *न चेति । * तथा सौम्या पौष्णं तथार्धमिति च लिङ्गद्वयान्तरोक्त्यर्थं भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * तथेति * ।

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

चोद्यपदोक्त्यर्थं कस्मादिति भाष्यमनुवादत्वात्पूर्वपक्षलिङ्गत्वयो-गोक्त्यै पूर्ववाक्येनैव द्विदेवत्ये ऽपि पेषणविधौ सोमापौष्णे ऽपि तेनैव पे-षणासिद्धेर्नैमपिष्टादिविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात्सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यैवेत्येवं द्विधा व्याचष्टे *विधित्वादिति ।* यस्मात्पिष्टविधानादङ्गीकृतात्सर्वत्र चरौ पशौ पुरोडाशे च पेषणं प्रसज्येतेत्यनिष्टापादनरूपोत्तरत्वेन व-चनादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिनेमपिष्टेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति । * चरुमनूद्य सर्वत्र सोमापौष्णे ऽन्यदेवत्ये च पेषणं विदध्यादित्यपि पुरोडाशं चेति चकारेण सूचिते चर्व-नुवादेन पेषणविधावपि चरोर्नैमपिष्टान्वयवत्सोमापौष्णान्वयस्यापि विधानादन्यदेवत्ये पेषणानापत्तिमाशङ्क्य सोमापौष्णनेमपिष्टाभ्यां चरोः सम्बन्धविधौ नेमपिष्टसम्बन्धे चेति चकारसूचिते च सोमापौष्णानु-वादेन पेषणविधावपि सोमापौष्णस्य नेमपिष्टान्वयवच्चर्वन्वयस्यापि विधानात्पशुपुरोडाशयोः पेषणानापत्तिमाशङ्क्य चरुनेमपिष्टाभ्यां सोमापौष्णसम्बन्धविधौ वाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं * चरुं वेत्याद्युक्तम् । * यो यः सोमापौष्ण इत्यनेन यो यश्चरुरित्यप्युपल-क्षितमिति सूचयितुं सर्वत्र चरौ सर्वत्र च सोमापौष्णे पेषणं * प्राप्नो-तीत्युक्तम् । * सर्वपेषणापत्तौ को दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * विविच्यानर्थक्यं विवृणोति * तदिति । * तत्रेत्यस्मिन्नर्थे तदि-त्यव्ययं । आनर्थक्यस्यैकदेशानुवादत्वहेतुकत्वं पूर्ववच्छब्दनोक्तम् । सूक्तस्य सोमापौष्णस्यापि पेषणाशक्तेः पेषणविधौ हवि-र्विशेषणानपेक्षसोमापौष्णोद्देशायोगेन मृष्यामहे हविषा विशेषण-मितिवच्चर्वाख्यहविर्विशिष्टस्यैव सोमापौष्णस्योद्देश्यत्वावगमाद्वि-ध्यानर्थक्यापत्तेश्चापूर्वसाधनत्वापादकदेवतान्वयानपेक्षचरूद्देशायोगे-न सोमापौष्णशब्दोक्तदेवतान्वयविशिष्टस्यैव चरोरुद्देश्यत्वावगमात्र सर्वपेषणापत्तिरित्याशङ्क्य पेषणार्हत्वालोचनयैव सोमापौष्णशब्दस्य हविर्विषयत्वावगतेरुपधानार्थस्य च चरोर्देवतान्वयाभावे ऽप्यपूर्व-साधनत्वसंभवेन देवतान्वयानपेक्षताया विशेषणानपेक्षत्वात् दुर्वारा सर्वपेषणापत्तिरिति परिहारसूचनार्थत्वेन तं पेषणविधावुद्देश्यं सो-

मापौष्णं चरुं वा सर्वं प्रतीत्योपलक्षणीकृत्योद्दिश्य पेषणस्य शास्त्र-विषयत्वाख्यशास्त्रवत्त्वसंभवादित्येवं तं प्रतीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तं प्रतीतिभाष्यं व्याचष्टे * तं प्रति हीति । * भाष्यवार्त्तिकयोः सो-मापौष्णशब्देन चरुरप्युपलक्षितः । सर्वपरामर्शित्वेन तच्छब्दव्याख्यार्थ-मात्रशब्दव्याख्यानायाविशेषितशब्दः । शास्त्रवत्त्वादिति पंचमीं व्या-ख्यातुं भाष्ये हिशब्दाध्याहारसूचनार्थो हिशब्दः । सोमापौष्णमा-त्रमुद्दिश्यपेषणस्य शास्त्रविषयत्वसंभवे ऽपि पुरोडाशे ऽर्थादेव प्राप्ते पशौ च हृदयाद्याकृतिकावयवोत्सादद्देशापादानकावदानसाध्यप्रधा-नरूपार्थाभावापत्तेर्विध्ययोगेन पारिशेष्यात्केवलचरुविषयत्वमाशङ्क्य पुरोडाशे ऽर्थादासमन्तात्सर्वस्य पेषणभावापत्तेश्चरौ त्वन्योन्याव-यवानन्तर्गतिलक्षणपाकवैशद्यासिद्ध्या चरुशब्दवाच्यचरुत्वाख्यार्था-भावापत्तेश्चरुशब्दोपलक्षिते च पशौ प्रधानाख्यप्रयोजनरूपार्थाभावा-पत्तेर्हि यस्माद्पेषणं भवति सर्वपेषणं न संभवति न त्वर्द्धपेषणं न संभवति तेनेदमर्द्धपेषणवचनं सर्वत्र संभवतीति परिहारार्थ-त्वेनार्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशइतिभाष्यमश्रुतपु-रोडाशशब्दाध्याहारापत्तेरभावादभावादिति च दीर्घह्रस्वाकारयुक्तत्वे-नार्थाभावशब्दस्याश्रुतावृत्त्यापत्तेश्चरुशब्दस्य चार्द्धपेषणव्यावृत्त्यै स-र्वपेषणवाचित्वकल्पनापत्तेर्वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रावयवानुषङ्गा-पत्तेश्चापरितोषादुपेदयस्वयमर्थाभावादिति सूत्रावयवमुत्तरावयवाद्-वच्छिद्योद्देश्यस्य विशेषणान्वये वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणरूपार्थाभावा-त्सर्वं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्त्वमित्येतत्सूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * विशेषणेति । * तस्मान्नेमपिष्टत्वविधिपक्षे चरावेव-पेषणं यदभिमतं तन्न भवतीति पेषणशब्दसमस्तस्यापि नञो वि-वक्षितार्थत्वलाभान्यथानुपपत्त्या भवतिशब्दान्वयमभिप्रेत्य विधित्वे सर्वपेषणापत्त्युपसंहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * एतस्मिन्निति । * अस्मिन्व्याख्याने यस्मादेवं तस्मान्नास्य विधित्वाभ्युपगमेनालिङ्ग-ता विपर्ययसाधनता च शङ्कनीयेत्येवं हिशब्दो योज्यः । नन्वङ्गनाश-भयादित्याशङ्कापरिहारयोः पुरोडाशइति भाष्यव्याख्यातस्यार्थाभावा-दित्यादिसूत्रावयवस्यैतच्छङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थत्वं सूचयितुं तत्रे-त्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्यव्याख्यार्थं नन्वित्याशङ्काभाष्यं तावद्व्याचष्टे * नन्विति । * शङ्काभाष्यस्योपलक्षणार्थान्वयसूचनायार्थप्राप्तत्वा-

दित्युक्तम्। अर्थोक्तमित्यादिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवारूढत्वं शङ्कया वक्तुमुक्ततोक्ता। नेतीति परिहारभाष्यमभ्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * नेति। * पुरोडाशोर्थप्राप्त्यप्रसङ्गं तावदुपपादयति * सर्वेति। * अर्द्धपेषणे पिण्डानिष्पत्तेस्तत्साध्यपुरोडाशानिष्पत्तिमाशङ्क्य शिथिलपिण्डनिष्पत्त्यापि पुरोडाशनिष्पत्तिमाह * तावतापीति * पशावर्थविप्रतिषेधाप्रसङ्गमुपपादयति * हृदयादीनामपीति। * उत्सादस्योत्कर्त्तनस्य यो हृदयाद्येकदेशो देशस्तद्वर्जमेकदेशान्तरे ऽपिष्यमाणानां हृदयादीनां तेषामाकारनाशः स्यादिति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तस्य संस्थाननाशस्यात्यन्तमनापत्तेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयभूतायाः संस्थानविशेषविशिष्टाया व्यक्तेरप्यत्यन्तमनाशेन जातेरनाशात्तस्योत्सादेशं प्रति मुह्येयुरिति भाष्योक्तस्य मोहस्यानापत्तेर्हृदयत्वादिजातिकावयवोत्सादेशापादानकावदानसाध्यप्रधानाख्यार्थविप्रतिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ प्रसङ्गान्तरोः सर्वपेषणे भागसंमोहः स्यादिति धर्मविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्योक्तस्य कस्या देवताया को भाग इति मोहस्य तुल्यन्यायत्वात्पशौ प्राप्तस्यार्द्धपेषणे प्रसक्त्यभावमाह * इतरेति * इतरस्य देवतान्तरभागस्य य उत्सादेशस्तस्य देवतान्तरभागावदानापादानतया स्पष्टत्वेन पृषभागः पिष्टो ऽपि सन्यो देवतान्तरभागोत्सादेशव्यतिरिक्तादुत्सादेशादवंत्तः सपूषभाग इत्येवमुपलक्षणसंभवान्न मोहापत्तिरित्यर्थः। अनेन चाङ्गनाशशब्दोवदानप्रकृतित्वे नाङ्गस्य हृदयादेर्विनाशो ऽपादानत्वेन चाङ्गस्योत्सादेशस्य मोहो देवताङ्गस्य वार्थस्य मोह इत्येवं द्वेधा व्याख्यातः। पेषणस्य देवतानिमित्तत्वे पूषवाक्येनैव द्विदेवत्ये पेषणसिद्धेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वावगतेः सद्वितीयपूषोद्देशेनाप्यपिष्टादर्द्धावदानाविरोधान्नियमो ऽप्यङ्गनाशो न प्रसज्यत इति परिहारान्तरार्थमपिष्टादिति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थ वेति। * भाष्यकारीयामर्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति। * विधित्वे सर्वपेषणापत्तौ सूत्रेणोक्तायां सर्वपेषणापत्तावपि को दोष इत्याशङ्कावतारानुत्तरत्वेन सोमापौष्णोद्देशे चरुशब्दानर्थक्यं चरुद्वे सोमापौष्णशब्दानर्थक्यमिति दोषोक्त्यर्थत्वात्तत्रेति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * इतीति। * भाष्यवार्त्तिकयोश्चरुस्था सोमापौष्णोऽप्युपलक्षितः। पेषणेतिभाष्यं पेषणविधाननिष्ठापरत्वुक्ते पूर्वपक्षलिङ्गपेषणानुवादोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * इति चर्थेति। * नेमार्द्धपिष्ट-

१०६।१ वाक्ययोः पेषणानुवादोपपादनस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वसिध्युपयोगोक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति । *

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकस्मिन्वेति पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थमेकेति भाष्यं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनार्थधर्मत्वादिति सूत्रावयवस्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यानार्थं नैष इति भाष्यं देवतानिमित्तत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन हविषः पेषणाख्यधर्मान्वये पूष्णो देवताशब्दोक्तस्य स्वामित्वस्य व्यधिकरणत्वेन साक्षान्निमित्तशब्दोक्तद्वारत्वायोगात्पूषस्वत्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वारत्वोक्त्या पेषणस्य पूषभागभूतापूर्वसाधनधर्मत्वाभिधानाद्देवताधर्मत्वानुक्तेस्तन्निरासायोगाद्युक्तमाशङ्क्य पूषभागधर्मत्वनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * न देवताधर्म इति वदता न देवता भागधर्म इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयमुखेन व्याख्यार्थं कस्येत्यादियाग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * यागस्य यो ऽर्थः प्रयोजनमपूर्वं तद्धर्मः पेषणमित्युक्ते पूर्वधर्मस्याप्यपूर्वसाधने ऽनुष्ठेयत्वात्साधनस्य च द्वारविशेषानपेक्षायां चरुगादिष्वप्यनुष्ठानापत्तेर्द्वारविशेषे ऽवश्याभ्युपगमनीये भागश्रुत्यालोचनया पूषस्वामित्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूषभागधर्मत्वाविरोधमाशङ्क्य देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य प्रकृतौ द्वारतया ऽवगतस्येहाप्यतिदेशाद्द्वारत्वावगतेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वकल्पना न युक्तेति परिहारसूचनार्थं पूषदेवत्यस्य पूषोद्देशेन त्याज्यस्य धर्मः सन् यागाख्यस्यापूर्वस्य धर्मो न तु पूषभागधर्मः सन्नपूर्वधर्म इत्युक्तम् । अपि च भागशब्दाद्यो भागः स प्रापिष्ट इति भागोद्देशेन पेषणविधानात्पूषभागधर्मत्वप्रतीतेः पूषभागत्वस्योपदेशतो द्वारत्वावगमादातिदेशिकपूषदेवत्यत्वद्वारत्वावगतेः कथं देवताभागत्वस्य द्वारत्वनिरासार्थो देवताभागधर्मत्वनिरास इति कथमिति भाष्येण पूष्णोऽव्यक्तत्वेन पितृधने पुत्रस्येव स्वतः सिद्धे भागे निरस्ते नन्वितिभाष्येण स्वतःसिद्धदेवताभागाभावे ऽपि देवतायै दानात्तस्या भागो भविष्यतीत्याशङ्क्योच्यतएतद्धीत्यादिनास्तिपूष्णो भाग इत्यन्तं भागभावोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति *

परिग्रहात्प्राक्स्वस्वामिसम्बन्धानापत्तावस्वपरिग्रहात्स्तेयापत्तेः परिग्रहाख्यपरिग्रहीतृव्यापारानपेक्षादुद्देशत्यागाख्याद्दातृव्यापारमात्रात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तिमाशङ्क्य प्रतिग्रहीतृव्यापारानपेक्षत्वे ऽपि दानस्य परेच्छाधीनविनियोगार्हत्वाख्यपरस्वत्वापादनपर्यन्तत्वात्परो यथेष्टविनियोगं करोत्वित्येवं संकल्पपर्यन्तान्योद्देशपूर्वकस्वत्यागसंकल्पाख्याद्दातृव्यापारात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तेर्देवतायाश्च विग्रहादिराहित्ये न यथेष्टविनियोक्तृत्वायोगात्तदिच्छाधीनविनियोगार्हत्वापादनपर्यन्तोद्देशत्यागाशक्तेर्न देवतास्वत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं यश्चेत्यादि भाष्यावयवं व्याख्यातुं * कर्मसाधनो हीत्याद्युक्तम् । * नवमनिषिद्धभोक्तृत्वाद्यभ्युपगमेन पूर्वपक्षायोगात्तन्निरासानर्थक्यापत्तेर्देवताया यागसाध्यस्वर्गादिस्वाम्याभावात्स्वर्गादिदानाशक्तेर्यागानाराध्यत्वसिद्धेर्वै देवतोद्देशेनात्यक्तस्वर्गादौ स्वाम्ये नवमे निषेत्स्यमाने ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्ते हविषि स्वाम्यानिषेधाद्देवतोद्देशेन त्यक्तस्य हविषो देवतास्वत्वाख्यं तद्भागत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षाशयनिरासार्थत्वेनायं ग्रन्थो यथेष्टविनियोगं सेवनाख्यभजनत्वेनोपचर्य यथेष्टं विनियुज्यतइति कर्मसाधनभागशब्दव्युत्पत्तेर्यो ऽयं यथेष्टं विनियुङ्क्ते स तस्य भागो न च देवता हविर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते नवमे विग्रहादिनिषेधेन यथेष्टविनियोक्तृत्वानिषेधादित्येव योज्यः । देवताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यायोगे ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्तस्यान्येनाविनियोज्यत्वादन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्योपपत्तेः पूष्णो भागः संभवतीत्याशङ्क्यानन्यविनियोज्यत्वाख्यपूषस्वत्वलक्षणपूषभागत्वसंभवे ऽपि तद्भागत्वस्यार्थानुपयोगित्वात्पेषणाख्यस्य धर्मस्य दैवताभागधर्मत्वे निष्प्रयोजनत्वापत्तेर्न दैवताभागधर्मता युक्तेति परिहारार्थमथापीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह ।* अथापीति ।* अन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणस्य स्वीकारस्यास्मिन्ग्रन्थे भजनत्वोपचाराद्यद्यपि देवता हविरन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादनात्स्वीकुर्यात्तथापि देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं नवमे फलदातृत्ववारणात्तद्भागधर्मत्वे पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वायोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्यागाख्यो याग एवापूर्वस्य धर्मान्वये द्वारमित्यर्थः । प्रयोजकत्ववारणोक्त्या तद्धेतुफलदातृत्ववारणो देवताभागधर्मत्वे पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वोपपादनार्थं सूचितम् । भागोक्त्या देवताया

इति भाष्यस्था षष्ठी भागव्यतिरेकजनितत्वेन व्याख्याता यागोक्त्या भागशब्दस्य त्याज्यद्रव्यवाचित्वे सूचिते तर्हि समासश्रुत्या भागशब्दवाच्यस्य देवतोद्देशेन त्याज्यस्य साक्षात्पेषणान्वयावगतेर्देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारमात्रत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासायापूर्वधर्मत्वव्युत्पादनार्था नवमाद्यन्यायोक्तिः । नावमिके देवताधिकरणे देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं फलदातृत्ववारणात्पेषणस्य देवताराधनप्रयोजनत्वायोगाद्देवताभागधर्मत्वे देवताराधनार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वासिद्धावप्यपूर्वसाधने कृतस्यापूर्वार्थत्वाभ्युपगमात्तत्र च स्रुगादौ पेषणप्रसक्तिपरिहारार्थं द्वारविशेषापेक्षायां भागश्रुत्यालोचनया ऽनन्यविनियोज्यत्वलक्षणपूषभागतया यदपूर्वसाधनं तत्पेष्टव्यमिति पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूषभागे ऽनुष्ठानलक्षणं पूषभागधर्मत्वं विना पेषणस्याविधेयत्वेनापूर्वसिध्यर्थत्वायोगात्पूषभागधर्मत्वे सत्येवापूर्वसिद्ध्याख्यप्रयोजनवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनेति दाशमिके देवताधिकरणे देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि समवायनिषेधेनान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणव्यापारायोगाद्द्वारव्यापारेणान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धे ऽपि देवताविनियोज्यत्वानापादनात्पूषस्वत्वाख्यपूषभागत्वानिष्पत्तेस्तस्य द्वारत्वायोगेन पूषणमुद्दिश्य त्यक्तस्यापि पूषभागत्वद्वारा ऽपूर्वसाधनत्वायोगात्तस्मिन्कृतस्य पेषणस्यापूर्वधर्मत्वासिद्ध्या ऽपूर्वसिद्धिप्रयोजनत्वायोगोक्त्यर्थस्यायागेतिभाष्यावयवस्यापूर्वधर्मत्वासिद्धेरित्येवं व्याख्यासूचनार्थं दाशमिकदेवताधिकरणन्यायोक्तिः ॥ पेषणस्यापूर्वधर्मत्वे कः पुनरर्थो यागइतिप्रश्नोत्तरभाष्ये यागधर्मत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापूर्वाविवक्षयैव वा नादराद्यागोक्तिरिति परिहारं तद्व्याख्यानन्तरं वाक्यमयागेत्याद्यानामपि यागोक्तीनामनादरहेतुकत्वसूचनार्थं बहुयागोक्तिसन्निभामाह * भाष्येति । * पूषयागसाधनस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे पूषप्रधानबहुव्रीहिस्थेन भागशब्देन पूषयागलक्षणाशक्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्य च पेषणस्य पूषयागे प्राकरणिकविनियोगायोगादपूषयागाङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थं कथं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * कथं तर्हीति । * यागोक्तेः पूषयागाख्यविशेषपरत्वसूचनार्थो ऽत्र शब्दः । पूषोद्देशेन त्याज्यस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे भागशब्दस्य यागलक्षणाशक्तिं तर्हिशब्दसूचितामुपपादयितुं * वाक्येत्युक्तम् । *

यागोक्तेरनादृत्यत्वसूचनाया॥* पूर्वेण वेत्युक्तम्।* देवतावाचिपूषश-ब्दसमभिव्याहारात्मकवाक्यगम्यपूषोद्देशत्याज्यद्रव्यवाचित्वेन भा-गशब्देन पूषयागलक्षणात्पेषणं यागधर्मो भविष्यतीति परिहारार्थमु-च्यतइति भाष्यं देवतात्वेन पेषणस्य भागश्रुत्या संयोगाद्वाक्यलभ्यो-यागसंयोगो न युक्त इति प्रश्नाशयविवरणार्थं च ननु चेति भा-ष्यमुत्तराशयविवरणार्थं चोच्यते भागाभावादित्याद्युक्तमित्यन्तं भा-ष्यमेकग्रन्थेन तात्पर्यतो व्याचष्टे * तत्रेति * भागाभावोक्त्योक्तस्य मुख्यदेवतात्वाख्यभागरूपार्थासंभवस्य देवताभागसंयोगायोगहेतोर्या-गलक्षणार्थत्वोपपादने तात्पर्यसूचनार्थं * मुख्येत्युक्तम्। * भाष्ये दे-वतायाः स्वामित्वान्वितेन भागेन पेषणस्य संयोगो देवतासंयोगो विवक्षितः। देवताभागान्वयायोगे ऽपि यागान्वयः कथमिति तथापि त्विति भाष्येणाशङ्क्य भागोक्त्या पूषोद्देशत्याज्यत्वलक्षणद्वारा याग-लक्षणादिति परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिदेवतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्येति। * तच्छब्देन व्याख्येयभाष्यनिर्दिष्टपूषपरामर्शात्पूषोद्दे-शेन त्याज्यतेत्यर्थः। उभयोरित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादि-सम्बन्धइत्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य केवलेत्वित्याद्येवेत्यन्तं भाष्यं सेव्यवाचिना भागशब्देन कथं त्याज्यलक्षणेत्याशङ्क्यान्यस्मै संकल्पितस्योद्देश्यं प्र-ति भागवत्वप्रसिद्धेः पूषोद्देशेन त्याज्यतया संकल्पितस्य भागशब्देन लक्षणोपपत्त्युक्त्यर्थत्वादपकृष्य व्याख्येयमिति मत्वादौ व्याचष्टे * स चेति। * असावित्यनेन तस्मै संकल्पित इति व्याख्येयो निर्दिश्यमा-नसंकल्पितपरामर्शादेकदेवत्ये स त्याज्यो ऽर्थः पूषविशिष्टः संक-ल्पितो भागो भवतीति पूषभागव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः। उपेक्षितं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * द्विदेवत्ये पुनरिति।* ऐन्द्राग्नवदि-ति भाष्योपेक्षितसूत्रावयवव्याख्यार्थं * यथैवेत्युक्तम्। * इह पुनः ६।१७।२
पूषपदस्येतिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं वैषम्यं परिहरति * यद्यपि चेति। * इह द्विदेवत्ये पूषभागशब्दाप्रवृत्तिरित्यर्थः। एकैकोद्देशं विना द्व्यो-द्देशायोगाद्द्विदेवत्ये ऽपि केवलपूषभागत्वापत्तिमाशङ्क्य येन कार-णेन संकल्पो भागव्यपदेशहेतुस्तेनकारणेन यद्यपि पूषास्वशब्दोच्चार-णेनेंद्र भाष्ये इन्द्रापूष्णोरुच्चारणमित्यन्वयः शाब्दव्यतिरेकजनिता च षष्ठी तेनेन्द्रापूष्णोर्वाचकस्यैन्द्रापूषशब्दस्योच्चारणं कुर्वन्नित्यर्थः एकदे-शभूतपूषशब्दोच्चारणस्य समस्तोच्चारणे हेतुत्वात्। उपकारकमिति चोच्चारणविशेषणम्। अर्थाच्चोपकार्यद्विदेवत्यत्वसंकल्पलाभ इति

भाव:१]।इन्द्रापूषशब्दोच्चारणं द्विदेवत्य चरुसंकल्पोपकारि कुर्वन् द्विदेवत्यचरुसंकल्पोपकारी स्यात्तथापि पूष्णं द्विदेवत्यस्यासंकल्पनान्न तस्य पूष्णः सद्विदेवत्यो भागव्यपदेशार्ह इति परिहारार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति । * यत्रैकः पूषा देवतेत्येवमेकस्मिन्निति मूत्रावयवयोजनार्थं केवल इति भाष्यं यत्रोभे देवते इत्येवं चोभयोरिति सूत्रावयवयोजनार्थं नेन्द्रापौष्णादिष्विति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥४५॥

यददन्तत्वं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तद्धेतुवन्निगदार्थवादमात्रत्वाद्यागापूर्वधर्मत्वपक्षे ऽप्युपपन्नमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमितिभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति । *

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

यत्परं नेमपिष्टार्द्धपिष्टवाक्ययोः पेषणानुवदनं देवताभागधर्मत्वे लिङ्ग मुक्तं तत्पेषणविधित्वेनाननुवादत्वादलिङ्गमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभवतीतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे*नेमेति। * वचनात्सर्वपेषणमितिसूत्रे सोमापौष्णसम्बन्धे नेमपिष्टसंबंधे चेति भाष्योक्तां वाक्यभेदशङ्कां नन्वितिभाष्यानूदितां स्वयं तावन्नेमपिष्टवाक्ये सर्वविशेषणाविशिष्टयागभावनाभिधानादर्धपिष्टवाक्ये चार्धविशिष्टपेषणविधानात्परिहरति*विशिष्टेति । * विशिष्टविधौ च सति वचनादिति सूत्रोक्तामपरिहृत्य विधित्वाभ्युपगमेन लिङ्गपरिहाराशक्तेर्वचनमित्यनेन विशिष्टविधित्वस्यैवोक्तत्वादनेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदशङ्कानुपपत्तेर्नन्वितिभाष्येण गौरवलक्षणवाक्यभेदशङ्कोक्तेत्यापाद्यागतो गौरवस्यादोषत्वं वक्तुमगौरवपक्षसंभवे तदाश्रयणेन गौरवं परिह्रियते इह त्वगौरवपक्षासंभवादानर्थक्यपरिहारार्थं गौरवाभ्युपगमो न दोषायेत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अविशिष्टेति । * तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारद्वाराधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

इतिश्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनमतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयःपादःसमाप्तः ॥

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥

निवीतस्याऽर्थवादत्वे प्रथमाधिकरणम् १।

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् १।

निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायां प्रकरणस्य केन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्याशङ्क्य श्रुत्या मनुष्यधर्मत्वस्य लिङ्गात्सर्वकर्मधर्मत्वस्य वाक्याच्च मनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वस्यावगतेस्त्रयो संदेहेति दर्शयितुमाह * स एवेति * । प्रासङ्गिकानन्तरचिन्ताद्वयेनासंगतिशङ्कानिरासार्थं प्रासङ्गिकसमाप्त्या यः प्रकृता बुद्धिस्थीकृतः स एवेत्युक्तं शुक्लमनुष्यातिथ्याङ्गत्वपक्षयोर्वा प्रकरणादुत्कर्षात्पक्षान्तरेषु चानुत्कर्षादुत्कर्षानुत्कर्षफलत्वं स एवेत्यनेनोक्तम्॥प्राचीनावीतस्यापि पितृप्रधाने कर्मणि विधावुत्कर्षापत्तेः सन्निधौ च निवीतोक्तेरर्थवादितोपवीतश्रुत्यर्थत्वसिद्धान्तायोगप्रसङ्गात्प्राचीनावीतमपि कस्मान्न चिन्तितमित्याशङ्क्य शुक्लपितृधर्मत्वादिपक्षासंभवात्तस्यात्राचिन्तनीयतां सूचयितुमाह * तत्रेति । * अत्रैवैते सर्वे पक्षाः संभवन्ति न प्राचीनावीतं पितृणामित्यत्रेति सावधारणं व्याख्येयं शुक्लकर्मयुक्तशब्दाभ्यां मनुष्यधर्मोक्तेः पक्षद्वयोक्त्यर्थतोक्ता । विध्यर्थवादचिन्तायां विरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वाभावेनासंगतिमाशङ्क्याह * यौ त्विति ।* नोपन्यस्य याविति द्वितीयार्थवाचिना कृत्स्नेन प्राधान्यं निरस्तं भाष्यकृतोपक्रमे विध्यर्थवादचिन्तायाःकृतत्वात्प्राधान्यशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यस्त्विति ।* कृत्वाचिन्तात्वमेवोपपादनपूर्वं विवृणोति * न हीति ।* विधिं विना सामान्यतोऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषं मनुष्याङ्गत्वादिबोधिश्रुत्याद्यव्यापारसूचनार्थां भाष्योक्तिरिति हेतोः कृत्वा चिन्तात्वेन विधिरिति प्राक्प्रस्तुतत्वेतिचिन्तात्वेनेति शब्दाध्याहारेणेति योज्यम् । विध्यर्थवादचिन्तायाः प्राधान्याभावेपि प्राक्प्रस्तावोपपत्तिसूचनार्थौ प्रथमपञ्चाच्छब्दौ विधिवन्निगदानामपि शोभते ऽस्य मुखं य एवं

वेदेत्यादीनामर्थवादाधिकरणे एवावस्थितार्थवादत्वानामौदुम्बराधिकरणे विधित्वशङ्कामात्रनिरासाद्विधित्वायोगोऽर्थवादत्वोक्त्या विवक्षितः यो भाष्यकृता विध्यर्थवादपक्षोपन्यासपूर्वको लक्षणानुरूपमनुष्यधर्मत्वादिपक्षोपन्यासः कृतः स कृत्वा चिन्तारूपेणेति यदुक्तं तद्दिग्विभागपरुषितपरकृतिपुराकल्पाधिकरणेष्वपि योज्यमिति प्रसङ्गादाह * परेष्वपीति ॥ * परकृतिपुराकल्पाधिकरणे माषपाकौ मनुष्यमात्रधर्मौ वृष्णिसगोत्रधर्मौ वेत्येतावन्मात्रविचारेण कर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्वाद्यविचाराद्यथासंभवमित्युक्तम् । निवीतमिति कीर्त्तनं वचनं स च मनुष्यधर्म इत्येवं वचनं परमिति पूर्वाधिकरणान्त्यसूत्रस्थविधिवाचिवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वमनुष्यधर्मत्वपक्षद्वयप्रतिज्ञानार्थत्वेन निवीतमिति सूत्रावयवव्याख्यार्थे किमिति पूर्वपक्षभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय विधित्वप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षायामौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तहेतूक्त्यर्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* तच्छब्देनाप्राप्तविधिताऽस्मिन् सूत्रे सूचिता । षष्ठ्याख्यस्य शब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं मनुष्यधर्मत्वहेतूक्त्यर्थत्वेन शब्दस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं विधिश्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * अहीनादीति * । प्रकर[१] पुरोधाकृतेरन्यथाव्याख्यानौचित्यसूचनायाहीनाद्यधिकरणन्यायोक्तिः । अहीनादेः प्रकृतकर्मानन्वयाद् द्वादशोपसत्वादेस्तद्युक्ताहीनधर्मत्वायोगेपि मनुष्याणां प्रकृतकर्मान्वयसंभवाद्बाधकस्यापि बाधायोगात् प्रकरणानुगृहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्वसूचनार्थश्चकारः । प्रश्नपूर्वं मनुष्यप्राधान्योपपादनार्थे कथमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेषां हीति । * षष्ठ्युक्तसम्बन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां षष्ठ्या विध्यपेक्षिताऽऽकाङ्क्षित्वाख्यसम्बन्धविशेषसमर्पणेन विनियोजकत्वाद्विहितस्या विहितसम्बन्धयकृत्वावगतेरेकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगान्निवीतस्यैव विहित त्वात् मनुष्याङ्गत्वेनाविहितानां मनुष्याणां निवीताङ्गत्वेत्याशयः स्वत्वशब्देनाङ्गत्ववाचिनोपकारकशब्दो भाष्यस्थोऽङ्गवाचितया व्याख्यातः प्रकरणाध्याङ्गत्वेन साक्षात्कर्तुसमीहितसाधनत्वोपपत्तौ पारम्पर्य-

१ निध्यानस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगतेः फलवत्वेन समीहितत्वात्साधान्मनुष्याणामेव कृत्स्नानिवीतशब्दयोगेन कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या ऽङ्गतां गमितास्ति भाष्येणाऽऽशङ्कय कर्तृत्वस्य स्वर्गकामादित्वाप्राधान्येऽपि निर्दोषात्कर्तृभूतमनु इति द्वितीयपुस्तके ऽधिकः पाठः ।

समाहितनिव्यानाङ्गत्वं कल्पनायोगात्क्रतिबलेन निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थं प्रकरणाद्धीति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय कर्तृवाचितृतीयाऽभावान्मनुष्याणां निव्यानाङ्गत्वानवगतेऽपि निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थमपिचेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति। * षष्ठ्येव कृद्योगेन कर्तृवाचिनी ६।१।२।१
त्वाद्गुणविभक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रवाचिनीयं षष्ठी न कर्तृवाचिनीति षष्ठीत्विति भाष्येणोक्ते तदुपपादनार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थादेव चेति। * अतो मनुष्यप्रातिपदिकश्रुत्यानर्थक्यपरिहारायापि तद्धर्मतेत्युपसंहरति* अतो पीति।*

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् २।

मनुष्यार्थस्य निवीतस्य लोके विद्यमानत्वादिति हेत्वर्थोपपादनार्थं निवति हीति भाष्यं विधेयत्वेनाभिमतस्य गलवेणिकाबन्धाख्यनिव्यानस्य युद्धादन्यत्राप्राप्तेर्विधिसंभवादयुक्तमाशङ्क्य परिकरबन्धाख्यनिवीताशयत्वेन व्याचष्टे * निवीतमिति। * उपवीतश्रुतेश्चानुवादप्रयोजनस्यार्थवादो वेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यापत्तिरित्याह * स त्विति। *

विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ३ ।

अप्राप्तविधित्वे निरस्तेऽपि नियमविधित्वप्रतिज्ञार्थस्य विधिस्त्विति सूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं विधिरेवेत्यादिभाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * विधिरेवेति। * पूर्ववत्वादपदेशः स्यान्न त्वयं निव्याननियमः पूर्ववानित्येवं पूर्वसूत्रस्थापदेशांशस्यनुषङ्गेण व्यवधारणकल्पनायापूर्ववत्वात्स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पूर्ववानित्यादिभाष्यं पक्षेपि प्राप्तौ संभवन्त्यामश्रुतलिङ्गादिकल्पनया विधिकल्पना न युक्तेत्याशयहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुतइति। * नित्यवत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या पक्षे प्राप्तस्यापि कल्प्यो विधिरित्युत्तराशयः। गलवेणिकाबन्धस्तु युद्धादन्यत्र पक्षेप्यप्राप्त इत्याह* कण्ठेति*

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ४ ।

नियमविधित्वे पक्षे प्राप्तस्य नियमविषयत्वात्कर्मार्थत्वेनैव च पक्षप्राप्तेः समान्यतः कर्मधर्मत्वे नियमविधितोऽवगते विशेषापेक्षायां

दर्शपूर्णमासाख्यकर्मधर्मप्रदेशाम्नानेन दर्शपूर्णमासकर्थभावस्यावग- मात्तद्धर्म इत्येवं तृतीयपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सतीति * । प्रायोक्तिव्याख्यार्था प्रदेशोक्तिः ॥

वाक्यस्य शेषवत्वात् ॥५॥

कर्माङ्गत्वे मनुष्योक्त्यानर्थक्यापत्तेः प्रकरणबाधभयाच्छुद्धमनुष्या ऽङ्गत्वानभ्युपगमेपि प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य कर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वे, याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन यजमानत्वापत्तेर्निवीतवाक्यस्य चाध्वर्यवसमाख्यात्मकशेषसम्बन्धा- न्निव्यानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः कर्मयुक्तमनुष्याङ्गताप्ययुक्तेति परि- हारार्थत्वेन वाक्यशेषसमासपरेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धोक्तिमाभिप्रेत्य सूत्रव्याख्यार्थं निवीतमित्यादिभाष्यसमाख्यानुरोधेन श्रुतिबाधा- योगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यश्रुतेर्विधित्वेनानुवादत्वेन वा द्विधा संभवे समाख्याया विधित्वानुवादत्वयोरसंभवादत्यन्तबाधा न युक्तेत्येवमाश- येोक्तिपूर्वं व्याचष्टे * द्विधेति ॥ * मनुष्याङ्गत्वे तु लोहितोष्णीषादिव- दृगुणत्वाद्भेदेन न व्यवस्था स्यादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन समा-
६।३।२ ख्याया नियामकत्वायोगादत्यन्तबाधः स्यादित्याह *मनुष्येति*कर्मा- ङ्गत्वेन केवलं बाधाभावः किंत्वन्यतोऽध्वर्युकर्तृकत्वानवगमादनुग्रह एवेत्याह * इतरथेति । * पूर्वसूत्रस्थप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रं योजयितु- माह * तस्मादपीति * ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥६॥

उच्यत इत्यादिभाष्येण शुद्धकर्माङ्गत्वनिरासं सूत्रानारूढत्वादयुक्त- माशङ्क्योक्तपक्षनिरासं विना पक्षान्तरपरिग्रहायोगात्प्राकरणिकमनु- ष्यप्रधानान्वाहार्यपाकादिकर्माङ्गत्वपक्षापरिग्रहार्थाक्षिप्तशुद्धकर्माङ्गत्व- निरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * प्रथमं तावदिति । * उपपादितं- भाष्यं व्याचष्टे * श्रुत्या हीति । * प्रकरणे यन्मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र निवीतं निविशते न शुद्धे प्रकृते कर्मणि सर्वेषां श्रुतिप्रकरणसमा- ख्यानामविरोधाच्छुद्धप्रकृतकर्मनिवेशे श्रुतिविरोधापत्तेरित्येवं सप्त- म्यर्थे तदित्यव्ययाङ्गीकारेण सूत्रव्याख्यार्थं नेतीत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * तदिति । * सर्वोक्त्या प्रकरणं चेति चकारस्य समा-

ख्याग्रहणार्थत्वं सूचितं कथमस्माद्वाक्यान्मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * मनुष्याणामिति। * एवंसत्यार्तिथ्ये निवेशः कस्मान्नभवतीत्याशङ्क्याह * तदपि चेति। * अन्वाहार्यदानेन यत्स्वसिद्ध्यर्थमादीयते गृह्यतेऽन्वाहार्यपाकादि तत्सर्वमन्वाहार्यदानादिशब्देनोक्तं। अतो यदिह दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्याणां कर्म तत्र निव्यातव्यमिति वाक्यार्थो भवतीत्युपसंहरति * अत इति। *

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७॥

पूर्वसूत्रस्थतत्संयुक्तशब्दोक्तमनुष्यप्राधान्यपुनर्वचनस्य प्रकरणविशेषणपरिसंख्यार्थत्वेन तत्प्रधानकर्मनिवेशप्रतिज्ञाव्याख्यार्थं नैतदित्यादि भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति। * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन तुल्यवदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति *। उपव्ययतइत्यनेनैव देवप्रधाने दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मण्युपवीतप्राप्तेरुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वायोगात्तुल्यानि चैतानि वाक्यानीति बहुवचनायोगमाशङ्क्य तुल्यवत्कीर्त्तनादेवोपवीतं देवानामित्यस्यापि देवप्रधानकर्ममात्रे प्राप्त्यै विधित्वोपपत्तिसूचनार्था त्रयोक्तिः। भाष्ये तु दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि विध्यभ्युपगमे षष्ठ्यन्तोक्तप्रधानस्य कर्मणः प्रकृतकर्मान्तरान्वयानपेक्षत्वसाम्यात्तुल्यवत्कीर्तनाविरोधोक्त्यै प्रौढिसूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्त्वा देवानामिति सामान्यश्रुतौ कथं विशेषावगतिरित्याशङ्क्य * प्रकृतयोरित्युक्तम् *। तुल्यवत्कीर्तनादेव च मनुष्यशब्दस्य पितृदेवतुल्यसनकादिमनुष्यवाचित्वावगतेर्दर्शपूर्णमासयोश्च पितृप्रधानवद्देवतुल्यमनुष्यप्रधानस्यापि कर्मणोऽभावात्प्रकरणसमाख्यानुग्रहानुपपत्तेरातिथ्ये प्रकरणानपेक्षं विदधातीत्युक्तं। क्लिष्टोऽपि चायं पक्षो मनुष्यदेवत्ये कर्मणि निवीतस्मृतेः पितृदेवत्ये च प्राचीनावीतस्मृतेर्मूलान्तरादर्शनेन तच्छ्रुतिमूलत्वसिद्ध्युपयोगितया स्मृत्युपबृंहितत्वाद्बलीयस्त्वेनोपन्यस्तः। श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति। * कथमिति भाष्यं शङ्कार्थं मनुष्याणामित्युत्तरार्थं मनुष्याणामेवेति पुनः शङ्कार्थमित्येवं परमतेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति *। मनुष्यश्रुत्या मनुष्याङ्गत्वावगमाच्छ्रुत्यनादरे वा प्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमादुभयादरे वा प्रकणस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वावगमादातिथ्ये विधिर्युक्त इत्येतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन कथमिति शङ्कायामनुष्याणामित्युत्तरानुपपत्तेर-

तद्व्याख्यानापरितोषात्स्वमतेन कथमित्यादि नमनुष्यप्रधानइत्यन्तं
३।४।१ भाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * समस्त एव चेति * । एतच्छङ्को-
त्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवस्य फलकल्पनापत्तेर्मनुष्यग्रहण-
स्वार्थान्वयायोगेन मनुष्यप्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न मनुष्याङ्ग
निध्यानं मनुष्यशब्दस्य चालौकिकसनकादिमनुष्यवाचित्वेन
तत्तत्प्रधानस्य कर्मणो लौकिकत्वायोगादलौकिकस्य च पितृय-
ज्ञादिवदपूर्वैकान्तिकत्वेनापूर्वान्वयासिद्धौ दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वान-
पेक्षणाच्च दर्शपूर्णमासस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गतेत्येवं व्याख्यार्थमुच्यत
इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * निवीतसम्बन्धार्थत्वादिति
भाष्ये निवीतेन सम्बन्धो यस्य तत्प्रधानस्य कर्मणस्तन्निवीत-
सम्बन्धमिति बहुव्रीहिणा तदर्थत्वादिति तच्छब्दपरामृष्टं तत्प्रधान-
कर्मोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनैव च कर्मणः शब्दप्रयोजनत्वात्तत्प्रधानप्रति-
पत्तिप्रयोजनतोक्तेतिसूचयितुं *तत्प्रधानेत्युक्तम् * । नचेत्यनेन तदुक्त-
मित्यादिवाक्यशेषो मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वे सत्यलौकिकसनकादिमनु-
ष्यप्रधानस्य कर्मणो पूर्वैकान्तिकत्वेनानपेक्षितप्रकृतकर्मैकवाक्यत्वक-
ल्पने प्रकरणस्याव्यापाराद्वाक्येनैव निवीतस्य मनुष्यार्थकर्मान्व-
यकरणात्तस्य च दर्शपूर्णमासान्वयकरणाद्वा वाक्यभेदापत्तेः समेषु
वाक्यभेदः स्यादिति क्लृप्त्यधिकरणन्यायेन विभज्यमानसाका-
ङ्क्षत्वाभावाद्भिन्नवाक्यत्वमुक्तमिति भिद्येत हि तथा वाक्यमित्य-
न्तेनोक्ता तदेवेतरस्येति सूत्रावयवयोजनपूर्वं विवरीतुं मनुष्यशब्दस्या-
लौकिकमनुष्यवाचित्वसूचनार्थत्वमितरशब्दस्याभिप्रेत्यालौकिकार्थ-
स्य मनुष्यग्रहणस्य तत्प्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तेनैवातिथ्याख्य-
कर्मप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण मनुष्यशब्देन निवीतशब्दस्यैकवाक्यत्वा-
वगतेस्तन्मात्रेण चापूर्वैकान्तिककर्मान्वयान्निध्यानस्यानर्थक्यपरिहार-
सिद्धेर्न प्रकृतैकवाक्यता युक्तेतीतरस्येत्यादिनोक्तमित्येवं व्याख्यातः।
तदुक्तमिति तच्छब्दस्य सप्तम्यर्थाव्ययत्वसूचनार्थं * तस्मिन्
सतीत्युक्तम् * ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥८॥

औदुम्बराधिकरणसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेनास्य सूत्रस्य विधित्वश-
ङ्कानिरासार्थत्वाद्विभिन्नत्वायोगासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थं

नवेत्यादिभाष्यं प्रकरणादुत्कृष्येत संभवंस्तत्रेति प्रकरणबाधापत्त्या-ख्यहेतूक्त्यर्थत्वेन प्रकरणोक्तिव्याख्याभाष्यालोचनयातिथ्याङ्गत्वमा-त्रनिरासार्थतया भासमानं प्रकरणानुग्रहायानिध्याङ्गत्वे निरस्ते दर्श पूर्णमासान्वाहार्याङ्गत्वपक्षयोर्निरस्तयोरपि प्रकरणबलेनोज्जीवनापत्तेः सर्वप्रकारविधित्वनिरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यप्रधानेनान्वा-हार्येण दर्शपूर्णमासाख्यकर्मयुक्तेन. सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे निव्या-नस्य मनुष्यप्रधानकर्मान्वयकल्पनान्मनुष्यप्रधानस्य च कर्मणो दर्शपूर्णमासान्वयकल्पनाद्वाक्यभेदापत्तेर्दर्शपूर्णमासाख्येन वा कर्मणा सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे मनुष्यश्रुतिबाधापत्तेर्मनुष्याङ्गत्वे च फलक-ल्पनापत्तेः प्रागेवोक्तत्वादातिथ्याङ्गत्वे तु निव्यानस्मृतेरेतच्छ्रुतिमूल-त्वसिद्ध्यै कर्मव्यतिरेकजनितषष्ठीकल्पनेन तदन्वयकल्पनसंभावनाया-मपि निष्कारणप्रकरणोत्कर्षापत्तेर्विधिरयं स च मनुष्ये तत्प्रधाने वा तिथ्याख्ये न्वाहार्याख्ये वा कर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणीति यदुक्तं तत्रास्तीति यथार्थयोगविभागेन सर्वपक्षनिरासार्थतया व्याख्यातुमाह * सर्वथेति *। अनुपात्ताः सम्बन्धिनो येषां सम्बन्धाख्यानां व्यति-रेकाणां तैरनुपात्तसम्बन्धिभिर्व्यतिरेकैरिति विग्रहः। संभवन्निति भाष्योक्तविशेषणफलोक्त्यै * सति चेत्युक्तम् *। प्रकरणसंभवोपपाद-नार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति। * विधित्वशङ्कानिरासेन दृढीकरणं सिद्धोक्त्या विवक्षितम्।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥१॥

न केवल सर्वविधिप्रकारायोगान्नविधिः किंतु विध्येकवाक्यत्वा-दपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उपव्ययत इति। * प्राचीनावीतविधिव्यवधानादुपवीतविध्येकवाक्यत्वायोग-माशङ्क्य प्राचीनावीतकीर्तनस्यापि विधित्वनिराससूचनार्था प्राची-नावीतोक्तिः। यदीतिभाष्यं विध्येकवाक्यत्वस्य विधित्वनिरासहेतु-त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति। * द्वयो. स्वातन्त्र्येण विधीयमा-नयोरङ्गाङ्गित्वराहित्यनान्योन्यानन्वायन्नैकवाक्यतेत्यर्थः एकवाक्य-त्वयोगोपपादनार्थं वचनेति भाष्यं पाठपूर्वमुपपादयति * वचनेति * भाष्यस्थभेदोक्तिव्याख्यानायान्यतोक्ता किमपेक्षयेत्यपक्षाया * म- ६१५।१
-न्या चेत्युक्तम् * नास्त्यत्र विधायक इत्यादि न किंचित्कल्पनीयमि-

स्यन्तं भाष्यं प्रासानुवादत्वात्स्यैकवाक्यतारूपोपपादनार्थत्वेनापकृष्य व्याख्येयमिति सूचयितुं प्रश्नपूर्वमनुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं प्राप्तस्य किमर्थमेनेत्यादिभाष्यमव्याख्यायैव व्याचष्टे * न चेति । * अङ्गयज्ञाङ्गभूतमनुष्यतर्पणग्रहणायादिशब्दः । एतच्चातिथ्यप्रयोगवचनमिति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः स्वयं निरासायोक्तम् । आतिथ्यानङ्गस्यातिथ्यप्रयोगविध्यग्रहणमङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्येत न चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्येण द्वितीयप्रतीकोदाहृतेन द्रढयितुमाह * वक्ष्यति हीति । * प्रयोगविधिविहितत्वादेवाङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अनङ्गस्य प्रयोगविध्यग्रहणे सत्यङ्गत्वात्प्रयोगविधिना विधिः प्रयोगविधिना चाङ्गतेत्यर्थः ॥ नैतदेवमितिभाष्योक्तं शङ्कानिरासं व्याख्यातुं प्रत्यक्षोपवीतविध्येकवाक्यत्वसम्भवे परोक्षातिथ्यप्रयोगविध्येकवाक्यत्वयोगादपि नातिथ्यगतस्य विधायकस्य निवीतसम्बन्धित्वकल्पनं युक्तमित्याह * प्रत्यक्षेण चेति ॥ * इह पुनरिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेनानेकेषामन्योन्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामदृष्टानां कल्पनापत्त्या परोक्षैकवाक्यत्वायोगोपपादनसूचनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथा सति चेति । * हि शब्दार्थे चशब्दः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं स्वाभिमतं श्रुतिप्रकारं दर्शयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ॥ * निवीतमयोग्यमित्यव्याख्यातभाष्योक्तं स्तुतिप्रकारं व्याचष्टे * विपर्ययेण वेति * यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेति कठशाखाविहितस्य नवतन्तुकत्रिवृद्ग्रन्थिकस्य यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतनिवीतत्वाख्ययोर्विन्यासविशेषयोः स्मृतिप्राप्तं पितृमनुष्यप्रधानकर्मविषयत्व यज्ञोपवीतविन्यासस्य विधेयोपवीतवद्वासोविन्यासत्वाभावेऽपि विन्यासत्वसाम्यात्श्रुत्यालम्बनवासोविन्यासविशेषलक्षणस्योपवीतस्य देवप्रधानकर्ममात्राङ्गत्वापादकमुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वं निराकर्तुं स्तुतिप्रकारोक्त्यर्थमुपवीतं तत्र योग्यमिति भाष्यमिति सूचनार्थं दर्शपूर्णमासाख्यविशेषणं चिन्ताप्रयोजनं विधित्वे वासोविन्यासविशेषलक्षणं निवीतमातिथ्ये कार्यमर्थवादत्वे न कार्यम् ।

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१०॥

भाष्यकृतः सूत्रपदद्वोपेक्षणे कारणमाह * अत इति । * अनार्षेयत्वमपाद्रित्वानुपपत्तिमाह * तथा चेति । * यज्ञोपवीती हीत्यस्य भवत-

न्तुकत्रिसूत्रत्रिवृद्ग्रन्थिकब्रह्मसूत्रविषयत्वेन वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्य सर्वधर्मत्वे लिङ्गत्वाशङ्कायोगादुपव्ययत इत्यस्य च विधित्वाभावे समस्तवाक्यानर्थक्यापत्तेरनुवादत्वाशङ्कायोगात्सर्वकर्मार्थाचारप्राप्तोदगग्रत्वानुवादोपपत्तेश्च ये पुर इत्यस्य विधित्वशङ्कायोगाद्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति वाक्यप्राप्तोपरिधारणानुवादोपपत्तेश्चोपरि हीत्यस्य विधित्वसिद्धान्तायोगादनत्यन्तसारभूताख्योपपत्त्यन्तरसूचनार्थश्चकारः ॥ वृत्त्यन्तरेषु व्याख्यानादनार्षेयतां निरस्य निवृत्त्यन्तरेति चकारसूचितामुपपत्तिं निरस्यति * सन्ति चे- ६१६।१
ति । * कठोक्तान्निरस्यति * व्यवहितेति । * अतो जैमिनीयत्वाद्व्याख्या कार्येत्याह * तस्मादिति । * व्याख्यानात्सारत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं मात्रशब्दः । उपव्ययतइत्यनुवादत्वात्सर्वदैवकर्मार्थं विधित्वाद्वा दर्शपूर्णमासमात्रार्थमिति सूत्रद्वयेनैकमधिकरणमुदकं चेति सूत्रस्थचशब्दसमर्थनार्थं विधिर्वेत्यस्य यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणान्तरविषयत्वव्याख्यानेपि तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां विधेरित्येकरूपपूर्वपक्षकरणात्पञ्चमसूत्रेण चानुवादइत्येकरूपसिद्धान्तकरणादधिकरणद्वयस्यैक्यमङ्गीकृत्य सूत्रत्रयेण द्वितीयं षष्ठेन सूत्रेणोपरिहीत्यनुवादे विधिर्वेति तृतीयमित्येवं कैश्चित्त्रीण्यधिकरणानि रचितानि अन्यैर्विधिर्वेति सूत्रेणोपव्ययत इत्यनुवादे विधिर्वेत्यधिकरणान्तरकरणाच्चत्वारीति द्विधा षट्सूत्रीं व्याख्यातुमारभते * तत्रेति । * विधिर्वेत्यधिकरणान्तरे सिद्धविधित्वाभ्युपगमेनाद्याधिकरणचिन्तामधिकरणचतुष्टयवादिमतेनाह * प्रथमं तावदिति । * अधिकरणत्रयवादिमतेनाह * ये त्विति । * एतन्मताभ्युपगमेनैव तावदाद्यसूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * उपवीतस्य सर्वार्थत्वाभावेपि कर्मान्तरे ब्रह्मसूत्रानुवादोपपत्तिमाशङ्क्य दक्षिणोत्तरवासोविन्यासलक्षणप्राचीनावीतसाहचर्याद्यज्ञोपवीतशब्दस्य सव्योत्तरदक्षिणाधरवासोविन्यासवाचिसूचनायास्येत्युक्तम् । सर्वार्थतां विनोपवीतस्य जीवदग्निहोत्रे ऽनुवादायोगाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन च वाक्येन विधौ सर्वार्थत्वायोगादुपव्ययतइत्यस्यानुवादत्वावगतेः प्रकरणायोगेन तद्बाधोक्त्ययोगमाशङ्क्याभ्युपेत्य वादत्वसूचनार्थ*मेतामित्युक्तम् । * यद्यप्यनुवादात्मिका प्रक्रिया तथाप्येषा कर्मान्तरे ऽनुवादो ऽन्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यरूपतया लिङ्गत्वाद्बाधितेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*तृतीयेति ॥ * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयितुमाह । * न चेति * । आनर्थक्यमुपपादयति * यदि

हीति । * इतश्च दर्शपूर्णमासस्थोपवीतानुवादो न युक्त इत्याह *न चेति*। अग्निहोत्रेऽपि सायमग्निप्रजापत्योः प्रातर्वा सूर्यप्रजापत्यो-र्द्वयोरेव देवतात्वाद्बहुवचनायोगमाशङ्क्याह * अग्निहोत्रे त्विति । * पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ।

६१७।३ न वेति सूत्रावयवमनुषङ्गेण पूरयति * न वेति । * प्रकरणा-दिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * तस्येति सूत्रावयवं लिङ्गदर्शनपरिहारार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अथेति * प्राप्तिशून्यस्य लिङ्गस्यासाधकत्वादुपवीतं देवानां देवल-क्ष्ममेव तत्कुरुत इत्यनयोश्चार्थवादत्वेन प्रापकत्वाभावात्सुपरिहर-त्वसूचनार्थो परिहृतमिति निष्ठा । विप्रकृष्टत्वाद्दर्शपूर्णमासस्थोपवी-तानुवादायोगं परिहरति * सन्निकृष्टेति । * बहुवचनायोगं द्वेधा परिहरति * बव्हिति । * जीवदग्निहोत्रे विधिः कस्मान्न भवतीत्या-शङ्क्य प्राचीनावीतीति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्विधित्वायोगं सूचयितु-माह * ततश्चेति । *

विधिर्वास्यादपूर्वत्वात् १२ ।

अधिकरणचतुष्टयवादिमतेनैतत्सूत्रमस्मिन्नेवोदाहरणे विध्यनुवा-दचिन्तार्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * तदेवेति ॥ *अस्मिन्मते पूर्वाधि-करणे पक्षत्रयेऽपि विधीयमानस्यैवोपवीतस्य दर्शपूर्णमाससर्वार्थत्व-विचाराद्विधित्वेऽनवधारिते विचारायोगं शङ्कते * कथंपुनरि-ति ॥ * एतदधिकरणसिद्धविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वाचिन्तेति परिहर-ति * सिद्धेनेति । * पूर्वपक्षमाह * किमिति * यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्य-मित्यादिस्मृतिविहितस्य ब्रह्मसूत्रस्यैवोपव्ययत इत्यनेन विन्यासवि-शेषः कीर्त्यत इति पूर्वपक्षाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * नित्येति । * पुरु-षार्थस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य प्रौक्त्या पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते क्रतौ पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धन्तत्क्रतावपीति वार्त्तिकवक्ष्यमाण-न्यायेन क्रतावपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिं वक्तुं पुरुषार्थब्रह्मसूत्रस्मृतिरु-दाहृता दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञोपवीतीति स्मृत्यापत्तेर्मूलमूलिभावयोगसू-चनार्थं * सर्वदेत्युक्तम् * नचेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्या ॥ अनुवादकैम-र्थ्याकाङ्क्षायामन्यार्थप्रशक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुः प्रयुज्यमानो

बहुङ्गत्वेन प्रशस्त इति कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकवत्स्यप्रा-
णन्यायेन दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थत्वसूचनमायाह * एवमिति। * स्तु-
त्यर्थत्वमात्रसाम्येनावैलक्षण्योक्तिः। सिद्धान्तोक्तस्तुत्यर्थत्वेन सूत्रं व्या-
ख्यातुमाह * एवमिति। * दर्शपूर्णमासविध्यसन्निधानेनास्य तत्स्तु-
त्यर्थत्वायोगान्निवीतप्राचीनावीतकीर्तनस्याप्यविधीयमानोपवीतस्तु-
त्यर्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तिरित्येवं तृतीयपादं व्याचष्टे * नहीति। * ६१८।१
वर्त्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यतइत्येतत्परिहारार्थत्वेन निवीतं मनु-
ष्याणामित्यादेः श्रुतित्वनाभासमानस्य श्रुतित्वनिर्वाहान्यथानुपप-
त्त्या प्रयोगवचनेन च प्रकरणपठितस्य सर्वस्याङ्गत्वसिद्धेः विध्य-
पेक्षणादुपठ्ययत इत्यस्य पञ्चमलकाररूपविधित्वकल्पनेत्येवं चतुर्थं
पादं व्याख्यातुमाह * वर्त्तमानेति। * प्रयोगवचनार्थवादयोः
पञ्चमलकारत्वनिश्चायकत्वात्तद्द्वारा विधित्वज्ञानोपयोगे भिहिते
विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वानवगतेस्ततः पञ्चमलकारत्वनिश्चया-
योगमाशङ्क्य वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वायोगादान-
र्थक्यपरिहारार्थं विधिवदाभासमानत्वेकवाक्यत्वेनाभासमानस्या-
र्थवादत्वस्य निर्वाहार्थं विधित्वनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं तदाभास-
त्वादित्युक्तम्॥ नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षणादर्थ-
वादा न संबद्ध्येरन्नित्याशङ्क्यैवमेतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभा-
वात् क चित्प्रयोगवचनेन क चित्पञ्चमलकारेणाथवा श्रुतवर्त्त-
मानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेर्थवादानां संगतिरित्यर्थवादा-
धिकरणवार्त्तिकेर्थवादान्वयस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेरर्थवाद-
मात्रेण विधिशक्त्यवधारणायोगादङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चा-
विहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्ये च प्रयोगवचनग्रहणस्य विधि-
त्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेः प्रयोगवचनेन विधिशक्त्यवधारणायोगात्प्रयो-
गवचनार्थवादयोर्विधित्वद्योतकमात्रत्वं गत्वा प्रयोगवचनादिभ्यो वि-
धिशक्तिर्व्याख्यातेत्युक्तम्॥ स्मृतिभिः प्राप्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषणपू-
र्वं परिहरति *यत्त्विति* नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य
पुरुषधर्मत्वेपि यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य
कर्मार्थत्वादनुवादोपपत्तिमाशङ्क्योपठ्ययतइत्यस्य वासोविन्यासवि-
शेषविधायित्वसूचनायापूर्वोक्तिः। सिद्धान्तमुपसंहरति *तस्मादि-
ति।* यद्यपि शिष्टाकोपाधिकरणभाष्यभङ्गवार्त्तिकोपठ्ययतइत्यस्य

ब्रह्मसूत्रविधायिताऽभ्युपेयते तद्वाच्यस्य विधेर्दर्शपूर्णमासधर्मत्वेषे या-ज्जुर्वेदिकं प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनस्य कर्त्रधिकरणे तुल्यन्यायतया वक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञानर्थक्यमित्याह * अस्य चेति ॥ * परमार्थतस्त्वन्य-थोपवीतमन्यथायज्ञोपवीतमुपवीतं हि कर्तुर्वासोविन्यासो यज्ञोपवीतं तु सूत्रस्य विन्यासविशेषस्तत्समाचारतः सर्वकर्मार्थं प्राप्तमुपवीतं तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरेव यज्ञोपवीतेन चास्याविरोधात्समुच्चय-

इति टुप्टीकायां वार्त्तिककृतोक्तत्वात्सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत्र च कर्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं नामेति भाष्यकृतोक्तत्वात्तानेन ब्रह्मसूत्रं विधीयते शिष्टाकोपाधि-करणे तु यज्ञोपवीत्यध्यायीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेत्यनेनैव च ब्रह्म-सूत्रस्य श्रौतत्वसिद्धावप्यभ्युच्चयार्थेतदुदाहृतम् । अधिकरणत्रयवा-दिमतेनैतदेव सूत्रं यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणे पूर्वपक्षोक्तार्थत्वेन व्या-ख्यातुमारभते * एवं चेति । * सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्तार्थत्वसूचनायाह * तत इति ॥ * उपव्ययत इत्यस्याप्राप्तवासोविन्यासविषयत्वा-द्विधित्वोपपत्तावपि यज्ञोपवीतीत्यस्य स्मृतिप्राप्तब्रह्मसूत्रविषयत्वा-न्न विधितेत्याशङ्कास्यापि वासोविन्यासरूपप्राचीनावीतसाहच-र्याद्वासोविन्यासविषयत्वसूचनार्थेतद्वाक्योक्तस्य यज्ञोपवीतस्य ब्रह्म-सूत्रत्वाभावेनापूर्वत्वादप्राप्तत्वादित्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * पूर्व-वद्देवेति । * विधित्वे च प्रकरणस्थानामग्निहोत्रदेवतानां सायम्प्रा-तःकालीनानामग्निसूर्यप्रजापत्याख्यानां देवेभ्यइत्यनेनोक्तेः प्रकर-णबहुवचनयोरनुग्रहोऽनुवादत्वे त्वप्रकृतैकसाम्नाय्यदेवतोक्तेर्बाध इ-त्याह * एवं चेति । * हिशब्दयोगेनानुवादसारूप्याद्विधित्वायोग-माशङ्क्याह * तस्मादिति । * विधित्वासिद्धान्तोक्तार्थत्वेनैतत्सूत्र-व्याख्याने विधित्वापवादायोत्तराधिकरणारम्भो युज्यते पूर्वपक्षो-क्तार्थत्वेन त्वेतत्सूत्रव्याख्याने नुवादत्वसिद्धान्तमनुरुध्योत्तराधिकर-णान्तरारम्भो न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्य दोहयतीत्याख्यातयुक्तस्यापि प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यानुवादत्वे सिद्धान्तिते ये पुरउद-ञ्च इत्याख्यातशून्यस्य प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यापि कथं चि-त्प्राप्तिसम्भवाद्विधित्वपूर्वपक्षकरणाशक्तेराख्यातशून्यस्य च विधि-त्वनिरासं विनाऽऽख्यातयुक्तस्य विधित्वनिरासाशक्तेरन्तरागर्भि-णीत्वान्मध्येऽधिकरणान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * एतस्मिंश्चेति । *

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

उदाहरणं तावदाह * तस्मिन्नेवेति । * उदाहरणनिष्कर्षपूर्वकसन्देहमाह * तत्रेति । * सूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * अतिदेशोपपादनायाधिकां शङ्कां दर्शयितुमाह * न चेति । * विधिप्रत्ययशून्यत्वाद्विधित्वायोगशङ्कां निरस्य तत्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति । * ६।१६।१

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * आचारेति । * प्राप्तस्यैतद्दर्शनं कीर्त्तनमित्युक्ते श्रुत्यपेक्षाचारप्राप्तस्य निरपेक्षया श्रुत्यनुवादायोगमाशङ्क्याचारमूलभूतश्रुत्यन्तरप्राप्तानुवादिनीयं श्रुतिरिति सूचनार्थप्रापकस्य श्रुत्यन्तरस्येदं प्राप्त्यपेक्षत्वाल्लिङ्गं द्योतकमिति दर्शनोक्तिसमानाधिकरणया लिङ्गोक्त्योक्तम् । सौत्रप्रतिज्ञासूचितं हेतुं प्रश्नपूर्वमाह * कुत इति * लिङादिरहितोक्त्याधिका शङ्कोक्ता । श्लोकं व्याचष्टे * यच्छब्देति * । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदित्यविधायकस्याख्यातस्य तिङान्तिङो भवन्तीति व्यत्ययकल्पनया विधित्वं स्यात्तत्वत्राख्यातमात्रमप्यस्तीत्याख्यातोक्त्योक्तम् ॥ आचारशब्दार्थे यान्यग्रवन्ति दर्भसमित्स्रुगादीनि द्रव्याणि तानि प्रागग्राण्युदगग्राणि वा कुर्यादिति स्मृतावुदाहृतायामुदक्संस्थत्वविधानार्थं तत्प्राप्तार्थत्वात्पुरउदञ्चो दर्भा इतिवाक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिं दर्शयितुं यान्येकदेशे क्रमेण निधेयत्वात्समाप्तिमन्ति दर्भपात्रादीनि तानि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वेति स्मृतिरुदाहृता । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * स्मृतिपरामर्शी तच्छब्दः । निवीतवच्च विपर्ययेण श्रुतिरनुवादप्रयोजनमित्याह * तथैव चेति * जीवदग्निहोत्रं पुराशब्देनोक्तम् । यज्ञोपवीतीत्युदाहरणस्थितात्पूर्वपक्षादपि दर्शपूर्णमासयोः सतः प्राप्तस्यैवोपवीतस्य दर्शनं कीर्त्तनं हिशब्दोक्तहेत्वाख्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राप्तापेक्षत्वादित्येवमेतदेव सूत्रं लिङ्गयुक्तदर्शनमिति मध्यमपदलोपिसमासाङ्गीकरणेनोत्तरमित्याह * स्थितादपीति * एवं लिङ्गदर्शनशब्दव्याख्यार्थं हिशब्दवत्त्वेत्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रकारेणैतदेवसूत्रमुत्तरमित्यर्थः । अग्निहोत्रप्रकरणे वासोविन्यासरूपयज्ञोपवीत-

प्राप्त्यभावादनुवादायोगमाशङ्क्य हिरण्यप्रतिषिद्धिवाक्ये विधित्वकल्पनातो यत्रतत्रस्थप्राप्त्याश्रयणमेवानुवादत्वावगमेनापेक्षितत्वाद्युक्तमिति संप्रधारणपूर्वमाह * प्रकरणे चेति * । अनुवादापेक्षितप्रकरणप्राप्त्यलाभलक्षणप्रकरणबाधचोद्ये सन्निकृष्टासंभवे विप्रकृष्टानुवादो न्याश्रीयत इत्युत्तरं देवेभ्य इति बहुवचनबाधचोद्ये च प्रकृतिविकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यत इत्युत्तरमुक्तमित्याह *प्रकरणेति* । यज्ञोपव्ययत इत्यस्य विधित्वे सर्वानुवादो व्यर्थो हीति कारणमुक्तं तद्यज्ञोपवीतीत्यत्र प्राचीनावीतीति विध्यन्तरसद्भावात्तत्स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह * अस्त्येवेति *। अत्रापि सिद्धान्तमुपसंहरति *तस्मादिति *। अंतरागर्भिणीविचारे विधौ यजुर्वेदविहितत्वात्तद्भ्रेषे यदि यजुष्टो भव इति दक्षिणे जुहुयादिति प्रायश्चित्तं स्मृत्याचारप्राप्तानुवादे तयोरज्ञातवेदविशेषमूलत्वाद्यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनं स्पष्टत्वादनुक्त्वैतदधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमाह * इतीति * ।

विधिस्तु धारणे पूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

६।०।१ पूर्वाधिकरणसंगतिमाह *इदानीमिति* । उदाहरणमाह * तत्रैवेति।* द्विष्ठं विधिप्राप्तमायुः पर्यवसानं तत्प्राप्तो विष्टगतो मृतस्तस्याग्निहोत्र इत्येवं व्याख्यासूचनार्थं *तत्रैवेत्युक्तं* । उदाहरणनिष्कर्षपूर्वं संदेहमाह *तत्रेति।* पूर्वपक्षमाह *हिशब्देति* स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यात्स्रुग्दण्डे समिधमभ्युद्गृह्यानुद्रवतीत्यस्माद्वा स्रुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीत्यस्माद्वा स्रुग्दण्डोपरिधारणप्राप्तावपि हविरुपरिधारणात्प्राप्तेराचारतः प्राप्तिरुक्ता । प्रश्नपूर्वमाचारतः प्राप्तिमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतार्थस्येति । * आचारस्य च श्रुते मूले संभवत्यश्रुतमूलकल्पनायोगात् स्रुग्दण्ड इति सप्तम्या दण्डस्याधारत्वोक्तेस्तदुपरिधारणावगमेऽपि वितस्तिमात्रया प्रादेशमात्रया वा समिधा दण्डस्योपरि हविराधारभूतस्रुग्बिलसमीपे धृतमूलयाङ्गुष्ठमात्रया करपुष्करमात्रस्रुग्बिलस्थसमस्तहविःप्रच्छादनशक्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनसंभवात्स्रुग्दण्डइति विधेरपि हविरुपरिधारणप्रयोजनत्वावगतेर्वाक्यादपि प्राप्तिः संभवतीति सूचयितुमाह *स्रुग्दण्डइति । * पूर्वपक्षमुपसंह-

रति * तस्मादिति । * पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेव तदधिकरणपूर्वपक्षे वाशब्देन समुद्रो वा महानस्य इतिवद्विवार्थेन यज्ञोपवीती हि ये पुर उदञ्च इतिदृष्टान्तोक्तथानुवादत्वप्रतिज्ञासूचनाद्दर्शनशब्दोक्तादाचारात्तन्मूलभूताच्च द्योतकशब्दापरपर्यायलिङ्गशब्दोक्तात्प्रापकाद्वाक्यात्ततः प्राप्तस्योपरिधारणस्यानुवाद इत्येवं कर्मधारयीभूताल्लिङ्गदर्शनशब्दात्परायाः प्रथमायाः पञ्चमीरूपविपरिणामाङ्गीकारेण व्याख्यातुं *प्राप्तस्यैवेत्युक्तम्।* सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति ॥ * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * सत्यमिति ॥ * समिधः समस्तहविःप्रच्छादनासामर्थ्येनाधारतोप्राप्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनशक्तेरीषद्दानतिशक्तस्य सोमचमसस्याश्वशफस्य वा सोमचमसो दक्षिणेत्यादिवचनसामर्थ्याद्दानत्यर्थत्वावगमवत्स्रुग्दण्ड इति वचनसामर्थ्यात्प्रच्छादनार्थत्वेन प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति । * हविःसमीपे समिद्ग्रहणविधानेपि प्रच्छादनसंयोगाश्रुतेस्तादर्थ्यायोगाद्प्राप्तिरिति परिहरति * भवेदिति । * समस्तायाश्च समिधोद्दण्डोपरिधारणविधानाद्धविषोवाग्धारणीयत्वेनेषत्प्रच्छादनेऽप्यशक्तेः सुतरामप्राप्तिरित्याह * स्रुग्दण्डइति । * हिशब्दयोगाद्वर्त्तमानापदेशाच्चानुवादतां पूर्वपक्षोक्तां परिहर्तुमाह * न चेति । * हिशब्दावगतैकवाक्यत्वेनोक्तामनुवादतां हिशब्दस्यामरूपव्यवधारणकल्पनयैकवाक्यत्वापादकहिशब्दानुवादसारूप्यभङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेः परिहरति * अत इति । * व्यवधारणकल्पनां दर्शयति * पित्र्य इति । * स्रुग्दण्डदेशत्वनियमात् स्रुग्दण्डस्यैवाधस्तादुपरि वा धारणमिह विधीयते न तु हविष इति सूचनार्थं स्रुग्दण्डस्येत्युक्तम् ॥ वर्त्तमानापदेशत्वेनाभासमानस्याप्याख्यातस्याप्राप्तार्थविषयत्वेन पञ्चमलकारत्वकल्पनया विधित्वोपपत्तिमाह * विधित्वे चेति । * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । *

६२१।२

दिग्विभागस्यानुवादत्वम् । अधि० २

दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

निवीताधिकरणातिदेशार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्य तुल्यत्वात्सहारम्भार्थं परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्यधिकरणान्तरसूत्रमप्यनेन सह पठितम् । मनुष्याणां प्रतीचीदिक्सम्बन्धस्यानुष्ठानसौकर्यरूपप्रयोजनभूतार्थे हेतुभूतत्वाद्विधिं विनापि प्राप्तेर्विधित्वायो-

गोक्त्यर्थश्च सम्बन्धस्येति सूत्रावयवोऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति नि-वीताधिकरणद्वितीयसूत्रावयवोक्तार्थस्मृतिमात्रार्थत्वेन मन्दप्रयो-जनत्वान्न पठितः सूत्रे समासनिर्देशेऽपि यत्परुषिदितमिति वाक्या-नुकरणत्वात्परुषीतिविभक्तेर्लुङ् कृतः। द्वन्द्वैकवद्भावाच्च विदग्ध-मित्येकवचनम्। अधिकरणद्वयस्य निवीताधिकरणातिदेशत्वं दर्श-यितुमाह * दिग्विभागेति * दिशो विविच्य भजनं द्विग्विभागः पर्वणि लवणं परुषिदितं मनुष्यसम्बद्धेषु रौद्रे च संदेह इति भाष्याद्यदन्तरा तन्मनुष्याणामित्यस्यैव निष्पक्वं मनुष्याणामित्य-स्यैव च मनुष्यधर्मत्वादिपक्षविषयत्वेऽपि विध्यर्थवादसंदेहे देव-पितृसम्बद्धानामप्युदाहरणत्वात्परुषिदितं घृतादीनामित्युक्तम्। विद-ग्धवाक्ये मनुष्यधर्ममनुष्यप्रधानप्राकरणिकाप्राकरणिककर्मधर्मप-क्षाणां रचनायोगाद्दावृत्तेनादिशब्देन घृतादेरादिरिति षष्ठीसमासी-भूतेन पूर्णवाक्यग्रहणं भाष्यं रौद्रे चकारान्नैर्ऋते च संदेहः कि-मन्तरा मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पक्वं मनुष्याणां यो विद-ग्धः स नैर्ऋतो यो शृतः स रौद्र इत्येते विधयस्तदा च मनु-ष्यसम्बद्धाः किंमनुष्याणां शुद्धानां प्रकृतकर्मयुक्तानां वा धर्मा उत सर्वे प्रकृतकर्मधर्मा अथ प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तत्र मनुष्यसम्बद्धा निविशेरन् रौद्रत्वं नैर्ऋतत्वं चाशृतविदग्धत्व-योर्निमित्तयोः प्रकरणे निविशेयातामथवा यत्किं चिद्रौद्रं नैर्ऋतं च हविस्तत्राशृतविदग्धत्वे निविशेयातामुतातिथ्ये मनुष्यसम्बन्धा निविशेरन्नथवा सर्वे ऽर्थवादा इत्येवं व्याख्येयम्। दिग्विभागपरु-षिदितादौ का ऽधिका शङ्का यन्निवृत्त्यै निवीताधिकरणातिदेशो ऽधिका शङ्का संभवे वा दिग्विभागपरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदि-त्येकस्मिन्नेवाधिकरणे सर्वोदाहरणोपपत्तेरधिकरणभेदो ऽनर्थक इत्या-शङ्कते * का पुनरिति * द्विविधामप्याशङ्कां निराकर्त्तुं दिग्विभा-गस्य तावन्निवीतेन परुषिदितादिभिश्चातुल्यतामाह * तदिति * दिग्विभागस्याभजन्तेत्याख्यातान्वयाद्विधेयत्वप्रतीतेर्निवीतेन तदुप-लक्षितैश्चपरुषिदितादिभिरतुल्यत्वावगतिरित्याशङ्काद्वयनिरासार्थं नि-वीतोक्तेरुपलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन वाच्ये पुराकल्परूपत्वे नास्या-ख्यातस्य विध्यशक्तिमाशङ्क्योपाख्यानमात्रानर्थक्यापत्तेर्यस्मात्पूर्वे मनुष्याः प्रतीचीमभजन्त तस्मादिदानीन्तना अपि तां भजेरन्नित्येवं

विध्यनुमानाच्छ्रुतस्यैव वाऽऽख्यातस्य भजेरन्निति विपरिणामकल्पनया पुराकल्पाभासत्वेपि विधिपरत्वसूचनार्थं पुराकल्पसारूप्योक्त्याख्यातमुपलक्षितम् । लङ्गाद्यभूतत्वाविवक्षासूचनार्थं भजातिभात्वर्थमात्रमर्थोऽस्याख्यातस्येति बहुव्रीहिणोक्तम् । मनुष्यसम्बन्धस्य कैमर्थ्यचिन्तोदाहरणस्याख्यातभावमाशङ्कयानुषङ्गिणेत्युक्तम् ॥ भजत्यर्थवादोनुषङ्गि चेति विग्रहः । दिग्विभागस्याख्यातान्वयादतुल्यत्वेप्युत्तराधिकरणोदाहरणानामाख्यातानन्वयाद् विदग्धव्यतिरिक्तानां च षष्ठ्यन्तशब्दान्वयाधिक्याच्च निवीतस्य साम्यप्रतीतेः कथं तदतुल्यत्वाशङ्केत्याशङ्कां निरस्यन् तेषामतुल्यतामाह *इतरेषां त्विति।* पर्वादेर्लूयमानबर्हिःप्रदेशस्य लवनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वेन पूर्णादेश्च ग्रहणक्रियाविशेषणस्य ग्रहणप्रयोजनभूतां ग्राह्यद्रव्यपरिमाणक्रियांप्रति साधनत्वादतिशयविवक्षायां करणत्वेन घृतादेश्च स्नेहनक्रियां प्रति करणत्वेनाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपक्वत्वाख्यफलसिद्धिपर्यन्तक्रियाक्षणप्रचयात्मिकायाश्च श्रपणक्रियायाः प्रचयसाधनीभूतश्रपणक्रियाक्षणबहुत्वसंख्यासाध्यत्वेन यावद्भिःक्षणैःफलसिद्धिस्तावद्भ्योऽधिकसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यविदहनस्य न्यूनसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यस्य चाश्रपणस्य श्रपणक्रियां प्रति साधनत्वादितरेषां पर्वादीनां लवनादिक्रियाख्यफलोत्पत्तेः स्पष्टत्वेन विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावान्निवीतातुल्यत्वमतिरित्युक्ते कर्मधर्मसिद्धेरेव फलत्वात्फलकल्पनाभावेऽपि मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तसम्बन्धात्कर्मधर्मत्वबाधेन मनुष्यधर्मत्वप्रतीतेः पुरुषं प्रति फलकल्पनापत्तेर्निवीततुल्यतामाशङ्क्य पुरुषानुष्ठेयासु लवनादिक्रियासु पर्वादीनां कारकत्वेनान्तर्गतस्वरूपत्वाक्रियाफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेः पुरुषार्थभोजनकारकस्यौदनादेरिव पुरुषं प्रति फलोत्पादकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नादृष्टफलकल्पनापत्तिरिति सूचनार्थं मनुष्यसम्बन्धे यः पुरुषं प्रति फलोदयः सो पि पुरुषक्रियान्तर्गतात्मत्वाद्धि स्पष्ट इत्युक्तम् । विधिशक्तिप्रतिबन्धकभूतार्थवाद्याख्यातयोगिपुराकल्पशून्यत्वेन दिग्विभागाधिकरणादधिका शङ्कापीतरोक्त्या सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे *स्वाभाविकमिति । * दिशो व्यधिकरणकारकत्वेन सर्वक्रियाङ्गत्वात्तद्विभावपि फलकल्पनक्लेशाभावसाम्योक्त्यैव दिग्ग्रहणम् ॥ आख्यातयोगनिमित्तविभिन्नाघवस्य तु दिक्ष्यसाधारण्यादधिकरण-

भेदोपपत्तिः । सर्वशब्दो दिङ्मात्रविषयः विध्यनपेक्षोक्तौ स्वाभा-
विकोक्तिः । निवीतादेस्त्वविघ्नसमाप्तिप्रतिबन्धकवैयग्र्यापादक-
शीतादिवारकत्वेन क्रियाङ्गत्वसंभवेऽपि शीताद्यभावे निवीतादिना
विनाप्यवैयग्र्योपपत्तेः स्वाभाविकक्रियाङ्गत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थं न
निवीतवदित्युक्तम् । एतावतेतरेषां फलोदयो विस्पष्ट इत्येताव
द्व्याख्याय मनुष्यधर्मत्वपक्षेऽपि फलकल्पनक्लेशानापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैताव-
दावृत्त्या कृत्स्नश्लोकव्याख्यार्थं तत्रेत्यनेन दिगादेः सामान्यतः क्रिया-
साधनत्वेऽपि प्रतीच्यादिविशेषनियमस्य फलकल्पनापत्तेः क्लेशमाशङ्क्य
दिगादिसामान्यसाध्यस्य क्रियासिद्ध्याख्यस्य फलस्य क्लृप्तत्वा-
द्विशेषनियमफलमात्रकल्पनेऽप्यल्पकल्पनात् क्लेशाभावमुक्त्वा तद-
पि चेत्यनेन नियमे फलस्याप्यविघ्नक्रियासमापनस्यात्यन्तादृष्टत्वाभा-
वात्क्लेशलेशोऽपि नास्तीत्युक्तं वैदिकक्रियासाधननियमस्यादृष्टार्थ-
त्वात्तद्व्यावृत्त्यै लौकिकोक्तिः । लौकिकक्रियासाधननियमाबाधित्वमेव
६।१।२ वचनव्यक्तिभिः स्पष्टयितुमाह * तेनेति ।* वैदिकीनामपि क्रियाणां
वैधत्वानपेक्षणे लौकिकत्वाद्वैधत्वानपेक्षासूचनार्थो यावच्छब्देन सर्व-
लौकिकवैदिकक्रियाव्याप्त्युक्तिरविरुद्धा ॥ प्रतीच्यादेर्मनुष्यप्राधान्य-
सिद्ध्यै तन्नियमफलस्याविघ्नसमापनस्य मनुष्याभिमतत्वसिद्ध्यर्थं
कर्मणः स्वार्थस्य विशेषणं स्वाम्यर्थस्यापि कर्मणो भृतिलाभार्थत्वा-
त्स्वार्थत्वोपपत्तिः । बर्हिर्लवनप्रक्रमाद्दर्भविषयत्वावगतिः । पूर्णस्य
क्रियाङ्गत्वसिद्ध्यै प्रस्थादौ घृतादिग्रहणस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणार्थत्वप्र-
सिद्धेरविहितामपि परिमाणक्रियामध्याहृत्य मातव्यमित्युक्तं वेदभा-
ष्यस्थौ निष्पकायुतशब्दौ व्याख्यातुं * विलीनेत्युक्तम् * । विद-
ग्धाश्रृतत्वयोर्निमित्तयोर्नैर्ऋतरौद्रत्वविधावभ्युदितेष्टिवन्नैमित्तिक्या
देवतयोत्पत्तिशिष्टनित्याग्न्यादिबाधापत्तेर्यो नैर्ऋतः स विदग्धो यो
रौद्रः सो श्रृत इति व्यवहितान्वयकल्पनां मत्वा विदहनाश्रयणवि-
श्युक्तिः । अतो तुल्यत्वाशङ्कोपपत्तेर्युक्तोऽतिदेश इत्युपसंहरति *ते-
नेति* । तत्र विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यनेनैव ताव-
द्विधिरिति निवीताधिकरणवार्त्तिकोक्ताया वचनं परमिति पूर्वपादा-
न्त्यसूत्रस्थवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वप्रतिज्ञायाः परेष्वप्यधिकरणे-
ष्वेतद् योजयितव्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य दिग्विभागपरामर्षादितादृवा-
क्यमपि विधिरित्यादियोजनस्य सम्भवे ऽपि प्रतीची मनुष्या इत्यत्र

षष्ठीश्रुत्यभावादिग्विभागो मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादिति योजनायोगमाशङ्क्य मनुष्या अभजन्तेति सामानाधिकरण्यश्रुत्याशयत्वेन मनुष्यधर्मपक्षे दिग्विभागसूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति * । विदग्धं तदुपलक्षितं चाशृतं सामानाधिकरण्यनिर्देशेनेर्दतरौद्रधर्मः सामानाधिकरण्यश्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य नैर्ऋतरौद्रप्रधानत्वादित्येवं विदग्धं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवयोजनाप्यनेनैव सूचिता । अन्तरावितं मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पक्वं मनुष्याणामिति मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्येवं वाक्योपलक्षणार्थैः परुषितादिशब्दैर्मनुष्यधर्मादिपक्षेषु मनुष्यसम्बद्धतत्तद्वाक्यावयवोदाहरणं मत्वा परुषितपूर्णघृतं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवं योजयितुमाह * इतरेषु त्विति * तादर्थ्यमित्यनुषङ्गः । दिग्विभागादिरपि निवीतवदपदेशः प्रतीच्यादिसम्बन्धस्य सौकर्यादिरूपार्थहेतुत्वेन विधिं विनापि विद्यमानत्वादित्येवं निवीताधिकरणद्वितीयसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * तथेति * यथा तच्छब्देनातिदेशान्मनुष्यधर्मं इत्यभिधीयते तथापदेशो वेत्यपीति तथाशब्दार्थः । अर्थस्य विद्यमानत्वादित्यतिदिष्टसूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थे प्रत्यङ्मुखा इति भाष्ये प्रांशुपदार्थानुष्ठानोक्तिमनुष्ठानशैघ्र्ये दिशोऽकारणत्वादयुक्तामाशङ्क्य सौकर्याशयत्वेनोपपादयितुं सौकर्योक्तिः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्यार्थस्येति सूत्रावयवोक्तापदेशहेतूपपादनार्थत्वसूचनार्थे तद्गतविद्यमानशब्दोक्तप्राप्तिहेतुत्वं पंचम्योक्तं पृष्ठतइति भाष्यावयवमुदङ्मुखस्य प्रायशः पृष्ठत आदित्यकरणसंभवे ऽपि प्रत्यङ्मुखस्यापराह्णे पृष्ठत आदित्यकरणासंभवादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वाह्णविषयत्वेन कृत्वा शब्दाध्याहारेण च व्याख्यातुं पूर्वाह्णे हीत्युक्तम् । पूर्वाह्णस्यैव च प्रायेण व्यापारकालत्वात्कालान्तरे प्राप्त्यभावेप्यविरोधः। सम्बन्धस्येत्यस्यैव सूत्रावयवस्य परुषितसूत्रे चशब्देनानुकृष्टस्यान्तराहितोदाहरणे मूलपर्वान्तरालसम्बन्धस्य सूक्ष्मप्रदेशविशेषनियमाभावेन प्रयत्नगौरवानपेक्षणया लाघवरूपार्थहेतुत्वादित्येवं व्याख्यार्थमुपरीतिभाष्यं पूर्णोदाहरणे च पात्रसंमिताख्यपूर्णसम्बन्धस्य प्रयत्नगौरवाभावेनान्यूनातिरिक्तसुष्ठुमानलक्षणसाधनलाघवाख्यार्थहेतुत्वादित्येवं व्या

ख्यार्थे पूर्णे पीति भाष्यं तुल्यप्रायव्याख्यार्थत्वाद्विदग्धाभ्रतोदाहरणयोः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमभ्रूतमिति भाष्यं मध्येपठितमुपेक्ष्य व्याख्यातुं *तथेत्युक्तम् ।* मूलपर्वणोरन्तरादर्भलवने सति लवनस्यायत्नसाध्यत्वात्पूर्णग्रहणे च सति ग्रहणप्रयोजनभूतस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणस्यायत्नसाध्यत्वादन्तरालवनपूर्णयोः प्राप्तिरित्यर्थः। विदग्धोदाहरणे ऽनुवादपक्षेस्वरसतो रौद्रनैर्ऋतयोरुपादेयतयावगतयोरप्यनुवादसंभवेन विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणायोगाद्यो विदग्धः स कृष्ण इति विवक्षिते र्थे कृष्णवर्णनिर्ऋतिशब्दवाच्यपृथिवीसम्बन्धस्य हेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यां कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणारम्भप्रसिद्ध्यैव ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितां दर्शयितुं *तथाविदग्धइत्युक्तम् ॥* अभ्रतोदाहरणे ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयादिति यास्कस्मृतेज्ञातिवयवस्यापि धात्वर्थवाचित्वकल्पनया व्याख्यावशमाद्भ्रशब्दस्य रुजत्यर्थरोगवाचित्वं दकारस्य च ददात्यर्थदानवाचित्वं कल्पयित्वा रोगदानाख्यावयवार्थसंम्बन्धरूपस्य रोगदत्वस्यास्मृतत्वरूपार्थहेतुकत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमभ्रूतमिति भाष्यमुपेक्षितं व्याख्यातु *मभ्रूते चेत्युक्तम् ।* निष्पकसम्बन्धस्य सुखरूपार्थहेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमायुतमिति भाष्यं विलीनेति वार्त्तिकावयवेन निष्पक्वायुतशब्दसामानाधिकरण्योक्त्या निष्पकशब्दव्याख्यार्थतया सूचितस्यायुतशब्दस्य व्याख्यानाय व्याख्यातम् । विधिस्त्विति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * नियोगतस्त्विति । * सप्रायादिति वाक्येति च सूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन विदग्धवर्जं सूत्रद्वयं योजयितुमाह *प्रकरणेनि ।* भाष्यकृतात्वप्राप्तिविधिपक्षो द्विविभागसूत्रयोजनार्थेनार्थवत्वाद्विधिरिति भाष्येण परुषिदितसूत्रयोजनार्थेन चार्थवत्वान्मनुष्यसम्बन्धाचेतिभाष्याभिप्रकृष्टेनार्थवत्वाद्विधय इत्यवयवेन विधिस्त्विति सूत्रोक्ते नियमविधिपक्षे व्यर्थात्सूत्रद्वययोजनसिद्धेर्मनुष्यश्रुतिविरोधेन चातितुच्छशुद्धकर्मपक्षे स प्रायाद्वाक्येति सूत्रद्वयोक्ते योजनस्य मन्दप्रयोजनत्वान्न सूत्रत्रयार्थातिदेशार्थत्वेन योजितम् । तत्प्रकरणे यदितिसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * सर्वेति । * वाक्यप्रकरणानुग्रहार्थेतिभाष्ये वाक्यप्रकरणानुग्रहादिति भाष्ये च प्रकरणोक्ता कर्मधर्मत्वप्रमाणत्वसाम्यात्समाख्यांप्युपलक्षितेति ।

सूचनार्थः सर्व्वशब्दः । एतत्सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन पराश्रितसूत्रयोजनार्थमन्वाहार्यं इति भाष्यं दर्शपूर्णमासदक्षिणाभूतान्वाहार्याङ्गभूतास्तरणगर्भेष्वन्तरालवनसम्भवेपि ज्योतिष्टोमदक्षिणासु च व्रीहियवतिलमाषरूपासु प्रस्थादिसंमितत्वरूपपूर्णत्वसंभवेपि ज्योतिष्टोमदक्षिणायां कस्यांचित्स्नेहकार्याभावेन निष्पक्कासंभवादयुक्तमाशङ्क्य दक्षिणासु चेति चकारोक्ते नवनीतेनाभ्यङ्क्ते इति विहिते ऽभ्यञ्जने यजमानसंस्कारार्थत्वान्मनुष्यप्रधाने विलीनत्वगुणविधानेन निष्पक्कत्वापन्नस्य नवनीतस्य निवेशोपपत्तिसूचनार्था मनुष्यप्रधानोक्तिः ॥ तत्प्रधाने वेति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * वाक्येनेति * । भिन्नत्वाद्वाक्यानामिति दिग्विभागसूत्रस्थेन पराश्रितसूत्रस्थेन च वाक्यभेदप्रसंगादिति भाष्यावयवेनोक्तस्य दक्षिणादौ निवेशे वाक्यभेदप्रसक्तस्य प्रकरणसमाख्याबाधार्थत्वसूचनार्थं *प्रकरणेत्युक्तम् * षष्ठ्यन्तसम्बन्धापन्नमनुष्यप्राधान्यशङ्कानिरासार्थं * फलेत्युक्तम् ॥* अर्थवादो वेति विधिना चेति च सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * तेनापि सहेति । * पर्वप्रदेशत्वग्रहचमसपात्रबिलाधिकत्वनवनीताविद्रहनविधिशेषत्वं चकारेणोक्तम् ॥ कीदृशी स्तुतिरित्याशङ्क्य यथा प्रतीच्युदीची वा दिङ्मनुष्याणां पितॄणां वा दक्षिणोचिता तथा प्राची देवानां यथा च मूलपर्वान्तरालं दर्भलवनं मनुष्याणां समूलं च दर्भलवनं पितॄणामुचितं तथा पर्वणि देवानां यथा च पात्रबिलसंमितं ग्रहणं मनुष्याणां पात्रबिलाबाधो ग्रहणं पितॄणामुचितं तथा देवानां पात्रबिलादधिकग्रहणमित्यौचित्येन प्रतीच्यादिदक्षिणादि च मनुष्याणां पितॄणां च यथाक्रममुचितं न देवानां प्राच्या देवे तु तेषामुचितमिति विपर्ययेण वा स्तुतिरिति प्रकारद्वयमाह *सम्यगिति । * यत्प्रतीच्यादियन्मनुष्यादिसम्बन्धत्वेन श्रुतं तत्तत्सम्बन्धित्वेन सम्यगुचितामित्येवं सम्यक्छ्रुतोक्तौचित्योक्तेर्यथाविहितो नुवादो मनुष्यादिर्विषयो यस्य प्रतीच्यादेस्तद्विधेयस्य प्राच्यादेर्विषयौ देवाख्यादन्यमनुष्यादिविषयमित्येवं च यथाविहितान्यविषयोक्त्या बहुव्रीहिद्वयगर्भकर्मधारयभूतया विपर्ययोक्तेः सम्यक्छ्रुतत्वेनौचित्येन यथाविहितविषयान्यविषयत्वेन विपर्ययेण वा स्तुतेर्निवीतोदाहरणे यथौचित्येन स्तुतिस्ततोन्यौचित्येन तत्र विपर्ययेण स्तुतावत्रापि विपर्ययेणेत्येवंविवेकेनातिदेशात्सिद्धि-

रित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे वा विदग्धाभृतत्वयोः कार्ष्ण्यरोगदत्वापादकत्वेनाप्राशस्त्यादविदहनश्रपणमेव प्रशस्तमित्येवं रूपत्वेनौचित्याविपर्ययरूपत्वाभावाद्विदग्धोदाहरणाद्विवेकेनोदाहरणान्तरेऽवीदृश्याः स्तुतेः सिद्धिरिति विवेकोक्त्या सूचितम् ।

पौरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

अनृतवदननिषेधस्यक्रतुधर्मत्वम् । अधि० ३

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

निवीताद्यधिकरणवदिहापि प्रकरणत्रयेणसह प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्तेति शङ्कानिरासायास्मिन्नधिकरणे [श्रुत्या सहोत्तरस्मिँल्लिङ्गवाक्याभ्यां तदुत्तरयोर्वाक्येन सहेति लाघवायाधिकरणचतुष्टयस्य प्रकरणसङ्गत्युक्तिपूर्वं प्रस्तुताधिकरणविषयं
६२३।१ विविनक्ति * तेनैवेति * ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तमित्युदाहरणोक्त्यर्थे सौत्रे पदद्वये प्रतिषेधा दर्शपूर्णमासादिप्रकरणगता इति पदाभ्यां व्याख्याते निषेध्यैदमर्थ्यनिर्णयान्निषेधैदमर्थ्यनिर्णयसिद्धेः सन्देहायोगात्तेषामुदाहरणत्वायोगमाशङ्क्यैतदधिकरणकार्यप्रवृत्तिकैमर्थ्यविचारात्प्रागनवधारितैदमर्थ्यपदार्थविषयतयोदाहरणे विशेषिते नार्षेयं वृणीते नानुयाजेषु येयजामहं करोतीतिवाक्याभ्यां प्राप्ते विकल्पापत्तेर्निषेधायोगान्निषेधे कैमर्थ्यनिर्णयस्य । निषेध्यैदमर्थ्यनिर्णयाधीनत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तसन्देहायोगाशङ्कानिरासायोदाहरणविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानृतवदनादीनां विधिं विना एव पूर्वानपेक्षलौकिकक्रतूपकारार्थत्वेन पुरुषोपकारार्थत्वेन वा तत्साधनसामर्थ्यात्प्राप्तानां निषेधोपपत्तिरुक्ता ॥ तत्रेति भाष्येण किमयं निषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गभूतस्यानृतवदनस्य [ततश्च प्रकरण एव निषेधनिवेशोऽयं प्रायेण वाक्ष्योऽनृतवादिनीत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्यानृतवदनकर्मणोऽयं निषेधस्ततश्च पुरुषधर्म इति वदता निषेध्यनिषेधयोरपि कैमर्थ्यसंदेहमुक्तम् । हेतुहेतुमद्भावेनोपपादयितुमाह * तेष्विति * निषेधकैमर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यावधारणाधीनत्वोपपा-

---

१ इदं सूत्रं प्रथममेव ११६० पृष्ठस्य २४ पङ्क्तौ समग्य व्याख्यातं भाष्यकृता ।

दनार्थं यदर्था चेति प्रतिज्ञाय निषेधेन निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापना-द्विष्टविपरीतस्य चानिष्टत्वेनात्मापकारे च्छया निषेध्यक्रियायां प्रवृत्तावात्मापकारस्यानिष्टत्वाक्रतूपकारेच्छया तु प्रवृत्तौ क्रत्वपकारस्यानिष्टत्वात्पुरुषोपकारार्थक्रियावाचिना शब्देनोपकारार्थितया पुरुषमुपस्थापयता पुरुषापकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन क्रत्वपकारस्य शब्दस्पर्शायोगादात्मोपकारार्थिनश्च क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थक्रियानिषेधेन निवृत्तिसिद्ध्यै क्रत्वर्थायाः क्रियायाः क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः क्रतूपकारार्थक्रियावाचिना वाशब्देनोपकारार्थितया क्रतुमुपस्थापयता क्रत्वपकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन [पुरुषापकारस्य शब्दस्पर्शायोगाक्रतूपकारार्थिनश्चात्मापकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि निवर्त्तयितुमशक्याक्रत्वर्थक्रियानिषेधेन] पुरुषार्थायाः क्रियायाः पुरुषापकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यार्थक्रियानिषेधस्यान्यार्थत्वायोगे नहीत्यनेनोक्तेस्त्युपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थक्रियानिषेधस्य क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाद्व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यामिमिषिद्धानुष्ठानापादितवैगुण्यात्क्रतोः फलानुत्पत्तेः पुरुषस्य क्रतुसफलकामस्येष्टफलालाभाख्यानिष्टप्रसंगात्तत्परिहारार्थत्वे पुरुषार्थसिद्धेरव्यभिचारसूचनार्थं *सर्वपत्रेत्युक्तम *॥ अतोनिषेधकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वात्प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्तापि युक्तेत्युपसंहरति *तस्मादिति* सर्वेष्वेवाख्यातेष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यमाणस्य कर्तुराख्यातानभिधेयत्वस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वाद्वक्तव्यतामुपपादयितुमाह *प्रवृत्तीनामपि* अवारभ्याधीतानां निषेधानां निषेध्यैदमर्थ्यावधारणं विनैदमर्थ्यावधारणाशक्तेर्निषेध्यैदमर्थ्यावधारणायाख्यातचिन्ता युक्ता प्रकरणाधीतानां त्वनृतवदनादिनिषेधानां स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवत्प्रकरणादेवैदमर्थ्यावधारणोपपत्तेर्निषेधेश्चसाक्षात्स्वैदमर्थ्यावधारणायाख्यातानां कर्तृवाचित्वावाचित्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह *तावच्चेति* एवंपदार्थवाक्यार्थसंघातैरुपकल्पितां विशिष्टां भावनां प्राप्यवृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन विधिवन्निषेधस्यापि विशिष्टभावनाविषयत्वादनृतादिनिषेध्यवदनभावनादिविशेषणवत्पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थत्वयोरपि विशेषणयोर्निषेधविषयत्वावगतेराख्यातानां च कर्तृवा-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

चित्वावाचित्वान्यतररूपेण निर्णयं विना स्त्रीगमनमांसभक्षणादि-वदनृतवदनादीमैकान्तिकपुरुषार्थत्वाभावेनानुयाजादिवच्चैकान्ति-कक्रत्वर्थत्वाभावेन तत्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयायोगान्निषेधानां स्ववि-षयभूतविशिष्टभावनाप्राप्त्यर्थमाख्यातापेक्षोपपत्तेस्तच्चिन्ता युक्तेत्या-शयः । आख्यातचिन्तायाः संदेहभाष्यारूढत्वोक्त्यै येन कारणेन क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयं विना भावनायाः साध्यांशस्यैवापूर्णत्वेना-पूर्णतया विधिनिषेधविषयत्वायोगादन्यतोनवधारितैकान्तिकक्रत्व-र्थपुरुषार्थत्वायाश्च भावनायाः पुरुषवाचिकामिपदाद्यन्वयं विना पुरु-षार्थत्वानवधारणाद्बलवत्प्रमाणविरोधपरिहारं च विना प्रकारणेन क्रत्वर्थत्वानवधारणात्कर्तृवाचित्वावाचित्वेनाऽऽख्यातं निर्णयं विना क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयासिद्धिरनेन कारणेनाख्यातशब्दाः किंपुरुषार्थां भावनामभिदधति क्रत्वर्थां वेत्येतत्संदेहभाष्येनार्थादुक्तं भवतीत्याह *तेनेति* अनुवादकस्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वेपिपुरुषार्थत्वाक्षेपाश-क्तेर्विधायकत्वविशेषणसूचनार्थं विध्युक्त्याख्यातोपलक्षणम् । विधा-यकाख्यातचिन्तायां समिदादिवाक्यस्थानामप्याख्यातानामुदाहार्य-त्वापत्तेः प्रतिषेधाउदाहरणमितिविशेषणानर्थक्यामाशङ्क्य प्रवृत्ति-कैमर्थ्यचिन्ताकाले सर्वेषामुदाहरणत्वेपि तस्याः प्राधान्याभावा-द्विशेषणार्थवत्त्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * ततश्चेति * प्रधानचि-न्ताकाले विधीनामुदाहरणत्वनिरासायैवकारः एतस्मिन्नधिकरणे प्रयाजादीनामाख्यातगम्यपुरुषार्थत्वानिरासेऽपि प्रकरणाधिकरणे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनया पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य निरासादपौ-नरुक्त्यम् ॥ विधायकाख्यातवशेन प्रवृत्त्यैतदमर्थ्यनिरूपणेनानृतं वदे-दित्यस्या विधायकत्वान्न तद्वशेन प्रवृत्त्यैदमर्थ्यं निरूप्येतेत्याशङ्क्या-वान्तरवाक्यार्थविवक्षायां विधायकत्वोपपत्तिसूचनार्थं प्रवृत्तिकैमर्थ्य-चिन्तां विवृणोति * तथेति * यथा प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले समि-दादौ चिन्ता तथात्रापीति तथाशब्दार्थः । अनृतस्यैव निषेध्यत्वेनेद-मर्थ्यस्य निरूप्यत्वादनिषेध्यवदनकैमर्थ्यचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्यानृतै-दमर्थ्यानिर्णयार्थत्वं वदनैदमर्थ्यनिर्णयस्य सूचयितुमाह * यदर्थं चे-ति * अवान्तरवाक्यार्थविवक्षया विधायकत्वोपपत्तावपि महावाक्ये-वान्तरवाक्यार्थस्याविवक्षितत्वाद्विधेयत्वेनानृतवदनस्य प्रयो-जनानां काङ्क्षत्वात्कैमर्थ्यचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य निषेधरूपमहा-

वाक्यार्थवेलायां विधेर्निषेधपरत्वेनानृतवदनस्याविधेयत्वेपि शेषस्य निषेधात्परिशिष्टस्य निषेध्यस्यानृतवदनस्य निषेधान्वयायावश्य-मनुवदितव्यत्वादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्य-योगात्प्रापकस्य च लौकिकस्यापि रागादेरेवमर्थ्यावधारणापेक्षत्वा-दनुवादसिद्ध्यै प्रापकोक्तयेऽन्तरवाक्यार्थस्यावश्यविवक्षणीत्वं सू-चयितुमाह * प्रतिषेधेति * निषेधोपलक्षितमहावाक्यार्थवेलायां यद्यपि निषेधपरो विधिरविधिर्वाविधिविरुद्धो नञ् तथापि यत एव निषेधपरोऽत एव शेषस्य निषेध्यस्यानुवाद्यत्वादवधारि-तैदमर्थ्यस्यैव च विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन निषेध्यत्वात्तादृशस्यैवानुवाद्यत्वावगतेरनुवादसिद्ध्यर्थं प्रापकोक्तये ऽवान्तरवाक्यार्थं विवक्षित्वानृतवदनकैमर्थ्यचिन्ता कार्येत्यध्याहारेणावृत्तविधिशब्दाकारप्रश्लेषेण च व्याख्येयम् । सकृ-च्छ्रुतस्याख्यातस्य निषेधनिषिध्यरूपार्थद्वयविधायित्वायोगमाशङ्क्य नञोभावमात्रवाचित्वेन निवर्तनाख्यनिषेधार्थत्वायोगाच्छ्रुतस्य विधि-र्नञनुरक्तस्य निषेधपरत्वपक्षे निषेध्यानुवादान्यथानुपपत्तिगम्यं प्रा-पकमङ्गीकृत्य यत्पुरुषार्थं क्रत्वर्थं वानृतवदनं तन्न कुर्यादिति वचनव्यक्तिरभावमात्रवाचिनोपि विधिप्रत्ययोक्तकर्त्तव्यत्वाभा-वाख्यानिवर्त्तनार्थत्वोपपत्तेर्नञ्मात्रस्य निषेधपरत्वपक्षे तु यत्क्रत्वर्थं पुरुषार्थं वानृतवदनं कुर्यात्तन्नेतिश्रुतविधिप्रत्ययसंहितेन प्रापकसं-हितं निषेध्यमनूद्य नञ्मात्रेण निषेधोक्तौ वचनव्यक्तिरित्याह * ततश्चेति * उभयत्रोपलक्षणार्थे पुरुषार्थक्रत्वर्थोक्ती । शेषानु-वाद्यत्वपरामर्शार्थं स्ततः शब्दः । एकत्र विधेर्निषेधपरत्वपक्षेऽ पर-त्रत्वविधेर्नञोनिषेधपरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ यतश्चावधारितैदमर्थ्यमे-वशेषमनुवाद्यं ततः सर्वस्य निषेध्यैदमर्थस्य निषेध्यैदमर्थ्यस्य च विधेर्निषेधपरत्वे साक्षादाख्याताधीनत्वान्नञोपि निषेधपरत्वे कर्त-व्यत्वाभावाख्यनिषेधप्रतियोगिकर्त्तव्यतोक्तेराख्याताधीनत्वेनाख्या-ताधीनत्वादाख्यातेन कर्त्तव्यते नचेत्याख्यातगता चिन्ता सर्वेष्वे-वाख्यातेष्वित्यादि सिद्धान्तभाष्ये भविष्यतीति कर्त्तुराख्यातानभि-धेयत्वस्य वक्तव्यतामुपपादितामुपसंहरति * ततश्चेति । * ऐदमर्थ्यनिरूपणस्याख्यातायत्तत्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति ॥ * १२४।१ कर्त्तुराख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तामानर्थक्येनाक्षिप्तुमाह * ननु चे-

ति । * वैयाकरणेन कर्त्रभिधानाभ्युपगमात्प्रयाजादीनां क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाच्चेहाशंसा धात्वर्थातिरिक्तभावनानभ्युपगमेऽपि धात्वर्थसामान्यं भावनामभिप्रेत्य भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिमूलत्वसूचनार्थं भावनाप्रधानाख्यानवादिमीमांसकं प्रति बोधनार्थं च भावनाप्रधानत्वोक्तिः । अनिष्पादितायाः क्रियायाः क्रत्वर्थत्वायोगान्निष्पादककर्त्रन्वयस्य प्रकरणानुगुणत्वोक्तिः ॥ आख्यातवाच्यं कर्तारं प्रति भावनायाः श्रौतेन प्रधानतया त्रयेण सह प्राकरणिकस्य क्रतुं प्रत्यङ्गतयाऽन्वयस्यातुल्यकक्षत्वेनाविरोधं संमार्गभावनाया ग्रहदशापवित्रान्वयाविरोधदृष्टान्तपूर्वमन्वयमुखेन तावद्विवृणोति *तद्यथेति ॥* द्वावपि प्रत्यङ्गतयान्वये द्वयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः प्राधान्येन त्वन्वये द्वयोः शेषयोरेकशेषिसमवायलक्षणो विरोधः स्यान्नत्वेतद्द्वयमप्यस्तीति व्यतिरेकमुखेन विवृणोति *यदि त्विति॥* क्रतुप्राधान्येन सह कर्तुः प्राधान्यस्योभयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः स्यादित्यर्थः । अतः श्रुतिप्रकरणयोर्नानाविषयत्वेनैकविषयत्वाख्यसमवायाभावाद्विरोधानुपपत्तेः श्रुत्या प्रकरणबाधायोगात्कर्तुराख्यातवाच्यवाच्यत्वाचिन्तानर्थिकेत्याक्षेपमुपसंहरति * अत इति । * अङ्गत्वेन कर्तुर्वाच्यतामाक्षेप्ताऽभिमतामभ्युपेत्यैवतावत्प्राधान्यमुपपादयति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति । * पाकादिशक्तस्यापि काष्ठादेर्ज्वलनादिव्यापारं विना पाकादिसाधकत्वाख्यकारकत्वाभावप्रसिद्धेः सव्यापारस्यैव कर्तृरूपकारकत्वेनाख्यातवाच्यत्वावगमापरोद्देशेन व्याप्रियमाणत्वस्यैव चाङ्गत्वात्कर्तृशक्त्यतिरिक्तव्यापारवत्त्वाख्याङ्गत्वरूपेणाख्यातवाच्यत्वोपपन्नार्था साधकापेक्षोक्तिः । एकपदोपादानेऽप्यनृतवदनादिक्रियायाः श्रुत्या कर्तारं प्रति प्राधान्यावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामप्यङ्गत्वेन कर्त्रन्वयानिष्पत्तेर्विप्रकृष्टस्यापि यागं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयस्याविरोधाद्ग्रहणोपपत्तिमाशङ्क्य यथाग्नीषोमीयमिति तद्धितश्रुत्या प्रकृत्यर्थभूतयोरग्नीषोमयोर्द्रव्यद्वारा द्रव्यदेवतान्वयकल्प्ययागाङ्गत्वोक्तावपि यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तयोरेव संस्कार्यत्वाख्यप्रयोजनत्वलक्षणप्राधान्यावगतेः सांनिपत्योपकारिणश्च संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्पनाभावेन गौरवानापादकत्वात्तत्संभवे कल्पनागौरवापादकानुपकारकत्वकल्पनानुपपत्तेः सर्वपाकादिसम्बन्धे द्वयाकारा-

स्तण्डुलादय इत्यनेन च न्यायेन पूर्वावगतस्याङ्गत्वस्योत्तरकालावगतेन प्राधान्येनाविरोधात्पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशुयागसमवेताग्नीषोमसंस्कारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते तथाख्यातश्रुत्या कर्त्तुरनृतवदनाङ्गत्वोक्तावप्यनृतवदनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्त्तुरेव क्रतुसमवेतस्य संस्कार्यत्वलक्षणा प्रधानता न विरुद्धेत्याह * नचेति ॥ * प्रकर्षसेचनक्रियायामव्याप्रियमाणत्वेनानङ्गभूतास्वप्यप्सु करणरूपकारकत्ववाचिप्रोक्षणीयब्दप्रयोगाद्देवतायां च कारकत्वाभावेऽप्यङ्गत्वाभ्युपगमादङ्गत्वातिरिक्तशक्तिमात्ररूपेण कारकत्वावगतेः काष्ठादेश्चाव्याप्रियमाणात्रस्थायां कारककार्यकरत्वाभावात्पुत्रे न ममैष पुत्र इतिवत्कारकत्वाभावापत्तेरङ्गत्वानपेक्षस्य कर्तृत्वमात्रस्याख्यातवाच्यत्वादङ्गत्वानुक्तेः प्राधान्याविरोध इत्यन्यथाक्षेपं परिहरति * अथ वेति * कर्तृत्वमात्रोक्तावङ्गप्रधानत्वान्यतरानिर्णयायोगमाशङ्क्यार्थविध्यपेक्षितं प्रयोजनमालोच्य गुणप्रधानत्वं भविष्यतीत्युक्ते द्वेधापि प्रयोजनाविशेषो योग्यत्वानुसाराद्योग्यत्वाविशेषे च विवक्षानुसारादित्युक्तम् । कर्तुर्वाच्यत्वे प्राधान्येनैवोक्त्यापत्तिरित्यन्यथाश्लोकद्वयेन परिहरति * यद्वेति * प्रत्ययार्थत्वाविशेषाद्भावनां प्रति प्राधान्यायोगमाशङ्क्याख्यातवाच्यकर्तृवादिनाख्यातवाच्यभावनानभ्युपगमाद्धात्वर्थ एव भावनाप्रधानत्वादित्याक्षेपवार्त्तिकस्थेन भावनाशब्देनोक्त इति सूचनार्था प्रकृत्यर्थोक्तिः ॥ क्रमवचोक्तिसूचितस्य नागृहीतविशेषणन्यायस्योभाविस्यादिसूचितस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत स्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति स्मरणस्याख्यातेऽप्यपवादाभावोक्त्यर्थत्वेनाविशेषोक्तिं व्याचष्टे * नहीति * कृद्ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यापूर्वं द्वितीयं श्लोकं व्याचष्टे * तेनेति * पाचकः पठतीति कृदुक्तस्य कर्तुः प्रधानभूतस्य पाकविशिष्टस्यैव पठनान्वयवदाख्यातोक्तस्यापि प्राधान्ये सति पठनविशिष्टस्यैव पाकान्वयावगमापत्तेः पाचको गृहे पठतीत्यादिप्रयोगे च गृहादीनां सन्निध्यविशेषे ऽप्याख्यातपदोक्तेनैव धात्वर्थेनान्वयावगमात्सामान्यरूपेण न्यायेनावस्थितं प्रत्ययार्थप्राधान्यमाख्यातेऽप्युत्सर्गतः प्राप्तं प्रतीतिवैलक्षण्यरूपेण न्यायान्तरेणापोद्यतेत्याशङ्कते * ननु चेति * न्यायान्तरं विवृणोति * तथा हीति * चतुर्थपादपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * द्वयो- ६२५।१

९२६।३ स्तावदिति*प्रतीतेरप्रमादकत्वोपपादनार्थं * नचेत्युक्तम् * आख्याते कर्तुरुपसर्जनत्वोक्तिरर्थप्राधान्यसिद्ध्यर्था प्रत्ययार्थप्राधान्यविषयौत्सर्गिकन्यायापवादार्था चेति विकल्प्य कर्तुरुपसर्जनत्वेप्याख्याते भावनायाः प्राधान्यात्तस्याश्च स्वपदस्थधात्वर्थविशिष्टाया एव पदान्तरार्थान्वयाभ्युपगमेनानिष्टापत्त्यभावाद्गृहादीनां चाधिकरणादिकारकाणां कारकभूतेन कर्मान्वयार्हत्वाक्रियात्मिकां भावनां प्राधान्येनाख्यातोक्तामुक्त्वा कृदन्तपदस्थधात्वर्थाक्षिप्तोपसर्जनभूतभावनान्वयायोगात्कृदाख्यातसम्भिव्यविशेषेप्याख्याते नैवान्वयोपपत्तेर्द्धात्वर्थप्राधान्यापादकहेत्वभावान्न तावदाद्यः कल्पः आख्याते च कर्तपक्षे भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यानपवादेनौत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयन्यायापवादायोगान्न द्वितीयोपीति परिहर्तुमाह * उच्यतइति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * भावेति * कर्तुः प्राधान्याभावेपि प्रधानभूतां भावनां प्रति धात्वर्थस्योपसर्जनत्वप्राधान्यानापत्तौ भावप्रधानत्वोक्त्या सूचितायां तथापि प्रतीतिवशाद्धात्वर्थस्य प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भावनाकाङ्क्षयेन धात्वर्थाद्यन्वयात्तस्याश्च प्रयत्नात्मकत्वेनेच्छायोनितयेच्छाविषयत्वार्हपुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थस्यापुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वानुपपत्तेर्नित्यं कर्तुः प्राधान्ये गुणत्वे वा करणत्वान्न कदाचित्प्राधान्यमिमं सर्वत्र स्थितमितीह जन्मनीति व्याख्यानायोक्ते धात्वर्थः केवलः शुद्धे भाव इत्यभिधीयत इति धात्वर्थस्यैव भावशब्दवाच्यत्वेन स्मृतस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्राधान्यस्मृतेर्द्धात्वर्थप्राधान्यशङ्कानिरासायान्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं करणात्मकं अन्यच्च भावनाख्यसाध्यत्वेन व्यवस्थितमित्यत्राख्याते प्रधानतया स्मृतस्य भावनाख्यस्य भावस्य धात्वर्थादन्यतोक्तेरित्युक्तम् । धात्वर्थस्य भावत्वस्मृतिस्तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ शुद्धः सामान्यरूपो धात्वर्थ एव भावो भिधीयते ननु तस्य भावत्वस्वतत्त्वादिवादावित्व शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं व्याख्येयेत्याशयः। द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे तु शङ्कते *नन्विति* ततश्चौत्सर्गिकन्यायापवादार्थं कर्तुरुपसर्जनत्वोक्तिरित्याशयः । कर्तुरुपसर्जनत्वेपि मत्पक्षे प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्तेः कर्तृप्राधान्यनिवृत्तावपि नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यति कर्तृप्रत्ययार्थस्वरूपे तु

त्वत्पक्षे कर्तृप्राधान्यानिवृत्तेरेव नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यतीत्येवं व्याचष्टे * सत्यमिति। * मीमांसकपक्षे कर्तृप्राधान्यं, केचिदुक्तं कथं नौत्सर्गिकन्यायनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह * यो हीति। * कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे तर्हि न्यायप्रतीत्योर्विरोधात्प्रतीतिबलीयस्त्वेनौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यतीत्याशङ्क्य स्मृत्युपबृंहितस्यौत्सर्गिकस्यापि न्यायस्य लौकिकप्रतीतिबलेन निवृत्त्ययोगात्प्रतीत्यतिक्रमेण कर्तुः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमित्याह * यस्य त्विति। * कर्तृप्रत्ययार्थवादी केचन नामपि प्रत्ययार्थं वदेत्ततः प्रत्ययेन भावनोपादानात्कर्तृसंख्यादिप्रत्ययार्थवत्कर्तुरप्युपसर्जनत्वे प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमविषयत्वात्प्रतीतिरपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्युपबृंहिता स्यान्न त्वसौ भावनां प्रत्ययार्थं वदतीति कर्त्रैवेत्यनेनोक्ते धात्वर्थाख्यस्य भावस्य विशेषरूपेण धातूपात्तस्य सामान्यरूपेण वा धात्वर्थसामान्यवाचिकरोतिसमानाधिकरणाख्यातप्रत्ययोपात्तस्य भावप्रधानाख्यातलक्षणेन प्राधान्यस्मृतेस्तदुपबृंहिता प्रतीतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य धात्वर्थविशेषस्य भावनाया वैयाकरणेनाप्यनिष्टत्वाद्धात्वर्थसामान्यस्यापि भावार्थाधिकरणे भावत्वनिरासाद्वैयाकरणेनाख्यातस्य करोत्यर्थवाचित्वानभ्युपगमेन धात्वर्थसामान्यवाचित्वानभ्युपगमान्न केन चिद्धातुना प्रत्ययेन वा भावोपादानमिति कृत्वा कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे भावप्राधान्यानुगमविषयं लक्षणमेव न स्यादित्युक्तम्॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमविषयत्वाभावेऽपि कर्तृसंख्याकालोपग्रहविशेषविध्यादीनामपि प्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्योपपत्तेः सर्वप्राधान्यस्य चान्योन्यानन्वयापादकत्वेनायोगात्कर्तृप्राधान्यानिर्णयमाशङ्क्य संख्यादीनां स्वाभाविकैकान्तिकोपसर्जनत्वात्प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्विधेरपि प्रमाणत्वेन प्रमेयं प्रत्यैकान्तिकोपसर्जनत्वात्कर्तृप्राधान्यनिर्णयसूचनार्थं यथा चेदं लक्षणं भावनाप्राधान्यानुगमविषयं न भवति तदास्मादेव लक्षणात्कर्तृप्राधान्यं प्राप्नोतीत्युक्ते प्रतीतिविरोधाद्यकारसूचितेन चाख्यातोक्तस्य कर्तुः क्रतुक्कर्तृवैलक्षण्यरूपेण न्यायेन विरोधात्कर्तुःप्राधान्यनिवृत्तिं तथेत्यनेनाशङ्क्य प्रतीतिमूललक्षणाभ्युपगमे तद्विपरीतलक्षणप्रणयनायोगात्प्रतीतिविपरीतलक्षणप्रणेतृभिः कर्तृप्रत्ययार्थवादिभिः प्रतीतिमूलत्वानभ्युपगमावगतेः प्रमाणान्तरमूलस्य च लक्षणस्य तद्भावं विना

बाधायोगाल्लक्षणान्यथानुपपत्तिकल्पितमूलभूतप्रमाणान्तरोपबृंहितल-
क्षणाबलेन लौकिकीं कर्तुरुपसर्जनत्वप्रतीतिं बाधित्वा प्राधान्यमभ्यु-
पगन्तव्यमिति तत्रेत्यादिनोक्ता त्रिविधमप्याक्षेपपरिहारमुपसंहर्तु-
* मितीत्युक्तम्।*आक्षेपा परिहारत्रयमप्ययुक्तं मत्वानन्तरमेव ताव-
त्परिहारं यद्वै तदविशेषेणेति श्लोकद्वयोक्तं दूषयितुमारभते * आहे-
ति। * सम्बन्धोक्तेर्गुणप्रधानभावाश्रयत्वात्तादर्थ्योक्तेश्च भावप्रत्य-
यान्तसमासत्वेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धवाचित्वाद्यत्र व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादावा-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणं गुणप्रधानभावं श्रुतिरुपादत्ते तत्रैकस्य प्राधान्यो-
क्तावितरस्य तादर्थ्यं प्रसज्यते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वङ्गाङ्गित्वानपे-
क्षविशेषणविशेष्यत्वमात्ररूपं गुणप्रधानत्वं प्रकृतिप्रत्ययान्वयात्म-
कपदश्रुत्या प्रतीयते एवं च सति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वलक्षणप्रा-
धान्योक्त्या धात्वर्थस्य विशेषणत्वलक्षणोपसर्जनत्वावगमेऽपि ताद-
र्थ्यनियमो नास्तीत्यर्थः। राजपुरुषदृष्टान्तं विवृणोति * तथाही-
६२७।२ ति। * आदिशब्दगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति * अपि चेति *
निःसंदिग्धं प्रधानत्वमस्येति बहुव्रीह्यर्थः। पदश्रुत्याङ्गाङ्गि
त्वानुक्तावपि श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमा-
शङ्कानिरासायाङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वानुसारित्वनियमाभा-
वे चतुर्थाधिकरणभाष्यसंमतिमाह * तथा चेति॥ *तदेव भाष्यमू-
हेन प्रकृते योजयति * तेनेति। * एवं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्विशे-
षणविशेष्यत्वाख्यगुणप्रधानत्वाश्रयत्वाङ्गीकारेण क्रियायाः कर्त्रर्थ-
त्वप्रसङ्गाभावमुक्त्वाधुनाङ्गाङ्गित्वाख्यगुणप्रधानत्वाश्रयत्वेऽप्यभिधा -
निकाङ्गाङ्गित्वाश्रयत्वान्न वास्तवः क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसंगः
प्रत्युत प्राधान्याख्येन तात्पर्येण कर्तृत्वाभिधानात्कर्तुरेव क्रियार्थत्वप्र-
सङ्ग इत्याह*अपि चेति॥*यद्यपीह व्याकरणे प्रसिद्धेनाभिधानिकेना-
ङ्गित्वाख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वमभिधीयते तथापि कर्तुः प्राधान्येना-
भिधानात्क्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्ग इति यदुक्तं तन्नास्तीत्युक्ते कथमि-
त्यपेक्षायां तदुपपादनार्थं यस्मात्प्राधान्याभिधानस्मृत्या तात्पर्यतः क-
र्तृत्वस्य वाच्यत्वावधारणाद् गुणत्वं वाच्यमवधारितं भवतीति योज्यं
ततस्तात्पर्यतइति तु पाठः स्पष्टार्थः। श्लोकं व्याचष्टे * प्राधान्ये-
ति। * व्याकरणे वस्त्वर्थमनपेक्ष्यशब्दार्थेन व्यवहारात्प्रकृत्या
स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थे प्रतीत्यर्थे स्वार्थाभिधानात्तात्पर्येण प्रत्यया-

र्थपरत्वेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थाभिधानात्मकमाभिधानिकेन शेषित्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानं विवक्षितं नतु वास्तवेन शेषित्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानोक्त्या विवक्षितं तस्मादिह व्याक्रियायामाख्यातस्य कर्तृत्वपरत्वाभ्युपगमे गुणताऽऽख्यातेनोक्ता भवतीत्युक्ते कथं तात्पर्येण कर्तृत्वोक्त्या भवतीत्याशङ्क्य नहीत्युक्त्वा नतदिति श्लोकावयवव्याख्यार्थे * तेनेत्युक्तम् * प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे प्रतीत्यर्थत्वाभावेनाभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधानात्मकेनौदासीन्येन कर्त्रभिधानपक्षेऽप्याख्यातेन कर्तुर्गुणतोक्ता भवति, आभिधानिकप्राधान्याभिधानपक्षे तु सुतरामिति तदर्थसूचनार्थैतद्गुणत्वाभिधानमौदासीन्याभिधानात्मकद्वितीयपरिहारपक्षेऽप्यतिदेष्टव्यमित्याह * एतदिति। * एतदेवोपपादयितुं द्वितीयं परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति। * तत्राप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधात्मकौदासीन्याख्यकेवलाभिधानपक्षेऽपि वास्तवाङ्गाङ्गित्वानपेक्ष्यवस्तुरूपेण कर्त्रभिधाने सति वास्तवौदासीन्यरूपेणावस्थानाद्यथेष्टं यथायोग्यं वा वास्तवमङ्गाङ्गित्वं कर्त्ता प्रतिपद्येत तस्य तु कर्तृत्वरूपेणाभिधानात्कर्तृत्वस्य च वास्तवगुणत्वैकान्तिकत्वाद्वास्तवौदासीन्याभिधानं नास्तीत्यर्थः। यद्यप्यादौ गुणत्वेनेति श्लोकोक्तमाद्यं परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यद्यपीति ॥ * श्रुतिविरोधं विवृणोति * आख्यातेन हीति। * पशुपुरोडाशे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्योद्देश्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतायास्तद्धितश्रुत्युक्तस्य द्रव्यद्वारा यागाङ्गत्वस्य यागप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुद्देशांशेन संस्कार्यत्वाख्यप्राधान्यावगमे ऽप्यव्यावृत्तेरिह तद्भेदाभावा द्व्यावृत्त्यापत्तेर्वैषम्यसूचनार्थं * व्यावर्त्त्यतइत्युक्तम् ॥ * श्रुतिविरोधे ऽप्यानर्थक्यापत्तौ बलाबलवैपरीत्यात्सन्निधिनोपकार्यत्वाख्यप्राधान्योपपत्तिमाशङ्क्य सन्निधितो बलवता प्रकरणेनानर्थक्यपरिहारसंभवे सन्निधिनानर्थक्यपरिहारयोगमाह*नचेति।*श्रुत्यविरोधात्सन्निधिनैवानर्थक्यपरिहारोपपत्तिमाशङ्क्य प्रकरणस्याप्यविरोधमाह *यथैवेति।* गुणत्ववत्प्राधान्यस्याप्याख्यातश्रुत्यैव विधिरूपयोक्तेबलाबलविशेषाभावमाशंक्योभयोरुक्तशक्तेःप्राधान्योक्तौ गुणत्वत्यागापत्त्याख्यातवाक्यगुणत्ववादिना गुणत्वातिरिक्तकर्तृत्वानभ्युपगमात्कर्तृत्वत्यागापत्तेः स्वामित्वाख्यप्राधान्यायोगात्कर्मत्वाख्यप्रा-

६२८।२ धान्यापत्तेः कर्मणि लकारोत्पत्तौ यगात्मनेपदसंप्रसारणशीयुट्कर-
णादुद्येतेत्यन्यरूपशब्दः स्यान्नतुधरेदित्येवंरूप इत्याह *नचेति।* कर्त्र-
न्तराभावेन कर्त्रीप्सिततमत्वाख्यकर्मत्वायोगादाप्यमानत्वोक्तिः ।
कर्तृत्वस्य द्व्यात्मत्वादुभयोक्त्युपपत्तिं शङ्कते * अथेति ॥ * कर्तृ-
त्वस्य क्रियावेलायामेव सिद्धत्वात्स्वामित्वस्य तु भोगकालभा-
वित्वात्साधकरूपमेव कर्तृत्वं न स्वामिरूपमिति न तावद्द्व्यात्मकं
कर्तृत्वं यदि तु स्वाम्यं विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्ववाचिनास्वाख्यातेन-
स्वाम्योक्तिः शङ्क्यते ततो नन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाद्विपरीतसा-
धनो हेतुःस्यादिति परिहरति * एतदिति* ॥ कर्तृत्वमात्राभिधानो-
पपादनार्थत्वेन प्रामाणान्तरगोचरोक्तिं व्याचष्टे * यद्यपीति *
तदेवाभिधीयतइत्येवकारार्थे नचेति चशब्दव्याख्यसूचनार्था मात्रो-
क्तिः ॥ स्वाम्योक्त्यर्थस्वर्गकामादिशब्दानर्थक्यापत्तेरपिनाख्याते-
न स्वाम्योक्तिरित्याह * तथा चेति *। श्लोकार्थमुपसंहरति*तस्मा-
दिति* । काष्ठादौ फलोद्देशाभावेन स्वाम्याभावेपि काष्ठानि चल-
न्तीत्यादिप्रयोगे कर्तृत्वोक्तेरपि द्व्यात्मकमेव कर्तृत्वमित्यवधारणायो-
गाद्गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वामित्याह * अतश्चेति * ॥ इतश्चेत्यर्थः ॥
श्लोकं व्याचष्टे * व्यापिहीति * ॥ परिहारत्रयदूषणमुपसंहरति
* तस्मादिति * । परिहर्ता तृतीयं परिहारं समाधातुं तत्रैतत्प्रसज्ये-
तेत्यादिवार्त्तिकोक्तं तावद्दूषणंपरिहरति * अत्रेति * । विशेष-
णत्वरूपेणोपसर्जनत्वेन प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थाभिधानार्थे-
स्वार्थाभिधानमित्येवंरूपस्याभिधानधर्मतया धर्मधर्मिणोरत्यन्तभे-
दाभावेनाभिधानात्मकस्य तादर्थ्यस्योपात्तत्वादभिधानस्य चा
नुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थानुष्ठानस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थानुष्ठानार्थ-
त्वात्प्रकृत्यर्थोऽङ्गं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यनुष्ठानविषयमपिशब्दात्स्व-
रूपविषयमपि तादर्थ्यं तादृगेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । वस्तुधर्मभूतस्या-
ङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्ये राजपुरुषदृष्टान्तस्य
६२९।३ विशेषणतया राजेतिवार्त्तिकोक्तस्य साध्यविकलतामाह*राजेति*
राजाभिधानस्य राजविशिष्टपुरुषाभिधानार्थत्वलक्षणशब्दार्थवृत्त्या-
लोचनया राजाख्यस्य वस्तुनोपि पुरुषार्थ्यं वस्तु प्रत्यक्षतैवप्राप्तेति
कृत्वा साध्यविकलो दृष्टान्तइत्याशयः । राजपुरुषमानयेत्यादौ राजा-
ज्ञतदुर्शनग्रहाद्यर्थे राजपुरुषानयने राजाज्ञाकरत्वे पुंसो राजाङ्ग-

त्वावगमात्राज्ञोऽङ्गता न युक्तेत्याशङ्क्य तत्रापिशब्दार्थवृत्त्यालोचनया राज्ञोऽङ्गत्वावगमेपि राजासानुष्ठानार्थानयनान्वयान्यथानुपपत्तिलक्षणप्रमाणान्तरवशात्प्राधान्यकल्पनेत्याह *प्रमाणान्तरेणेति*। विशेषणसमासश्रुत्युक्ताङ्गत्वविरोधाद्वाक्यलभ्यानयनान्वयान्यथानुपपत्त्या विपरीतकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यसक्तूनां द्वितीयाश्रुत्युक्तप्राधान्यविरोधेपि वाक्यलभ्यहोमान्वयान्यथानुपपत्त्याङ्गत्वकल्पनवद्विपरीतकल्पनोपपत्तिं सूचयितुं शब्दार्थविपरीतकल्पनंसक्त्वधिकरणे दर्शितमित्याह * तच्चेति * । व्यभिचारात्तर्हिविशेषणसमासश्रुतेर्नाङ्गत्ववाचिता युक्तेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरवशाद्विपरीतकल्पनामात्रेण शब्दार्थत्वाभावो न भवतीति तत्रैवोक्तमित्याह *न चेति*। राजपुरुषशब्दस्याङ्गाङ्गिभाववाचित्वे राज्ञोंगत्वाभावात्प्रयोगे न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यश्चेति * । राज्ञः प्राधान्ये प्रसिद्धे गुणत्वं नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति । * अस्ति चेति * गुणत्वप्राधान्ययोर्हेतुहेतुमद्भावेनाविरोधसूचनार्था तावत्पश्चाच्छब्दाभ्यां पौर्वापर्योक्तिः । द्व्यात्मकत्वे प्राधान्यमपि कस्मान्नविवक्ष्यतइत्याशङ्क्य विवक्षास्त्विति यदुक्तं तद्व्याचष्टे * तत्रेति * । उपकारकोपकार्योक्तिभ्यामङ्गप्रधानत्वे लक्षणयोक्ते पुरुषस्य राजान्वयविवक्षया राजपुरुषोयामिति प्रयोगे निर्विशेषान्वयांक्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायामभिधानगतस्याङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्य बुद्धिस्थत्वेनाभिधेयगततयापि कल्पनाद्वस्तुतोपि राज्ञो ङ्गत्वं पुंसश्चाङ्गितास्तु राजपुरुषमानयेत्यादिप्रयोगे त्वानयनादिक्रियान्वये संयुक्तस्य पुरुषस्योपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेः सामान्यमात्रेणाप्युपलक्षणोपपत्तेर्विशेषानाकाङ्क्षात्वान्न शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वस्तुतो राज्ञोङ्गत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * । निर्विशेषस्याप्यन्वयस्योपलक्षणत्वोपपत्तावपि निर्विशेषसामान्यायोगादभिधानगतस्य चाङ्गाङ्गित्वाख्यास्यान्वयविशेषस्याभिधेयगतान्वयसामान्यविशेषायोगाद्वास्तवाभिधेयगतान्वयसंभवे चाभिधानगतस्यान्वयविशेषस्याभिधेयसमारोपायोगाद्वास्तवस्य चाङ्गाङ्गित्वस्य पदवेलायामेव प्रतीतेः प्राथम्याद्वाभिधानिकस्य त्वङ्गाङ्गित्वस्य पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगं पुरुषस्यापेक्ष्यालोच्य तदुपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेराभिधानिकेनापि चाङ्गाङ्ग्यन्वयेनोपलक्षणोपपत्तेर्वास्तवाङ्गाङ्ग्यन्वयानाकाङ्क्षणा-

ह्वाक्यवेलायां प्रतीतेर्जघन्यत्वाद्राज्ञा भृतिदानेन पुरुषस्योपकार्यत्व-विवक्षायां राजपुरुषशब्दप्रयोगो राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकत्वविवक्षायां वा पुरुषराजशब्दप्रयोग इति व्यवस्थाहेतौ वास्तवेऽऽकाङ्क्षित्वाख्ये ऽर्थद्वये पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगमनपेक्ष्यैव तावत्पदवेलायामेव संभवति सत्यानयादिपदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगस्यानादृत्य वास्तवाकाङ्क्षित्वं यथाकथंचिदन्वयमात्रापेक्षया वैवक्षिकाकाङ्क्षित्वविशेषमात्रेण क्लिष्टव्यवस्थाश्रयणं न युक्तमित्याशयः शैघ्र्यविलम्बाख्यविशेषोक्त्यर्थं तावद्वक्ष्यमाणोक्ती तत्पुरुषसमासस्य चोत्तरपदार्थप्राधान्यवाचित्वाद्वास्तवाकाङ्क्षित्वाभावे निरालम्बनत्वापत्तेः प्रयोगासंभावात्तदन्यथानुपपत्त्यापि वास्तवाकाङ्क्षित्वकल्पनसूचनार्था विद्यमानोक्तिः । अतो वास्तवमेवाकाङ्क्षित्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमालोच्य राजपुरुषशब्दप्रयोगाद्वास्तवमेव राज्ञः पुरुषाङ्गत्वं विवक्षितमित्युपसंहरति *तेनेति* उपकाराख्येनाङ्गत्वफलेनाङ्गत्वोपपादनार्थोपकारकृतोक्तिः । भृतिदानोपादेयं पुरुषं प्रति स्वामिनोऽङ्गत्वसंभवेपि गां गर्भदासं वा प्रत्यङ्गत्वाभावाद् देवदत्तस्य गौर्गर्भदासो वेत्यादिः प्रयोगो वास्तवाकाङ्क्षित्वाविवक्षायां तत्स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुगतौ चोपकारतोऽङ्गत्वेनोपचर्यते नत्वभिधानमताङ्गताभिधेयगतत्वेनोपचर्यत इत्याह * यत्रापीति * । देवदत्तादानां गवादीन्प्रत्यौपचारिकाङ्गत्वाविवक्षायां मुख्यगुणभावापत्तिभयेनाङ्गत्वानपेक्षोपकारित्वलक्षणोपसर्जनत्वाभ्युपगमेऽप्येतदुपकारकत्वं शेषफलत्वाच्छेषस्यैव प्रत्यासन्नतरं शेषिफलत्वाभावात्तु न शेषिणः प्रत्यासन्नतरमिति कृत्वोपकारकत्वकृत्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वविज्ञानात्संभवच्छेषत्वस्य धात्वर्थादेरुपकारकत्वलक्षणेनोपसर्जनत्वेन प्रत्ययार्थं कर्तारं प्रत्यङ्गत्वावगतेः कर्तुः प्रधानसिद्धिरिति सूचयितुमाह * यथापीति * । निःसंदिग्धप्रधानत्वामिति वार्त्तिकोक्तस्य पाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह * पाचकादावपिचेति * यथा राजपुरुषादिशब्दे राजादीनां पुरुषादीन्प्रत्यङ्गत्वं तथापाचकादिशब्देपि देवदत्तादेः पाकादिकृतवृत्तिलाभाद्युपकारकत्वात्पाकादिक्रियाणां देवदत्तादीन् प्रत्यङ्गत्वं विवक्ष्यते प्राधान्यं तु निष्पाद्यत्वेनावस्थानात्सदपि न विवक्ष्यते ततश्च वस्तुधर्मभूतस्याकाङ्क्षित्वस्याभिधानधर्मभूताकाङ्क्षित्ववैपरीत्येपाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशयः

यथा कर्मोत्पन्नकृदन्ते पक्वादिशब्दे कर्मभूतानोदनादीन् प्रत्यङ्गत्वं तथा कर्तृभूतानपि देवदत्तादीन् प्रतीति सूचनार्थं *सर्वत्रेत्युक्तम्* शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभ्युपगमे प्रोक्षितशब्दे कर्मोत्पन्नकृदन्ते शब्दार्थवृत्त्या प्रोक्षणस्य 'द्रव्यार्थत्वाद्वस्तुवृत्त्यापि द्रव्यर्थत्वापत्तेः प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति वाक्याभ्यां विहितं प्रोक्षणमवहननपेषणप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्तं वेति नावमिकी चिन्ता तादर्थ्ये विना प्रयुक्त्ययोगान्न युज्यतेत्याशङ्कते * नन्विति * द्रव्यार्थत्वे पि द्रव्य- ६३०।१
कार्यप्रयुक्त्यविरोधाद्धन्तिपिषिस्वरूपेणोलूखलादिद्रव्यकार्येणोलूखलाद्यर्थं प्रोक्षणं प्रयुज्यते ऽपूर्वसाधनांशेन वा हन्तिपिषिगतेनेति नावमिकचिन्तोपपत्तेः प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थतैवेति परिहरति * कस्य वेति * शङ्कापरिहाराशयौ क्रमेण विवृणोति * नन्विति * तादर्थ्यस्य तदधीनविधिविषयत्वाख्यत्वात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च तत्तत्प्रयोजनत्वाख्यत्वात्तादर्थ्यतत्प्रयुक्तत्वयोरभेदाशयेन द्रव्यार्थत्वान्यप्रयुक्त्योर्विरोधाशङ्कानुपपत्तेर्द्रव्यार्थत्वे द्रव्यस्यैव शेषित्वात्प्रयोजकत्वापत्तेरन्यप्रयुक्तिविरोधः शङ्कनीयः सोपि द्रव्यार्थत्वे पि धर्मस्य नवमाद्यन्यायेन कार्यप्रयुक्तत्वाद् द्रव्यधर्मः प्रोक्षणं हन्तिपिषिस्वरूपात्मकेन द्रव्यकार्येणादृष्टार्थधर्मानपेक्षेणाप्यानन्तर्यात्प्रयुज्यते इत्याद्यतण्डुलपिष्टादिनिष्पादनद्वारा हन्तिपिषिसाध्यस्यौषधयागापूर्वस्य व्यवहितत्वे प्यदृष्टार्थधर्माकाङ्क्षत्वात्तत्साधनांशेन हन्तिपिषित्वैकार्थसमवायिनोलूखलमुसलादिद्रव्यकार्येणेत्येवं चिन्तोपपत्तेर्नास्तीति परिहाराशयः॥ इतिकरणस्य प्रकारवाचित्वाद्यस्मादेव प्रकारो विचारस्तस्माद्द्रव्यार्थत्वेऽवस्थितेपि न विरुद्धयतइत्यावृत्तस्य हिशब्दस्यापि शब्दार्थवाचित्वाङ्गीकारेण योज्यम् । यद्यपूर्वमनेन क्रियते ततोऽस्याऽपूर्वं प्रयोजकं यदि हन्तिपिषी ततस्तौ प्रयोजकावित्यादिभाष्येण प्रयुक्तिनिर्णयार्थे तादर्थ्यस्यापि तत्राधिकरणे विचाराद् द्रव्यार्थत्वविरोधमाशङ्क्य यदुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति पिनष्टि वा तत्प्रोक्षिताभ्यामिति तृतीयानिर्देशात्साधनीभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोर्वा प्रोक्षणं प्रत्यङ्गित्वावगतेः किमवघातं पेषणं वा करोतीति हन्तिपिष्योः कर्मत्वेन करोत्यर्थान्वयाद्यदुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोर्वा हन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थं प्रोक्षणमुतावघातेन वा पेषणेन वा करो-

तीति करणत्वेनान्वयाद्यत्तयोरपूर्वसाधनत्वमित्युलूखलमुसलापरित्यागेनैव तादर्थ्यविचाराद्विरोधमाह * यो विचेति * यद्वा द्रव्यस्य स्वरूपेण प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थं प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तेः कारकरूपेणाङ्गित्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्कृदुक्तस्य च कारकरूपस्य द्रव्योपसर्जनत्वेना निष्कर्षातिरोहितत्वंनात्मार्थतया क्रियाग्रहणाशक्तेःप्रोक्षणस्य कर्मभूतोलूखलादिद्रव्यार्थत्वायोगेऽप्याख्यातोक्तस्य कारकरूपस्य स्वप्राधान्यान्निष्कृतर्षप्रतीतेराविर्भूतत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणशक्तत्वाद्वदनस्यकर्म्रर्थत्वाविरोध इति वैषम्योक्त्यानिष्टापत्तिं परिहरति * तिरोहितं चेति* पाचकादिशब्दे कर्तृत्वस्यापि कृदुक्तस्य तिरोहितत्वेन क्रियाग्रहणशक्तिश्चकारेण सूचिता। श्लोकं व्याचष्टे॥ * कृदन्तेति। * यदेतद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयतीत्यादिवार्त्तिकोक्तस्य श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वानियमस्य न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेनीति पश्वेकत्वाधिकरणभाष्यविरोधमाशङ्क्यैकाभिधानश्रुतिबलीयस्त्वेनैकपदोपादानश्रुत्यवगतद्रव्यार्थत्वबाधाशयं तद्भाष्यमित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं तथाचेत्यादिवार्त्तिकोक्ताङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमाभावे भाष्यसमतिमनुभाषणपूर्वं निरासितुमाह * यत्त्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * कारकोपसर्ज्जनीभूतस्येति * ॥ तेनात्रापीतिवार्त्तिकोक्तमूहेन भाष्ययोजनं निरसितुमाह * नात्विति । * प्राधान्येनेह कर्त्तृत्वमिति वार्त्तिकोक्तं तात्पर्याख्येन प्राधान्येन कर्त्तृत्वोक्तौ कर्त्तुरेकक्रियार्थत्वापत्तिमनुभाषणपूर्वं क्रियाफलभोक्तृत्वात्मकस्वाम्याख्यं प्राधान्यं विना कर्त्तव्यत्वावगतिपूर्वककर्तृत्वानिर्वाहाद्विधायकेनाख्यातेन प्राधान्यपर्यन्तकर्तृत्वोक्तेर्गुणत्ववत्प्रधानतापि कर्त्तुः प्राप्नोतीत्येवं निरस्यति *यत्त्विति । * अधिगम्य ममेदमनुष्ठेयमिति ज्ञात्वा क्रियेत्यधीत्युपसर्गस्यान्तर्गतगमनक्रियायोगविषयत्वाङ्गीकारेणाधिक्रियोक्तेरनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्यामधिक्रियां विना शास्त्रीयेर्थे कर्तृत्वानिर्वाहात्कर्तृणामधिक्रिया वगम्यते सा च चेतनानां प्रेक्षापूर्वकारिणां फलोद्देशादृते न भवेदित्युक्तेनानृतं वदेदित्यत्र विध्यभावेनानुष्ठेयत्वावगत्यभावात्तत्पूर्वकानुष्ठानाख्याधिकाराभावात्फलोद्देशकल्पनायोगमाशङ्क्यानन्नूदितनिषेधायोगादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्ययोगादशाब्दस्य च प्रापकस्य शाब्दे व्यवहारेऽन्वयायो-

नान्निषेध्यतयापि शास्त्रगम्येऽर्थे विधिरवगम्यत इति विधिश्चेत्येताव-
तोक्ता पुनः सकलमुत्तरार्द्धं विधिरप्यधिक्रियावत्फलोद्देशं विनात्मानं
लभेतेत्येवं योज्यमित्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह *यद्यपीति।* अनुष्ठे- ६३१।२
यत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानवाचित्वेनाधिक्रियोक्तिव्याख्यानायानुष्ठानो-
क्तिः कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मृतेरनुतिष्ठतीति व्युत्पत्त्यानुष्ठातृत्व-
वाचिनी अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मकस्यापि कर्तृत्वस्य
गुणात्मकत्वात्प्राधान्यविरोधशङ्कानिरासमूचनार्था मात्रोक्तिः प्रेक्षा-
पूर्वकारिणां फलोद्देशं विनाऽधिकारायोगेपि मन्दधियां निष्फलेपि-
कर्मणि याद‍ृच्छिकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्याधिकारदर्शना-
त्फलोद्देशाव्यभिचारमाशङ्कय यदृच्छया प्रवृत्तस्य वेदेन कर्तृत्वा-
नुक्तेः स्वसम्बन्धिप्रेरणावगतिहेतुकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकस्यैवानु-
ष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारशब्दे विवक्षितत्वाच्चितीसंज्ञानइति-
सम्यग्ज्ञानाख्यसंज्ञानवाचिचेतयतिधातूत्पन्नचेतनशब्दवाच्यानां प्र-
कृष्टधियामेवाधिकारो न मन्दधियामिति सूचयितुं *तादृशामेवेत्यु-
क्तम्।* निषेध्यतयापि शास्त्रगम्यार्थेऽधिक्रिया विधियुक्तत्वादवगम्य-
त इत्येवं विधिश्चेत्युत्तरार्द्धावयवव्याख्यार्थं विधियुक्ताश्चेत्युक्त्वावृत्ते-
तदवयवसहितोत्तरार्द्धव्याख्यानार्थं* नचेत्युक्तम्॥*अनुष्ठेयत्वावग-
तिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मककर्तृत्वात्मलाभान्यथानुपपत्त्या विध्यात्मला-
भान्यथानुपपत्त्या वा फलोद्देशकल्पनस्य कर्तृप्राधान्यसिद्ध्युपयोग-
माह *तेनेति।* प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वाबोधनापि तर्हि पारंपर्येणा-
नृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषोपकारित्वसिद्धेर्न तद्बाधेन श्रुत्या साक्षात्पुरु-
षोपकारिता कल्पनीयेत्याशङ्क्याह *साक्षादिति।* फलाश्रवणेन
पुरुषापेक्षितफलसाधनतया पुरुषार्थत्वायोगात्पुरुषसंस्कारकत्वेन पु-
रुषार्थत्वस्य वाच्यत्वापत्तेः शुद्धस्य च पुंसो निष्प्रयोजनत्वेनासं-
स्कार्यत्वात्क्रतुयुक्तस्य तु प्रकरणं विनाऽवगतेस्तस्य च श्रुत्या बाधान्न
कथं चित्साक्षात्पुरुषोपकारः संभवतीत्याशङ्कय शुद्धपुरुषधर्मत्वा
योगेपि संस्कार्यस्य पुंसः क्रत्वर्थत्वसिद्धौ श्रुत्या प्रकरणस्यापेक्षि-
तत्वेन तस्मिन्नंशेऽबाधात्प्रकरणावगतक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वेन
साक्षात्पुरुषोपकारसंभवमुपपादयितुमाह *नचेति।* क्रत्वर्थस्य
पुंसोऽदृष्टोपकारित्वेनादृष्टकार्ययोग्यत्वाधानलक्षणसंस्कारानपेक्षत्वा-
त्फलभाक्तृत्वयोग्यतायाश्च साङ्गप्रधानानुष्ठानमात्रातिसिद्धेस्तद्बाधा-

नञ्लक्षणस्यापि संस्कारस्यानपेक्षणात्क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारताप्ययुक्ते-त्याशङ्कते * क इति । * प्राप्तस्याप्योदनादेर्भोज्यस्य रोगादिना भोक्तृतायामयोग्यस्य भोजनादर्शनात्फलसाधनतातिरिक्तभोक्तृत्वायो-ग्यताधानापेक्षोपपत्तेर्यजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणाया ग्रन्थगौरवभयादत्रानभिधानेपि सामान्यतः पुरुषार्थत्वावधारणमा-त्रात्प्रकरणागम्यक्रत्वर्थत्वव्यावृत्तिः सेत्स्यतीति परिहृतिः* सर्वथा ता-वदिति * भोक्तृत्वायोग्यताधानाख्यस्य त्वोपकारविशेषस्य वक्ष्यमा-णत्वाविशेषाभावात्सामान्ययोगः शङ्कनीय इत्याह * तद्विशेषेति । * तस्मादाभिधानिकेनापि प्राधान्येन कर्त्रभिधाने वास्तवप्राधान्य-सिद्धेः श्रुत्या क्रियायाः क्रत्वर्थत्वावधारणान्न प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वं सेत्स्यतीति तृतीयपरिहारसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति । * द्वितीयाद्यपरिहारयोः प्राधान्यांशानुक्तिसाम्यादेकहेलया परि-हारद्वयं समाधातुं यद्यपि कर्तृत्वं साधकत्वेनेत्यादिवार्तिकोक्त-न्यायेन कर्तृवाचिना प्रत्ययेन प्राधान्यांशो नोक्तः कर्तृत्वे चान-न्तर्गतस्तथापि कर्तृत्वान्यथानुपपत्तिद्वारा प्रत्ययेन प्रत्यायितत्वा-क्रियायाः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सम्बद्ध्यत इत्याह * यद्यपि चेति । * श्रुत्यानुक्तस्यापि स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यांशस्य लक्ष-णया प्रत्यायनं तावद् दृष्टान्तपूर्वमुपपादयति * यथेति * कर्तृत्व-स्योक्तस्य पुरुषं प्रति इतिर्गमनं प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्दे-नोक्तया कर्तृत्वसिद्ध्या फललिप्सां विनानुपपद्यमानया स्वा-मित्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । लक्षणया स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यस्य प्रत्यायनेप्यशाब्दत्वाच्छाब्द क्रियया न्वयायोगमाशङ्क्य प्राधा-न्यप्रत्यायनार्थं प्रत्ययेन गुणत्वात्मककर्तृत्वोक्तेः प्रत्ययस्य प्राधान्ये तात्पर्यावसायात्तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वं दृष्टान्तपूर्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति । * गुणत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वात्तत्सिद्ध्यर्थत्वायो-गमाशङ्क्य भिन्नविषयत्वेनाविरोधमाह * गुणभावो हीति । * ते शब्दोक्तस्य कर्तृप्रत्ययार्थवादिनो वैयाकरणस्य मते धात्वर्थाति-रिक्तभावनाभावाद्भिन्नविषयत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यस्यापीति * करोतिसामानाधिकरण्येनाख्यातप्रत्ययस्य तद-र्थवाचित्वावगतेः करोतेश्च धात्वर्थसामान्यवाचित्वे पाकं करोति पाकेन करोतीति वा धात्वर्थस्य कारकत्वेन करोत्यर्थान्वयायो-

गापत्तेर्धात्वर्थातिरिक्ता भावना प्रत्ययवाच्या यद्यप्यभ्युपगम्यते तथापि सैव कर्त्तारमङ्गङ्करोति न धात्वर्थ इति कथमवसीयत इत्याशङ्क्य ततश्चेत्युक्ते धात्वर्थोऽपि तर्हि कर्त्रनभिधानपक्षवदभिधानपक्षे ऽपि भावनाङ्गमेवास्त्वित्याशङ्क्यानभिधानपक्षे भावनाक्षेपं विना कर्त्रन्वयानवगतेरनुष्ठानसिद्ध्यर्थेन च कर्त्राक्षेपस्यानुष्ठानयोग्यभावनावगत्युत्तरकालत्वात्करणाद्यन्वयं च विनानुष्ठायोग्यत्वाभावात्कारणत्वेन धात्वर्थस्यान्वयाद्भावनाङ्गत्वं युक्तम्। अभिधानपक्षे त्वादावेव कर्त्रन्वयावगतेः सकलकारकसमवधातृत्वलक्षणत्वाच्च कर्तृत्वस्य सकलकारकसमवधानात्प्रागसिद्धेः सिद्धे कर्त्रन्वये भावनायाः सिद्ध्यव्यभिचारित्वेन कारकानाकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थान्वयानुपपत्तेर्भावनायां व्यापृतः कर्त्ता धात्वर्थं विना भावनां कर्तुमशक्नुवन्नात्मन एव कर्तृत्वसिद्ध्यै धात्वर्थमङ्गं करोतीत्युक्तम्। द्वावप्यङ्गीकरोतिशब्दौ त्विप्रत्यययुक्तौ भिन्नविषयत्वोक्तेराख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्धावर्त्तयतः। श्रुतिविरोध आपद्यत इति वार्त्तिकोक्तविरोधनिरासोपयोगमाह * नचेति * चकारेण ततश्चेत्युक्तं विषयान्यत्वोक्त्या विवृतम्॥ नचैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणत्वप्रधानत्वे युगपदभिधातुमिति वार्तिकोक्तयुगपदुभयरूपोक्त्यशक्तिनिरासेपि विषयान्यत्वोक्तेरुपयोगमाह * यदीति * सकृदुच्चरितस्यापि प्रत्ययस्याविरुद्धानेकभावनाकर्तृसंख्योपग्रहविशेषाद्यर्थवाचित्वाभ्युपगमेनानेकार्थोक्त्यशक्तिविरोधनिबन्धनत्वाभावस्तायात्कर्तुश्च गुणप्रधानत्वयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न प्रत्ययस्योभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यो विप्रतिषेध इत्युक्ते भावनाधात्वर्थाख्यावच्छेदकरूपविषयभेदेपि कर्त्राख्याश्रयरूपविषयैक्याद्विरोधमाशङ्क्य ह्रस्वदीर्घत्ववद् गुणप्रधानत्वयोरापेक्षिकत्वेनशुक्लकृष्णत्ववत्स्वभावतो विरोधाभावादाश्रयैक्यमात्रेण विरोधायोगोक्तौ स्वभावतश्चेत्युक्ते ऽर्थगतविरोधाभावेपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नानेकार्थोक्तौ शब्दतात्पर्यभेदापत्तेर्भावनाकर्तृसंख्यादिवच्च गुणप्रधानत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वाभावादेतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेन गुणत्वं शब्दाद् गम्यते प्राधान्यं गुणत्वान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यादित्येवमुभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यविरोधपरिहारे ऽथवेत्यनेनोक्ते कर्तृप्राधान्यस्याशाब्दत्वे धात्वर्थस्य कर्त्रर्थ-

त्वायोगमाशङ्क्य धात्वर्थविशिष्टस्य कर्त्तुर्भावनाङ्गत्वे शब्देनोक्ते कर्त्र-ङ्गत्वं विना धात्वर्थस्य तद्विशेषणत्वायोगात्कर्तृतार्थोपपत्तिकल्पेन शब्दा-न्तरेण तदङ्गत्वोक्तिमभिप्रेत्य कर्त्रभिधाने पक्षे सर्वथाशब्दात् साम-र्थ्याद्वा प्रतीतौ कर्त्तुः प्राधान्यप्रशक्तेर्धात्वर्थस्य पुरुषार्थत्वं प्राप्नोती-त्युक्तम् ॥ अनया चाख्यातप्रत्ययोक्तां भावनां प्रति कर्तुर्गुणत्वाद्धा-त्वर्थंप्रति प्राधान्याद्भिन्नविषयत्वोक्त्या कृदन्ते भावनानुक्तेर्धात्वर्थ-मेव प्रति गुणप्रधानत्वप्रसङ्गाद्विषयैक्येनाख्यातशब्दस्य पाचकादि-शब्देभ्यो विशेषसूचनाद्बहिष्टं विशेषान्तरमाह * अयं चेति । * पाचकमानयेत्यादावानयनादिक्रियान्तरान्वयित्वेन कर्तुरुक्तं पुरुषमु-पलक्षयितुमुक्तस्य धात्वर्थस्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थवृत्तिमा-त्रेण विशेषणापरपर्यायोपलक्षणत्वसिद्धेर्न वास्तवाङ्गत्वाकाङ्क्षा नानृतं वदेदित्यादौ तु क्रियान्तरान्वयानुपादानेनोपल-क्षणयाभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थतया विशेषणत्वस्यानाका-ङ्क्षितत्वाद्वास्तवमेवाङ्गत्वं धात्वर्थस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्तेः परिशेषादवधार्यत इति तत्रेति विशेषणसामर्थ्येन सूचनाद्वैषम्यमि-त्याशयः । धात्वर्थलक्षणार्था धातूक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दा-र्थेति * राजपुरुषादिशब्देभ्यो व्याख्यातस्योभयप्रकारविशेषोक्त्यै राजपुरुषं वेत्युक्तम् । कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसंह-रति * तस्मादिति * विधिना सामान्यतो धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वेऽ-वगते साक्षात्परंपरया वा पुरुषार्थतेति विशेषापेक्षायामेकपदोपादा-नलक्षणया श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणगम्यस्य क्रत्व-र्थस्य श्रुतिविरोधोपसंहारार्था प्रमाणोक्तिः । परंपरया पुरुषार्थत्वा-भ्युपगमाच्छ्रुतिप्रकरणयोरविरोधसंभवेऽपि श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वा-वगमात्प्रकरणबाधाभ्युपगमे सति लक्षितस्यापि तात्पर्यवृत्त्या श्रौतत्वा-दनभिधानपक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तेः सिद्धान्तप्रयोजनाभावात्कर्तु-राख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तानर्थिकेत्याक्षिपति * नन्विति * पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रौतेनार्थेन वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे लाक्षणिकार्थतात्पर्यं युक्तं । आख्यातस्य तु श्रौतेनैव भावनाख्ये-नार्थेनोपयोगसंभवात् लाक्षणिकेर्थे तात्पर्यानुपपत्तेरवाच्यत्वे कर्तु-रशाब्दत्वापत्त्या वाक्यार्थानन्वयप्रसङ्गात्प्राधान्यासिद्धेर्न धात्वर्थस्य साक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैष इति * कर्तु-

वाक्यार्थानन्वयं लक्षणानर्थिकंत्याशङ्क्य गङ्गादिसम्बन्धिनीरादि-
स्वरूपे गङ्गादिशब्दानामिव कर्तृस्वरूपे प्रत्ययस्य तात्पर्याभावा-
त्स्वरूपेणाशाब्दतया कर्तुर्वाक्यार्थानन्वयात्सर्वाकाङ्क्षापूरणाशक्तेः
प्राधान्यायोगेपि भावनानिष्पादकरूपशब्दतात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वो-
पपत्तेस्तेन रूपेण भावनाख्यवाक्यार्थान्वयसिद्धौ लक्षणार्थवतीति
सूचयितुं कर्त्तारमन्तरेण भावना न सिध्यतीति कृत्वा लक्षणा
नतु तस्य कर्तृत्वाधिष्ठानस्वरूपेण सर्वाकाङ्क्षापूरणार्थेति लक्षणेत्यनेने
नोक्तम् ॥ श्लोकोपपाद्यं तावदर्थे नैष दोष इत्यनेन सूचितम्। अभिधा-
नपक्षेपि भावनान्वयपरत्वाच्छब्दस्य धात्वर्थान्वयस्याशाब्दत्वाप-
त्तिशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * अभिधीयमाना हीति * श्रुत्युपात्तस्य ६३३।१
योग्यत्ववशेनार्थान्तरान्वये तात्पर्यावसायादनेकान्वययोग्यस्यागम्य-
मानविशेषतया सर्वान्वयसाधारणतात्पर्यावगतेः सर्वाकाङ्क्षापूरणश-
क्तत्वाच्च कस्मिंश्चिदन्वये शास्त्रार्थत्वहानिः लक्ष्यमाणस्य तु लक्षणातः
प्राक्तावच्छास्त्रानुक्तत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाख्यादृत्तव्यत्वायोगा-
ल्लक्षणाकालेपि तद्बीजस्य शास्त्रस्य कर्तृस्वरूपे तात्पर्यस्योपसं-
हारे सति तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाध्यवसायात्सर्वान्वये शास्त्रं
प्रमाणं भवेन्न तु कर्तृस्वरूपे प्रत्ययाख्यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं संभ-
वतीत्याशयः। एतदुपपादनार्थत्वेन श्लोकपूर्वार्द्धं यः शब्दः
श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थेनोपयुज्यते स लाक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्य-
वृत्त्या यातीत्येवं व्याचष्टे * सर्वमेवेति * लक्षणया वगतमर्थं प्र-
त्यात्मानं तात्पर्यया वृत्त्या प्रापयतीत्यर्थः। तृतीयपादं तुशब्देनोक्त-
व्यतिरेकाभिधानमनादृत्याख्यातप्रत्यये श्रौतेन भावनाख्येनार्थेन
पदार्थान्तरान्वितभावनात्मकवाक्यार्थोपयुक्ते सति न लाक्षणिका-
र्थपर्यन्तंतात्पर्यगमनं युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *श्रुत्यर्थ एव चेति*
अन्यपरे शब्दे कर्त्ता न वाक्यार्थोपयोगित्वेन गृह्येतेत्युक्ते कर्तुरप्यु-
पयोगः संभवन् कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्क्य सकृदुच्चरितस्य
श्रौते लाक्षणिके चार्थे वृत्त्याख्यव्यापारायोगेनार्थद्वयोद्देशेन वृत्त्या-
व्यतादर्थ्यापरपर्यायार्थद्वयतात्पर्यायोगात्तद्द्वारार्थद्वयोपयोगित्वानव-
कल्पनात्पूर्वशब्दाल्लक्षणया परस्यावगतस्य संभवद्वाक्यार्थोपयो-
गस्यापि स्वशब्दतात्पर्यविषयत्वाभावाद्वाक्यार्थानन्वयवल्लाक्षणि-
कत्वे कर्तुः संभवदुपयोगस्याप्यनन्वये नचेत्यादिनोक्तेऽन्यपरा-

च्छब्दात्कर्त्रवगत्ययोगमाशङ्क्य निष्पादकत्वेन भावनासम्बन्धित्वान्निष्पादनान्यथानुपपत्तिबलाद्गम्यत इत्यन्यपरेपीत्यनेनोक्ते गङ्गादिशब्दात्तीरादिवत्तात्पर्यवृत्त्या गम्यत्वशङ्कायां च केवलोक्त्या निरस्तायां भावनादिनिष्पादनान्यथानुपपत्तिबलात्कर्तृप्रतीतिवत्प्राधान्यं विना चेतनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिबलात्प्राधान्यकल्पनामपि करिष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगितद्व्यापिकर्तृप्राधान्यात्कर्तृत्वानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न साक्षात्प्राधान्यकल्पना शक्येति परिहारसूचनार्थं * या चेत्युक्तम् * कर्तुर्वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेन चतुर्थं पादं व्याख्यातुमाह * तदा चेति * प्राधान्यप्रतिपत्तेः निष्प्रमाणकत्वे मात्रोक्त्या शब्दव्यापारनिरासेनोपपादिते शब्दात्कर्तृप्राधान्यानवगमेपि भावनयैव कर्तृव्यापाररूपत्वात्कर्तृस्वरूपोपसर्जनत्वावगतिवत्प्रयत्नरूपतयेच्छायोनित्वात्कर्त्रभिमतसाधनत्वं च विना कर्त्रिच्छानुदयाद्भावनानिष्पत्त्यसिद्धेर्भावनायाः कर्त्रभिमतसाधनत्वावगमात्कर्तुः प्राधान्यावगतिरपि भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगितयापि कर्त्रिच्छोदयोपपत्तेरिच्छायोनित्वेनापि साक्षात्प्राधान्यकल्पनाऽशक्तिसूचनार्थं * नहीत्युक्तम् * लक्ष्यमाणस्यापि कर्तुर्भावनोक्तिमात्रात्प्रतीतस्य प्रकरणगम्याक्रतूपकारात्सन्निकृष्टतरत्वात्साक्षादुपकारसंभवे च पारंपर्योपकारकल्पनायोगात्साक्षात्प्राधान्यकल्पनैवयुक्तेत्याशङ्क्य आख्यातशब्दस्य प्राधान्येतात्पर्याभावाच्छ्रुत्यासाक्षात्प्राधान्यानवगतेः पारम्पर्योपकारिण्यपि च कर्त्रिच्छासंभवादिच्छायोनित्वेपि भावनायाः साक्षात्प्राधान्यावगतौ शक्त्यभावेन लिङ्गस्यापि तत्र प्रामाण्याभावात्साक्षात्प्राधान्यकल्पना निष्प्रमाणिकेत्याह * तेनेति * येन कारणेन शब्दः कर्त्रवगतौ न व्याप्रियते नच भावना कर्तृप्राधान्यावगतौ शक्ता तेन कारणेनाख्यातशब्दरूपा श्रुतिर्भावनासामर्थ्यरूपं वा लिङ्गं प्राधान्यप्रमायामुदासीनमित्यर्थः ॥ श्रुतिलिङ्गयोः साक्षात्प्राधान्यप्रमायां व्यापाराभावेपि कर्तुः सन्निकृष्टतरत्वात्साक्षात्प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य सन्निकर्षस्य सन्निधित्वेन स्थानत्वात्तस्य च प्रकरणाद्दौर्बल्यात्तद्विरोधे प्रामाण्यं नास्तीत्याह * नचेति * कर्तृवाच्यावाच्यत्ववि-

चारस्यार्थवत्त्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * किंप्राप्तमिति भाष्यं पुरुषस्यायं वदनाख्यः पदार्थ उपदिश्यते ततश्चायं निषेधः पुरुषस्य धर्म इत्येवं शुद्धपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याचष्टे * किमिति * प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य प्राप्त्युक्त्यै प्रायेणेत्युक्तम्। कः पुरुषस्योपकार इत्यपेक्षायां प्रत्यवायपरिहारार्थमित्युक्तम् ॥ प्रश्नपूर्वं हेतूक्त्यर्थं कुत इत्यादिभाष्यं पुरुषस्य प्रयत्नशब्दवाच्यभावनालक्षितस्य च विधेः श्रवणादित्येवं व्याचष्टे * कुतइति * श्रुतेः पुरुषो विधिश्च प्रतीयते स चोभयः पुरुषधर्मत्वपक्षे ऽर्थवान् क्रत्वर्थे हि वदने ऽनर्थको भवेदित्यर्थः। वदनमनुतिष्ठेदिति भाष्यावयवेनानुष्ठाता विधिश्च श्रुत्या गम्यत इति वदनाऽऽद्ये भाष्यावयवे व्याख्याते श्रुतस्याप्यनुष्ठातुर्गुणत्वेनान्वयाद्वदनस्य पुरुषार्थत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्तॄणां शास्त्रगम्ये ऽर्थ इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तृत्वस्य विधेश्चापुरुषार्थे कर्मण्यात्मलाभायोगात्तदुभयश्रुत्यर्थवत्त्वाय तस्य पुरुषेण समीहितेन प्रधानभूतेन सम्बन्धो ऽन्वयः। पदश्रुत्या गम्यत एव दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणाऽन्वयः प्रकरणात्ततश्च प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधेन पुरुषार्थतैव युक्तेत्येवं परिहारार्थं तस्येत्याद्येष शब्द इत्यन्तं भाष्यावयवं श्लोकेन व्याख्यातं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे
* समानेति * योऽपि चेत्यनेन पुरुषस्येति भाष्यावयवो ६३४।२
ऽपकृष्य व्याख्यातः। कर्त्रभिधानस्यापि पुरुषधर्मपक्षे ऽर्थवत्ताऽपिशब्दाभ्यामुक्ता प्रयोगवचनेनैवोपनीतस्य प्रधानकर्तुस्तदङ्गभूतधात्वर्थविधानात्प्राप्त्यात्मिकः कर्तृविधिर्द्धातुनोपनीतमात्रस्य च धात्वर्थस्य प्रयोगवचनेनैव विधानात्प्राप्त्यात्मिको धात्वर्थविधिरनर्थक इत्यावृत्त्या योज्यम्। व्याख्यातेऽर्थ इतरथेति भाष्यावयवं वदनमनुतिष्ठेदित्येवं सकर्तृकधात्वर्थविध्यर्थो वदेदिति यः शब्दः स क्रत्वर्थत्वपक्षे वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे भवेत्तनश्चाविवक्षितकर्तृविध्याख्यस्वार्थो भवेदित्येवं योजयति * तदिति। * प्राप्तेः पुरुषधर्मत्वोपसंहारार्थं [तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति।* प्राप्तः पुरुषार्थत्वेऽप्यकर्मेति सूत्रावयवोदाहृतस्य कथं पुरुषार्थतेत्याशङ्क्य प्राप्तिपुरुषार्थत्वाद्देवेति परिहारार्थं] यस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे *ततश्चेति ॥ * निषेधपुरुषार्थतैवात्र पूर्वपक्षार्थः। पुरुषार्थता तु तत्सिद्ध्यै

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

पुरुषप्रयत्नस्येत्यादिभाष्येणोपादितेति सूचनार्थं निषेधपुरुषार्थता-
मुपसंहरति * अत इति। * एतावता च भाष्येण पूर्वाधिकरणसू-
त्रस्थतद्धच्छब्दबुद्धिस्थीकृतस्य मनुष्यधर्मशब्दस्य तत्प्रधानत्वादिति
निर्वीताधिकरणाद्यसूत्रावयवस्येहानुषङ्गमङ्गीकृत्याकर्मानृतनिषेधनं
मनुष्यधर्मं आख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं लक्षणौपयिक-
पूर्वपक्षार्थत्वेनाकर्मेति सूत्रावयवं व्याख्यायेदानीं सचेति भाष्येण
यतोकर्ममनुष्यधर्मः स च नानृतं ब्रूयादिति स्मृत्यैव मनुष्यस्य प्राप्तो
ऽतः स्मृत्यैव मनुष्यसंयोगान्नानृतं वदेदिति क्रतुसंयुक्तं वचनं नित्या-
नुवाद इत्येवं सकलं सूत्रं योजनीयमित्याह *सूत्रमिति * उपनयन-
समकालत्वोक्तेः स्मृतिमूलत्वाच्छ्रुतेरनुवादत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्व
सूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोः कृतारम्भणीयत्वेनाधिकारात्प्रागेवेत्यु-
क्तम् ॥ क्रतुसंयुक्तोक्तिमाक्षेपपूर्वं त्रेधा समाधत्ते * कथं पुनरिति *
प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तत्वस्य पूर्वपक्षविरुद्धत्वेनावाच्यत्वशङ्कानिरा-
सार्था बाधार्हत्वाशया बाधगोचरोक्तिः। श्लोकं व्याचष्टे *यदेत-
दिति। * शुद्धपुरुषधर्मविषयत्वाच्छ्रुतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक्प्रवृत्ता-
मपि स्मृतिं प्रति मूलत्वसम्भवाच्छ्रुतमूलत्यागाश्रुतमूलकल्पनयोश्चा
प्रमाणकत्वादनुवादत्वायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे *नन्वि-
ति। * श्लोकं व्याचष्टे *यदि हीति। * नैषेत्यादिपरिहारभाष्यं
शङ्कानिरासाशक्तत्वात्तदसम्बन्धत्वेनाक्षेप्तुमारभते *यत्त्विति *नैतच्छ-
ङ्कया सम्बद्धमित्युक्ते पुरुषधर्मत्वोक्तेः क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्माशयत्वेनापि
सम्भवात्तद्विषयायाश्च श्रुतेः शुद्धपुरुषधर्मविषयस्मृतिमूलत्वायो-
गाच्छङ्कानिरासशक्तत्वेन तत्सम्बन्धोपपत्तिमाशङ्क्य यदि श्रुतिश्च
प्रकरणाद्बलीयसीति प्रकरणबाधमनुक्त्वैव पुरुषधर्मत्वमात्रमुक्त्वानु-
वादतोक्ता स्यात्ततः श्रुतिप्रकरणानुकूल्येन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाव-
सायाद्भिन्नविषयत्वं स्यात्प्रकरणबाधोक्त्या तु श्रुतेरपि शुद्धपुरुषध-
र्मविषयत्वावसायान्मूलत्वशङ्का निराकर्तुमशक्येति परिहारसूच-
नार्थं प्रकरणबाधानुवादोक्त्योः पौर्वापर्येण हेतुनेत्युक्तम् ॥ एतदेव
विवृणोति * तथाहीति। * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * क्रत्वर्थ-
*६३५।७ त्वपूर्वपक्षानुपन्यासात्क्रतुयुक्तपुरुषार्थतैव क्रत्वर्थोक्त्या विवक्षिता
सम्भवमात्रेण वा क्रत्वर्थोक्तिः श्रुतेः पुरुषमात्रधर्मविषयत्वेप्यविशेष-
श्रवणेनोपनयनात्प्रागपि प्रवृत्तेः स्मार्तानां तु धर्माणामुपनयनादिर्नि-

कम इत्युपनयनकालत्वोपदेशाच्छ्रुतिमूलत्वे तद्विरोधं प्रागुपनयना-त्कामचारवादभक्षा इति स्मृत्यालोचनया श्रुतेरप्युपनयनात्प्रागप्र-वृत्त्यभ्युपगमे वाहिताग्निर्नक्तं क्षिप्रं दाधर्म्यात्स्त्ष्यादित्यादीनां शुद्धपुरु-षधर्माणामप्युपनयनकालत्वादर्शनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानार्थक्य-त्वार्थे दर्शपूर्णमासाधिकारसमकालत्वापत्तेस्तन्मूलत्वे स्मृतेः सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः स-नातन इति सर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविरोधमभिप्रेत्योपनयनकाल एवेत्यादिभाष्योपपत्तिमाशङ्क्योपनयनकालत्वोपदेशस्याविशेषेण श्रौतस्मार्त्तपुरुषमात्रधर्मविषयत्वादाहिताग्न्यादिवचनानृतनिषेधे ऽधि-कारिविशेषानुपादानात्प्रकरणानुरोधेन च श्रुतिसंकोचायोगान्मूल-मूलिभावे ऽप्युपनयनकालत्वसर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशाविरोधात्त-तदपिभाष्यमुपपादयितुं शक्यमिति सूचनार्थं *का चेत्युक्तम् ॥* आक्षेपमुपसंहरति * तेनेति । * समाधातुमारभते * नैष इति । * दोषाभावं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह * कथमिति * शुद्धपुरुषधर्मतया द्यः पूर्वपक्षो कर्मेत्येतावता मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनु-षङ्गसहितो न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया कृत्स्नेन सूत्रेणानुषङ्गसहितेनेति पक्षद्वयं भाष्यात्प्रतीतेर्भाष्यकृत्संमतं तृतीयानुवादमात्रतयानुषङ्गा-नपेक्षसूत्रमात्रात्प्रतीतेः सूत्रकृत्समीहितत्वेन भाष्यकृतो मत इत्येवं तन्त्रेण संमतोक्तिर्द्वेधा व्याख्येया।तत्राद्येमूलमूलित्वं संभवति परयो-स्त्वनुवादतेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे *यदीति*कैमर्थ्यानपेक्षविध्यनु-वादचिन्ताया लक्षणासंगतेरनुवादत्वमात्रपूर्वपक्षायोगादनुवादत्वे च तादर्थ्याक्षेपकविध्यभावेन क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपूर्वपक्षस्याप्ययोगात्सू-त्रापरितोषेण शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षः तस्मिंस्तु विध्यैकान्तिकत्वाद्वि-कल्पशून्ये ऽनुषङ्गपर्यालोचनया गृहीते कृत्स्नसूत्रागमनापत्तेः सूत्रो-क्तानुवादत्वसमर्थनार्थं विधित्वे जञ्जभ्यमानन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मत्वापत्तेः पुरुषमात्रे च स्मृतितोऽनृतनिषेधात्क्रतुयुक्तस्यापि पुंसः प्राप्ते विधियोगात्सचेति भाष्येणानुवादत्वं ब्रवीतीत्यर्थः ॥ स चेति भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वानुवादत्वोक्तौ मूलमूलित्वाऽऽशङ्का न यु-क्तेत्याशङ्क्याज्ञाताशयत्वेनोपपादयति * तत्रेति । * नैषेति परिहार- १३८।३
भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयद्वितीयपूर्वपक्षविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे *सिद्धान्तेति*पूर्वपक्षान्तरमेव सौत्रत्वसूचनार्थं सिद्धान्तत्वेनोक्तम्।

परेवंज्ञनार्थत्वाच्छुद्धपुरुषधर्मत्वपक्षवर्जनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षं गृह्णाति सूत्रगृहीतं द्योतयतीत्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति * नैवेति * अभिक्रमणस्याभिक्राममिति धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययश्रुत्या होमाङ्गतयावगतस्याराादुपकारित्वे वीप्सानुवादायोगापत्तेर्होमसाधनसंस्कारत्वेन सन्निपत्योपकारित्वावगमाद्धोमसाधनपुरुषधर्मेनाहवनीयप्रत्यासत्तिजननसामर्थ्यलक्षणलिङ्गगम्या न विरुध्यते । अनृतोक्तिनिषेधादेस्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन भोक्त्रंशपातित्वापत्तेः साधनांशपातित्वाभावेन क्रतुसाधनभूतपुरुषधर्मत्वाभावात्प्रकरणगम्यं क्रत्वङ्गत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य भोक्त्रंशपातिनोपि पुरुषधर्मस्य पुंसो भोक्तृत्वयोग्यतां विना क्रतोः फलसाधनत्वासिद्धेरात्मनः साधनत्वसिद्ध्यै पुंसो योग्यताधानार्थं क्रतुनापेक्षितत्वात्प्रकणाविरोधसूचनायाभिक्रमणवदित्युक्तम् । धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्ययोगाद्दुर्जयनितरामित्युक्तम् । अनेन च यदि नानृतं ब्रूयादिति स्मृतिर्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थश्रुतिमूलिका स्यात्ततो दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणं स्मर्येत नतु स्मर्यते प्रत्युतोपनयनादि नियम इति स्मरंतो ऽनृतोक्तिनिषेधादेरुपनयनकाल एवोपदेशारो भवन्तीत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । अपिचेति भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशिश्रुतिमूलत्वेपि स्मृतेः पुरुषधर्मोपदेशित्वाविरोधादयुक्तमाशङ्क्यैषधर्मः सनातन इति स्मरंतः शुद्धपुरुषधर्मं इत्युपदिशन्ति नतु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मं इत्युपदिशन्तीत्येवं युक्त्यंतरोक्त्यर्थतया नैषा तस्या मूलमित्यनेनैव भाष्येण सहान्वेतव्यमित्याह * अपिचेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशित्वोक्त्युपपत्तेर्मूलमूलिभावनिरासाशक्तत्वात्पूर्वभाष्यान्वयायोगमाशङ्क्य यस्मात्स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशितानेन भाष्येणोच्यते तस्मादेतद्भाष्यं पूर्वभाष्येण सह योज्यमिति विवक्षितुं स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेनैतद्भाष्योक्तेन हेतुनेत्युक्तम् । ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षपरिग्रहार्थे भाष्यैकवाक्यत्वेनास्य भाष्यस्य पक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वाभावाद्द्वावेव पूर्वपक्षाविति सूचनायैवकारः । केवलशब्दाध्याहारशून्येन भाष्येण स्मर्त्तारः पुरुषधर्मं इत्युपदिशन्ति क्रतुधर्मविषया त्वेषा श्रुतिस्तस्मान्नास्याः स्मृतेर्मूलमित्येवं शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां पक्षान्तरं परिगृह्णत इत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * पूर्वभाष्यैकवाक्यान्वयनिरासायैवकारः । क्रत्वर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वा-

स्पूर्वपक्षे तत्परिग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्यानुवादत्वसिद्ध्यै सिद्धान्त्य-भिमता क्रत्वर्थतास्मिन्पूर्वपक्षे विवक्ष्यते न तात्पर्यणेति सूचयितुमेत-द्भाष्यसूचितविचारान्तरप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * नैवेति * नात्रपक्षान्तरपरिग्रहावसरे क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वोपन्यासोऽधिकरणे क्रि-यत इत्यर्थः। क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमेनानुवादत्वोक्तौ स्मार्तस्य संयोगस्या-न्यविषयत्वाद्धेतुत्वायोगं शङ्कते *ननु चेति*। प्रासङ्गिकैकविषयत्वा-द्धेतुत्वमुपपादयितुमाह *सत्यमिति। * श्लोकं व्याचष्टे * यद्य- ९३७।२
पीति * प्रसङ्गप्राप्तार्थत्वोपपादनार्थं * नहीत्युक्तम्। * पक्षान्तर-परिग्रहे ऽपिचेति भाष्यस्य योजनामस्मदुक्तां सूचयितुमाह * न चेति * ॥ यद्वा नैवेत्यादिसमस्तमेव भाष्यं क्रत्वर्थत्वमभिप्रेत्य मूल-मूलित्वशङ्कोत्तरमित्यन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मत्वाशयेनानुवादत्वे स चायमिति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानान्न न्वितिभाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थे नैवे-तिभाष्ये क्रत्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योऽर्थो नानृतं वदेदित्यनेन श्रुतिबलात्प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेध्यः स स्मृत्यैव निषिद्ध स्तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन क्रतावपि प्रसङ्गान्निषेधसंयोगासि-द्धेर्नित्यानुवादोयमित्येवं सचायमित्यपि भाष्यमस्मिन्व्याख्याने क्रत्व-र्थत्वाशयमेवेति परिहारसूचनाय * आदि त एवेत्युक्तम्। * श्रुतमू-लत्यागेनाश्रुतमूलकल्पनायोगमनुवादमात्रानर्थक्यं चाशङ्क्य प्रकरण-बाधापत्तेः श्रुतस्य मूलत्वायोगान्मूलान्तरकल्पनोपपत्तिं दर्शपूर्ण-मासस्तुतिं वानुवादप्रयोजनं सूचयितुमाह * अत इति। * कीदृशी प्रशंसेत्यपेक्षायामाह * अन्यार्थेति *।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

पुरुषार्थत्वाविशेषाभ्युपगमेनानुष्ठानानुष्ठानविषयत्वेन संयो-गान्तरव्याख्यार्थं नियमानुष्ठानेनेत्यादिभाष्यं पुरुषार्थत्वाविशेषस्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षादन्यत्रायोगात्तस्मिंश्च पक्षे ऽनुवादत्वानुक्तेरयुक्त-माशङ्क्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे ऽनुवादत्वानुक्तावपि भाष्यकृतलक्ष-णानुरूपचिन्तार्थं निवीताधिकरणाद्यसूत्रस्थमनुष्यधर्मशब्दानुषङ्गम-भिप्रेत्य पुरुषस्यायमुपदिश्यत इत्यादिभाष्येण सूत्रस्य व्याख्यातत्वा-न्मनुष्योक्तेश्चाञ्जसा शुद्धमनुष्यविषयत्वावगमात्तदनुषङ्गसहितेनाक-

मेति सूत्रावयवेन शुद्धपुरुषधर्मतामुक्त्वानुवादत्वोक्तेः शुद्धपुरुषधर्मपक्षेऽप्यनुवादतोक्तेति कस्य चित् भ्रान्तिसम्भवात्सिद्धान्ती तस्मिन्पक्षे मूलमूलित्वाभ्युपगमेनाप्यनुवादत्वनिरासशक्तोपि वस्तुतो मूलमूलित्वाभावात्संयोगान्तरत्वेनानुवादतां निरस्यतीति परिहारं सूचयितुमाह * केवलेति * स्वानभिमतत्वसूचनार्था भाष्यकारोक्तिः । कीदृशं संयोगान्तरं वर्ण्यतीत्यपेक्षयामाह * स्मृतौ हीति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावार्थविधित्वशङ्कानिरासार्थं भाष्ये प्रतिषेधस्येत्युक्तम् । सत्यनियमस्मृत्यैवानृतनिषेधसिद्धेरनुवादत्वनिरासायोगं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासेपि फलभेदनिमित्ताद्विषयभेदाद्दित्येवं संयोगान्तरोक्तिं योजयितुमाह * नैतदिति * फलभेदेपि श्रुतिविषयस्यानृतनिषेधस्यार्थात्स्मृतितः सिद्धेर्विषयैक्यादनुवादत्वापत्तिमाशङ्क्य सर्वात्मना विषयैक्यं विनानुवादत्वानापत्तिमाह * सनामेति * फलस्य विधेयनिषेध्यत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात्तद्भेदनिमित्तविषयभेदायोगमाशङ्क्य साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते लक्ष्यमाणत्वमुभयोरित्यनेन न्यायेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अस्ति चेति* प्रश्नपूर्वं फलभेदमुपपादयति *कथमिति* विधिः श्रेयःसिद्ध्यै प्रेरणायां प्रवर्त्तत इत्यनेन विधेः श्रेयःसिद्धिफलत्वे निषेधः पापशब्दवाच्यान्नरकपातसाधनान्निवर्त्तयतीत्यनेन च निषेधस्य नरकपातसाधनान्निवर्त्तकत्वोक्त्या निषिद्धानुष्ठानापाद्यनरकपातनिवृत्तिफलत्वे भिहिते सत्यविधेरप्यर्थतोनृताख्यात्पापान्निवर्त्तकत्वेन नरकपातनिवृत्तिफलत्वोपपत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य विधितो भेदेन यो निषेधः स एव नरकनिवृत्तिफलो नतु विधिः सन् योर्थान्निषेधतामनुभवतीति भेदोक्त्या सूचिते प्रेरणार्थं प्रवर्तमानस्यैव विधेः फलकल्पकत्ववन्निषेधस्यापि निवारणायां प्रवर्त्तमानस्यैव फलकल्पत्वादार्थे च निषेधे तद्वाचिशब्दाश्रवणादर्थात्प्रतीतस्यापि च निषेधस्य पूर्वोधावतीत्यत्रापरस्यैव वाक्यार्थान्वयाभावेनान्वयसिद्ध्यै शब्दकल्पकत्वाभावान्निवारणायां प्रवर्त्तमानशब्दाभावेन फलकल्पना न युक्तेत्युपपत्तिसूचनार्था प्रवर्त्तमानोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * कल्पमिति * विषयभेदनानुवादत्वायोगमुपपादितमुपसं-

८३८।८ हरति * तस्मादिति * सत्यं ब्रूयादिति सत्यविधिवत्प्रियं च नानृतं

ब्रूयादित्यनृतनिषेधस्यापि स्मृतौ भावादनुवादोपपत्तिं शङ्कते *आहेति*
सत्यं ब्रूयादित्यनेन विहितेपि सत्यवचने प्रियं ब्रूयादिति प्रियमात्र-
विध्यालोचनयाऽनृतस्यापि प्रियस्यानुज्ञाप्रतीतेरप्रियानृतनिवृत्तिमा-
त्रेण च सत्यनियमोपपत्तेर्यत्प्रियं ब्रूयात्तदनृतमित्येवं प्रियं च
नानृतं ब्रूयादित्यनेनापि प्रियं ब्रूयादित्येतच्छेषभूतेन प्रियस्य सत्य-
त्वविशेषणाविधानात्संयोगान्तरत्वमुपपादयितुमाह *उच्यतइति*
नेत्वतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य प्रजापतिव्रतस्थत्वाद्व्रतशब्देन चानु-
ष्ठेयवाचिनेक्षणाभावस्याननुष्ठेयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति यानीक्ष-
णासंकल्पविधौ युक्तिस्तदालोचनया तत्र स्मृतावेष धर्मः सना-
तन इति व्रतशब्दवद्धर्मशब्देनानुष्ठेयवाचिनानृताभावस्य वक्तुमशा-
क्यत्वात्पर्युदासस्य विधिरित्यर्थे पर्युदासे सत्यनीक्षणसंकल्पविधि-
वदनृतसंकल्पविधिः कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्यानृतादन्यस्य तत्प्रति-
योगिनः सत्यस्यान्यवाचिना नञोक्तिसंभवे संकल्पस्याप्रतियोगि-
त्वाच्छीघ्रमबुद्धिस्थस्योक्त्ययोगं सूचयितुमाह * अनृतमिति *
पर्युदासत्वोक्तेः प्रकृतसंयोगान्तरत्वोपपादनोपयोगमाह *ततश्चेति*
दर्शपौर्णमासिकस्याप्यनृतनिषेधस्य तैत्तिरीयशाखायामेष देवान-
भ्यारोहति य एषां यज्ञमभ्यारोहतीति दर्शपूर्णमासयाजिनं निर्दिश्य
तस्यैतद् व्रतमित्युपक्रमाम्नानात्पर्युदासत्वापत्तेः संयोगान्तरत्वायोग-
माशङ्क्य तस्य संकर्षे दाक्षायणयाजिविषयताया वक्ष्यमाणत्वान्नेह
कश्चित्पर्युदासहेतुरस्तीत्याह * नहीति * इये तत्वेननेति शास्त्रेण
तस्मादनृतं न वदेदिति प्रकृतस्यानृतस्य प्रीत्युत्पादनाख्यदृष्टार्थे प्रा-
प्तेर्विकल्पशक्तिं पर्युदासहेतुमाशङ्क्य तां प्राप्तिमनपेक्ष्यापि निषेधात्म-
लाभोपपत्तेर्विकल्पप्रसक्तिं निरस्यति*शास्त्रेति*इशमे प्रतिषेधःप्रदेशे-
नारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिति सूत्रेण पूर्वप-
क्षयित्वाऽर्थप्राप्तवदिति चेदित्यनेनार्थप्राप्तसुरापानादिनिषेधे विक-
ल्पानापत्तिवच्छास्त्रप्राप्तनिषेधेप्यनापत्तिमाशङ्क्य न तुल्यहेतुत्वा-
दुभयशब्दलक्षणमित्यनेन वैषम्यं वक्ष्यतीत्यर्थः। यथा भाष्यं सूत्रार्थमुप-
संहरति *तस्मादिति।* केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्त-
रव्याख्यादूषणपूर्वं स्वयं क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां
प्रतिजानीते*यदा त्विति*व्रतशब्दव्यतिरेकेण तत्समानार्थधर्मशब्द-
व्यतिरेकेणापि च न संशयं प्रपद्येत नाकस्मान्नाप्रियं वदेत् नाहितं

नानृतं चैव न स्नेनः स्यान्नवार्ङ्गुलीत्यादिस्मार्त्तनिषेधसद्भावेन शुद्धपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं न संभवतीति प्रत्यवस्थानस्य दुर्वारत्वात्क्रतुयुक्तपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्यर्थः । मृदूक्तौ यदा तदा शब्दौ । कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह*स्मार्त्त इति ।*ईदृशस्य संयोगान्तरस्यानुवादत्वहेतुतयोक्तत्वाद्विधित्वहेतुना न युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति । * सत्यनियमस्मृत्यार्थादनृतनिषेधेऽपि फलभेदनिमित्ताद्भिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगवत्पुरुषमात्रस्यानृतनिषेधेनार्थात्क्रतुयुक्तस्य पुंसो नृतनिषेधेऽप्यनुवादत्वायोग इति परिहरति * नैतदिति । * फलभेदमेवोपपादयितुं स्मार्त्तस्य निषेधस्य नरकपरिहारफलतामाह * यो हीति । * अनृतापाद्यदोषपरिहारार्थत्वे नृतनिषेधस्यानृतापादितदोषत्वेनाशुचिनानुष्ठीयमानस्य क्रतोः शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गतया विहितशौचहान्या वैगुण्यापत्तेर्वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणा भवेदिति वार्त्तिकालोचनयावगमाच्छ्रौतनिषेधफलस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारस्य स्मार्त्तेनापि निषेधेनार्थात्सिद्धेः फलभेदायोगमाशङ्क्य क्षुतस्य श्लेष्माख्यमलविदूत्सर्जनात्मकत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्वैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । अनृतोक्तेस्त्वनृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्त्तत इत्यर्थवादावगतदोषापादकत्वे ऽप्यशुचितापादकत्वप्रमाणाभावान्न वैगु-
६३१।२ ण्यापादकतेति वैषम्यं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्माणामपि पुरुषद्वारा क्रत्वङ्गत्वेनातिक्रमे क्रतुवैगुण्यापादकत्वात्तद्वैषम्योक्तौ शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमेन क्रतवो विगुणीभवन्तीत्युक्तम् ॥ एतदेवोपपादयति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * क्रतवो हीति । * स्मार्त्तस्य निषेधस्य श्रौतनिषेधफलासाधनतामुपपादितामुपसंहरति * तेनेति । * श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलतामाह * श्रौतः पुनरिति * श्रौतो निषेधः प्रकृतकर्मयुक्तपुरुषधर्म इति कृत्वा ऽत्र श्रौते निषेधे वर्ज्जितानृतेन पुंसा कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इत्येषोऽर्थो ज्ञायत इत्यन्वयः । पुरुषसमवेतदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेन विहितस्यानृतनिषेधस्यातिक्रमे पुंसो ऽपूर्वसाधनत्वासिद्धेः साधनाभावेनापूर्वासिद्ध्ययोगात्फलासाधनत्वमुपपादयितुमाह * प्रकरणेति ॥ * दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनीभूतो यः कर्त्तेत्येवं कर्तृपुरुषगतसाधनत्वोद्देशे पुंसो ऽप्युद्दे-

द्यत्वेन निषेधशेषित्वात्तदतिक्रमे तमात्तनिषेधातिक्रमवत्प्रत्यवायभा-
क्त्वापत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य पुंसः प्रत्यवायापत्तिनिरासं प्रतिज्ञा-
पूर्वमुपपादयति * नत्विति * यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं विधी-
यते तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नित्यनेन न्यायेनोद्देश्यापूर्वसाधनांशलक्षणा-
त्वोपक्षीणस्य पुरुषस्वरूपस्योद्देश्यत्वाभावादित्याशयः। क्रतुयुक्तपु-
रुषधर्मत्वपक्षे संयोगान्तरत्वमुपसंहरति * तस्मादिति। * सिद्धा-
न्तिनोभयविधस्यापि पुरुषधर्मत्वस्यानिष्टत्वादस्मिन्पक्षद्वये सिद्धा-
न्तिनः संयोगान्तरत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षाभ्युपगमेनानुवाद-
त्वनिराससामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वं संयोगान्तरत्वोक्तेः सूचयितुमाह
* इतीति। * क्रत्वर्थत्वपक्षेपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्या-
ख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे पुंसो नरकपाताख्य-
प्रत्यवायपरिहार इत्येवंविधेन फलविशेषेण संयोगान्तरत्वोपपत्तेस्त-
स्मिन्नपि पक्षे संयोगान्तरव्याख्या संभवतीत्याह * एव-
मिति॥ * क्रत्वर्थत्वक्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षयोर्द्वयोरपि श्रौतस्य
निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेनैव नरकपरिहारफलात्स्मा-
र्तान्निषेधात्संयोगान्तरत्वव्याख्यायां पक्षद्वयेपि निषेधातिक्रमे
याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्ताविशेषापत्तेः प्रयोजन-
विशेषो न स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनविशेषाभावेपि पूर्वपक्षयुक्तनि-
त्यानुवादत्वनिरासासिद्धेः पक्षद्वयेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन
संयोगान्तरव्याख्यौचित्यं सूचयितुमाह * तेनेति * प्रायश्चित्तवि-
शेषाख्यप्रयोजनभेदाभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः॥ क्रतुवैगुण्यपरिहा-
रफलत्वेन संयोगान्तरत्वादनुवादत्वनिरासस्संभवेपि प्रयोजनविशे-
षाभावे क्रतुधर्मः क्रतुगतपुरुषधर्मो वेति चिन्ता निष्प्रयोजना स्यादि-
त्याशङ्क्य विधयोपि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारताकृता इत्यादिवार्तिके
ऽनृतनिषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैवानृतं वर्जनीयं क्रतुधर्म-
त्वे यजमानेनर्त्विग्भिश्चेति प्रयोजनविशेषं वक्ष्याम इत्याह * यस्त्विव-
ति। * यजमानत्वे नृतवर्जनस्य भोक्तृत्वयोग्यताधानार्थत्वापत्तेस्तद-
तिक्रमे पुरुषगामययोग्यत्वाख्यप्रत्यवायप्रसंगात्कर्मशपातित्वाभावेन
चापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेनानृतनिषेधायोगात्तदतिक्रमेपि क्रत्वपूर्व-
सिद्ध्युपपत्तेः क्रत्वङ्गातिक्रमाभावेन च क्रतुवैगुण्यप्रसक्त्ययोगा
त्संयोगान्तरत्वासिद्ध्यापत्तेस्तात्सिद्ध्यर्थमिदानीमेव क्रतुयुक्तपुरुष-

धर्मत्वे ऽनुमवर्जनस्य पुरुषप्रत्यवायफलत्वाविशेषेण स्मार्तनिषेधा-त्संयोगान्तरत्वासिद्धावपि क्रतुधर्मत्वे क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वात्सं-योगान्तरं सेत्स्यतीति विशेषो वाच्य इत्याशङ्क्य दर्शपूर्णमासादि-ना पुरुषभोज्यतयैव फलस्योत्पादनीयत्वाङ्गीकृत्वे वा योग्यं पुरुषं प्रति भोज्यतयोत्पादनाशक्तेर्भोक्तृत्वयोग्यमाधानस्यापि क्रत्वपेक्षि-तत्वेन तदर्थानामपि धर्माणां क्रत्वर्थत्वाविरोधात्तदतिक्रमे तु वैगु-ण्योपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेऽपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयो-गान्तरत्वाद्विधेयत्वासिद्धेः प्रयोजनोत्त्यवसराभावेनेदानीमनुपयो-गान्न प्रयोजनविशेषो वाच्य इत्याह *उभयथापीति*क्रतुधर्मवत्त-द्युक्तपुरुषधर्मत्वेपीत्यर्थः । पुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षस्य सौत्रेण वाशब्देन निरासायानुभाषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे *परस्त्विति*पुरुषप्रय-त्नस्येति भाष्यावयवव्याख्यार्थमाख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादि-त्यनेनानुक्तनिर्वाताधिकरणाद्यसूत्रावयवोक्तेन कारणेनेत्युक्तम् । भाष्यस्य द्विविधपुरुषधर्मत्वानुभाषणार्थत्वं सूचयितुमाह *उभावि-

१४०।१ ति*भाष्यस्याद्विधिशब्दात्पर्युदासत्वशङ्कां निराकर्तुं सत्यविधेरि-त्युक्तं । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मं इतीतीतिकरणेनैव तावन्मात्रत्ववाचिनानु-वादत्वाशवैकल्यं सूचितम् । मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्य-नुपक्तसूत्रावयवोक्तसहेतुकपुरुषधर्मत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्या-ख्यार्थमन्यत्रादप्रतीमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रापीतिं* आख्यात-शब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावात्तत्प्राधान्यं न संभवतीत्याशयः । नन्विति भाष्येण कर्तुराख्यातात्प्रतीतेर्वाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यवाचकलक्षण-सम्बन्धापेक्षया सम्बन्धान्तरादभिधेयाविनाभावलक्षणात्कर्तृप्रतीते-रित्येवं तन्निरासव्यावृत्त्या संयोगान्तरादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्याद्यर्थादित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *यात्विति*कर्तुरशाब्दत्वो-पपादनार्थं यदेत्यादि न स श्रौत इत्यन्तं भाष्यं सामान्यन्यायोक्तिपूर्व-मुपपादयितुमारभते*सर्वत्रैव तावदिति*योग्यार्थोपत्यनुदयो नुपल-ब्धोत्त्योक्तः । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकाख्यातविशेषवाच्यो युष्म-दस्मद्व्यतिरिक्तत्वरूपो र्थः पुरुषः । क्रियाफलस्यात्मपरगामित्वावि-भागाद्यस्तूपग्रहः स्वरितेतो ञकारेतो वा धातोः परात्मनेपदपर-स्मैपदाख्याद्याख्यातविशेषाद्गम्यते लोकादज्ञातस्य विवेकस्य ज्ञानो-पायो लक्षणं चेत्यनेनोक्तः ॥ कर्त्राक्षेपकत्वसिद्धये भावनाया वाच्यत्व

मुपपादयति* तत्रेति । *कालादेर्व्यभिचाराद्गमकत्वायोगेपि कर्त्ता धात्वर्थो वा गमयिष्यतीत्याशङ्कते * कर्त्रिति । * कर्तुरप्रयतमानस्य पाकादौ कर्तृत्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यै गम्यमानायाः प्रयत्नाख्याया भावनायाः प्रयत्ननिष्पाद्येन च धात्वर्थेन स्वसिद्ध्यै गम्यमानायाः प्राधान्यप्रतीत्ययोगापत्तेस्तद्गम्यत्वं न संभवतीति परिहरति * नेति । * एतदेव विवृणोति *यदि हीति ।*भावनयाक्षेपसंभवात्कर्तुरवाच्यत्वे कालादेरप्यवाच्यतापद्येतेत्याशङ्क्याह*नचेति॥*कालादीनां मध्ये केन चिदन्येषामवगतिसंभवादवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति * कर्तुस्तु भावनयावगतिसंभवान्न युक्ता वाच्यतेत्याह * या दशास्त्विति *दह्यमानगृहान्तर्गततण्डुलपूर्णकाष्ठमयकुसूलस- ६४।१।१ मीपस्थायां सोदकायां स्थाल्यामपावृतायां कथं चित्पतितानां तण्डुलानां कर्त्रभावेपि करणादिकारकान्तरमात्रात्पाकक्रियाख्यभावनासिद्ध्युपपत्तेर्भावनापि न कर्त्राक्षेपशक्तेत्याशयेनाशङ्कते * कारकान्तरेति * पाकादेर्धात्वर्थस्य कर्त्तारं विना कथं चित्सिद्ध्युपपत्तावपि तस्य भावनात्वाभावात्प्रयत्नाख्यायास्तु भावनायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणव्यभिचारायोगादन्यान्वयमात्रात्मको व्यभिचारः शङ्कनीय इत्यापाद्य दूषयति * नेति * कस्मान्नान्यान्वयमात्रात्मको व्यभिचारोऽभ्युपगमनीय इत्याशङ्क्याह * द्विधा हीति * भावना च शिंशपात्वतुल्यान्योर्द्धत्वतुल्येत्याह * भावनाचेति * शिंशपात्वस्यान्योन्यसापेक्षानेकवृक्षत्वाद्यन्वयादनेकभर्त्रन्वितद्रौपदीवद्व्यभिचारित्वाभावेपि भावनायाः परस्परानपेक्षानेककारकान्वयादेकत्यागेनान्यपुरुषगामिस्त्र्यन्तरवत्समुच्चयेपि व्यभिचारित्वापत्तिमाशङ्क्याह * नचेति * सन्देहापादकोऽत्राव्यभिचारो विवक्षितो न स्त्रीणामिव प्रत्यवायापादकः समुच्चये च न सन्देहापत्तिरित्याशयः॥ अतः कारकान्तरान्वयः कारकान्तरावगतावपि शक्तिमापादयेन्न तु कर्त्रवगतावशक्तिमित्युपसंहरति * अत इति * युगपत्सर्वकारकान्विताया भावनायाः सर्वकारकगमकत्वोपपत्तावपि कर्मादित्यागेन कारकान्तरान्वितायाः कर्माद्यवगतावशक्तिवत्कर्तृत्यागेन कारकान्तरान्वितायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणाद्व्यभिचारात्कर्त्रन्वयगतावशक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्तुमाह * यत्रापिनामेति * कारकान्तरत्यागेपि कर्तृत्यागो न कदाचिदस्तीति वक्तुं कर्मादिप्रतिभा-

वनाया इति गतिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनान्वयोक्तेरप्रतीतिश-
ब्देनान्वयाव्युत्पत्त्यागाभिधानाद्यत्राध्यासितिष्ठत्यादिप्रयोगे कारका-
न्तराणां भावनया त्यागाद्यभिचारः शङ्क्यते तत्रापि न कर्तुर्व्य-
भिचारशङ्केत्युक्ते सर्वकारकसाध्यत्वाद्भावनायाः कारकान्तराणामपि
व्यभिचारायोगमाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थद्वारा धात्वर्थकर्मान्वयाद्धा-
सितिष्ठत्यादेश्च धातोरकर्मकत्वाद्धात्वर्थद्वारकर्मान्वयानुपपत्तेः संप्र-
दानस्य च दानादिधात्वर्थविशेषान्वयिसंप्रदेयान्वयित्वेन धात्वर्थ-
व्यवहिततया भावनातो बाह्यात्संप्रदेयादपि बाह्यादूग्राह्यादेरपि
बाह्यत्वाद्यवहितत्वाच्चकारसूचितात्त्व करणाधिकरणयोर्धात्वर्थ
[१ त्वाऽपादानस्य च ग्रहणादिधात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयि-
त्वेन धात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेनधात्वर्थव्यवहिततया भा-
वनातो बाह्यादूग्राह्यादेरपिबाह्यत्वाद्] व्यवहितत्वेन भावनातो बाह्य-
त्वात्कर्मसंप्रदानापादानकरणाधिकरणशून्येषु धात्वर्थेषु कर्मादीन्
प्रति भावनाया अगत्या कर्मादीनां भावनाव्यभिचारेऽपि कर्मादीनामेव
च व्यभिचारो न तु कारकत्वसामान्यात्कदा चित्कर्तुर्व्यभिचारशङ्के-
त्युक्तम् । प्रयत्नस्य चेतनधर्मत्वेन चेतनं विनानुपपत्तेश्चेतनस्य प्रयत्ने
स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वैकान्तिकत्वात्प्रयत्नात्मकभावनाख्यायाः क्रियायाः
कर्तृशून्यायाः कस्याश्चिदभावात्कर्तुर्भावनाव्यभिचारायोगमुपपादय-
ति * नहीति * कारकान्तरव्यभिचारसहितश्च कर्तुर्व्यभिचारः
प्रयोजनवानेवेत्याह *न व्यभिचारेण वेति* तस्यैवाव्यभिचारेणेति
सावधारणोक्त्या कारकान्तरव्यभिचारोक्तिः सुतरामित्यनेन प्रयो-
जनस्यावश्यकतोक्ता । किंप्रयोजनमित्यपेक्षिते भावनायाः केवलक-
र्तृप्रत्यायनशक्त्यवधारणप्रयोजनमाह * यावदिति * येषु धातुषु
यानि कारकान्तराणि भावना व्यभिचरति तेषु तत्प्रत्यायनशक्त्यभा-
वे यावत्तावच्छब्दाभ्यामुक्ते नथाप्यव्यभिचारिकारकान्तरप्रत्यायन-
शक्त्युपपत्तिमाशङ्क्य क्वचिद्यभिचारात्कर्तृवदैकान्तिककारकान्त-
रप्रत्यायनशक्त्यभावसूचनार्थं कर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य स्फुटतर-
तोक्ता । केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य प्रयोजनत्वोपपादनार्थं कार-
कान्तरव्यभिचारे सति भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानात्क-
र्तुरसाधारण्येन भावनागम्यत्वात्संख्यान्वयसिद्धेर्न कारकान्तरव्य-

१ प्रथमपुस्तके भिन्नः पाठः ।

*

भिचारो निराकार्यः प्रत्युत समर्थनीय एवेत्याह * समर्थनीय एवेति * सम्बन्धे घटनीय इत्यध्याहार्यम्। कारकान्तरव्यभिचारसमर्थनपूर्वं कर्तुः संख्यान्वयघटनां विवृणोति * आसीति * कारकान्तराणां सर्वभावनास्वैकान्तिकत्वाभावेपि यस्यां भावनायां यत्कारकान्तरं गम्यते तस्यां तस्यापि कर्तृवद्गम्यमानत्वसाम्यात्संख्यान्वयः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्तृगतैव संख्या ऽऽख्याते गम्यते नान्यगतेति सर्वस्वसंवेद्यव्यवस्थादर्शनात्कर्तुर्वाच्यत्वपक्षवदवाच्यत्वपक्षेपि शब्दशक्तिव्यवस्थापि का कल्प्येति साम्यापादनेन परिहरति * कर्तृविशिष्टा चेति * वाच्यत्वपक्षे वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थयैव ६४२।२
संख्यान्वयानन्वयव्यवस्थासिद्धेः शक्तिकल्पनानापत्तिं शङ्कते * स चेदिति * वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थाया अपि शक्तिं विनानुपपत्तेः साम्यमापादयति * तत्रेति * अवाच्यत्वपक्षे कीदृशी शक्तिः कल्प्येत्यपेक्षायामाह *यतइति* यस्मात्कर्तृगतां केवलां संख्यामतस्तिङ्रूपाच्छब्दात्प्रतीमस्तस्मात्केवलकर्तृगतसंख्याप्रतीत्याख्यात्कार्यात्तिङां संख्याभिधानशक्तिरेतावती कर्तृगतत्वपर्यन्ता प्रतीयत इत्यर्थः। कर्तृगतायामेव संख्यायां तिङो भिधानशक्तिर्नान्यगतायामिति व्यवस्थायां को हेतुरिति पृच्छति * समानइति * ज्ञापकहेतुः पृच्छ्यते * कारकहेतुर्वेति * विकल्प्याद्यकल्पे तत्रावश्यमित्यादिना तद्विषयबुद्धयाख्यस्य ज्ञापकहेतोः पूर्वमुक्तत्वात्प्रश्नायोगमाह * उक्तमिति * शक्तीनां स्वाभाविकत्वेन निर्हेतुकतयाननुयोज्यत्वस्य शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावत इत्याकृतिवार्त्तिके निरस्तत्वात्कारकहेतुप्रश्नोप्ययुक्त इत्याह * नचेति * एवमपि साम्यादन्यतरपक्षनिर्द्धारणायोगमाशङ्क्य वाच्यत्वपक्षे शक्तिद्वयकल्पनापत्तेर्वैषम्यमाह * अपि चेति * एकप्रत्ययोपादानमात्रात्कर्तृगतसंख्याभिधानसिद्धेस्तद्विषयशक्तिकल्पनानापत्तिशङ्कां स चेद्ब्रूयादिति वार्त्तिकोक्तां विवृणोति * नन्विति * तत्रैव प्रत्ययस्थेयमित्यादिवार्त्तिकोक्तपरिहाराशयं विवरीतुमापातनिकां तावत्करोति * कुतः खल्विति * विवृणोति * न चेति * भावनादीनामेक- ६४३।२
प्रत्ययोपादानाविशेषेपि क्वचिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वावधारणाच्छब्दशक्तिकल्पनां विनापि संख्याया भावनाद्यनन्वयोपपत्त्यभिधाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वाविशेषेपि कारकान्तराणां क्वचिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वस्याविशिष्टत्वा-

अस्मत्पक्षेपि कर्तृगतसंख्याभिधानशक्तिकल्पनापत्तिरित्याह * यदि त्विति * कारकान्तराणां सुबाख्यशब्दान्तरोक्तसंख्यान्वयायोग्यत्वोक्तौ भावनादीनामपि सुबुक्तसंख्यान्वयायोग्यता समानेत्याह * अथेति * आख्याते भावनादीनामसिद्धत्वाख्यादसत्वभावात्संख्यान्वयायोग्यत्वं शङ्कते * अथेहेति * अनुत्पन्नस्यापि भावनादेः सुबुक्तसंख्यान्वयदर्शनात्संख्यालिङ्गान्वयायोग्यत्वस्यैवासत्वभूतत्वप्रसिद्धेर्न तस्यायोग्यत्वहेतुतेति परिहरति * तदिति * । एतदेव विवृणोति *नहीति* एवं च सत्याख्यातोक्तनैव संख्याया भावनादीनां चान्योन्यान्वयायोग्यत्वे हेतुर्वाच्या सा च कारकान्तरान्वयायोग्यत्वेपि तुल्येत्याह *तत्रेति* कर्तर्यनुक्ते कर्त्रन्वितसंख्योक्त्ययोगात्स्वरूपेण चोक्तायाः सर्वकारकेष्वविशेषात्कथमाख्यातोक्तत्वस्य कारकान्तरान्वयायोग्यत्वे हेतुतेति पृच्छति * कथमिति * । यथा त्वत्पक्षे कर्तुर्भावनादीनां चाख्यातोक्तत्वाविशेषेपि शब्दशक्तिवशात्संख्यायाः कर्तृमात्रान्वये योग्यता न भावनाद्यन्वये तथा कर्तृकरणादीनां कारकत्वाविशेषेपीत्युत्तरमाह * शब्देति । * असत्वभावाख्यायोग्यत्वहेतुनिरासाद् दृष्टान्तसिद्धिमाह * इतीति ।* वाच्यत्वपक्षे यत्राख्याते कर्ता वाच्यस्तत्र तस्य संख्यान्वयो यत्र कर्म तस्येति व्यवस्था तद्विशिष्टसंख्याभिधानविषयशब्दशक्तिवशाद्युक्ता । अवाच्यत्वपक्षे तु स्वरूपेणोक्तया संख्यया करणादीनामयोग्यत्वादनन्वयेपि कर्तृकर्मणोर्योग्यत्वाविशेषाच्छब्दशक्तेश्च कर्तृकर्मानवगाहित्वाद्व्यवस्था न युक्तेत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति । * क चिदाख्याते कर्ता वाच्यः क चित्कर्मेति व्यवस्थावत्क चित्कर्त्रन्विता संख्या वाच्या क चित्कर्मान्वितेति व्यवस्थापि शब्दशक्तिवशाद्युक्तेति साम्यापादनेन परिहरति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति । * शक्तेः कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याविषयत्वं विना व्यवस्थापकत्वायोगाद्व्यवस्थापकत्वसिद्धौ विशिष्टविषयत्वाभ्युपगमापत्तेर्विशेषणविषयत्वं च विना विशिष्टविषयत्वायोगाद्विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरपि शक्तिविषयतावश्याभ्युपगमनीयेत्याशङ्कित्वा स्वाशयं विवृणोति * तत्रेति । * सुरभिचन्दनादिज्ञाने चक्षुषो गन्धादिविषयत्वाभावेपि गन्धादिविशिष्टद्रव्यविषयत्ववच्छब्दशक्तेः कर्तृकर्मविषयत्वाभावेपि तद्विशिष्टसं-

ख्याविषयत्वाविरोधाद्विशिष्टसंख्याश्च। नसिद्धये विशेषणभूतयोः कर्तृ-
कर्मणोर्ज्ञानमात्रमादर्तव्यं नतु शब्दशक्तिजन्यज्ञानाख्याभिधानलक्ष-
णज्ञानविशेषादरः प्रमाणवानिति परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति * उ- ६४४।१
च्यतइति। * श्लोकं व्याचष्टे * अगृहीत इति। * न चेदन्ये-
नेत्यनेन चान्यतो ऽवगतस्य विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा विशिष्ट-
प्रत्ययाविषयत्वापवादाच्च शब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानस्य कर्तृ-
विषयतादरणीयेत्याह * सर्वेति * विशेषणविशेष्यभूतयोः कर्तृ-
संख्ययोराख्यातशब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानविषयत्वाभावेपि वि-
शिष्टरूपावयवत्वाद्विशेषणविशेष्ययोस्तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्प-
त्तेर्विशिष्टज्ञाने व्याप्रियमाणस्य शब्दस्य विशेषणविशेष्यज्ञानेपि
व्यापारो ऽवसीयत इत्याशङ्क्य शब्दव्यापारस्यार्थापत्तिरूपविशिष्टप्र-
त्ययकल्प्यत्वादर्थापत्तेश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वेनानन्यलभ्यावयवमात्र-
विषयत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातापेक्षितत्वे ऽप्यनन्यलभ्यावयवबुद्धेः सा-
क्षादाख्यातजन्यत्वादन्यलभ्यावयवबुद्धेस्त्वभिधेयाविनाभावद्वारा-
ख्यातजन्यत्वादुविशिष्टबुद्धावाख्यातव्यापारोपपत्तेर्बुद्धिद्वये ऽप्याख्या-
तव्यापारकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीति सूचयितुमाह * स-
र्वत्र चेति। * एवमपि विशेषणस्य प्राक्प्रत्याय्यत्वाद्विशेषणा-
त्वाभिमतस्य च कर्तुरवाच्यत्वे प्राक्प्रतीत्ययोगाद्वाच्यतैव युक्ते-
त्याशङ्क्य यथा ऽनन्यलभ्यत्वात्संख्याया न कथं चिदवाच्यता
युक्ता तथान्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाच्यता न युक्तेति विशेषणत्वस्य वाच्य-
त्वानापादकत्वं वक्तुमाह * तदिहेति * कर्तृविशिष्टा संख्या
विधीयमानेत्यादावन्वयमात्रविवक्षया कर्तुर्विशेषणत्वोक्तिः। वस्तु-
तस्तु धात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेप्युत्पादानुकूलत्व-
लक्षणक्रियात्वाभावेन कर्त्रनाक्षेपकत्वात्साक्षेपकत्वेपि वा धात्वर्थ-
ज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात्कर्तृज्ञानस्य च संख्या-
ज्ञानसमकालधात्वर्थाविनाभावस्मृतिव्यवहितत्वेन संख्याज्ञानोत्तर-
कालत्वात्कर्तुर्विशेषणत्वानुपपत्तिः संख्यान्वयाच्च प्राक्कर्तृज्ञानाभ्यु-
पगमे ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुरविकारावगमादेकस्याश-
क्तावङ्गान्तरवदेकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेर्यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वब-
हुत्वयुक्तप्रातिपदुत्कर्षसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्संख्यैव कर्तृविशेषणं नतु
कर्ता संख्याविशेषणमिति विशेषणभूतं विशेष्यभूतं चेत्यनवक्ल-

क्त्या सूचितम् । कर्त्रनभिधानेऽपि शब्दानर्थक्यशङ्का नास्तीत्येकत्वसं-
चारोक्त्या सूचितम् । एकत्वाभिधानेऽपि भावनादेरिव कर्तुरप्यभि-
धेयत्वाविरोधशङ्काभिधेयाविनाभावाध्यगम्यमानलक्षणापन्नत्वोक्त्या
निरस्ता यावदेवेह च धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भावना
कर्त्ता च कश्चित्प्रतीत्यवधार्यत इति वार्त्तिकवक्ष्यमाणात्कर्तुः
पूर्वज्ञानसंभवाद्विशेषणत्वोपपत्तिः सत्यपीत्यनेनोक्ता । विशेषत्वा-
त्कर्तुर्वाच्यत्वशङ्कायाः प्रौढ्या विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारमुक्त्वा
पारमार्थिकपरिहारमाह * यदा त्विति * मृदूक्त्यै यदा शब्दः ।
संख्यापरिच्छेद्यत्वेनापेक्ष्यमाणस्य कर्तुर्भावनातः सिद्धावपि कार-
कान्तरानादरेण कर्त्रैव परिच्छेद्य इति नियमसिद्धिः कर्त्रभिधा-
नशक्तिकल्पनाहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तिङुक्तायाः संख्यायाः कर्त्र-
न्वय एव योग्यत्वं न कारकान्तरान्वय इति शब्दशक्तिकृतयो-
ग्यायोग्यत्वव्यवस्थोक्त्या निरस्तामपि तिङुक्ता संख्या कर्त्तारमेव
परिच्छेद्यमपेक्षते न कारकान्तराणीत्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थया
६४५।१ निरसितुमनुभाषते *यस्त्विति* ततश्च समाने सर्वकारकाणां गम्य-
मानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीति पूर्वो-
क्तशङ्कानुषङ्गेण पूरणीयं निरस्यति *न तैरिति* कर्तृप्रार्थनोक्त्या-
काङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थयान्वयानन्वयव्यवस्था सूचिता । आकाङ्-
क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थैव कथमित्याशङ्क्य योग्यायोग्यत्वव्यवस्थानच्छ-
ब्दशक्तिवशेनेति परिहारं सूचयितुं * प्रतीतान्यपि त्विति * ति-
ङूपस्य शब्दस्य कर्त्राकाङ्क्षसंख्योक्तावेव शक्तिर्न कारकान्तरा-
काङ्क्षसंख्योक्तावित्याशयः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यक-
र्त्रन्वयस्य पदान्तरानधीनत्वेनावाक्याङ्गतयाकाङ्क्षयोग्यत्वानपेक्ष-
त्वाद्योग्यत्वाकाङ्क्षाभावेऽपि समानप्रत्ययोक्तगम्यत्वविशेषात्करणा-
दीनामपि संख्याया ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सर्वत्र श्रौते वाक्यी-
ये वा शब्दे व्यवहारे प्रतीत्यावश्यसन्निधिवद्योग्यत्वापेक्षयोरप्य-
न्वयावश्यग्रहणकारणत्वान्न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्ति-
रित्याह * नहीति । * निकुक्तायाः संख्यायाः सर्वस्वसंबेद्यकर्तृ-
मात्रान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दशक्तिकृतकर्तृमात्रान्वयं योग्य-
त्वाकाङ्क्षावशाद्वाच्यत्वेऽपि कर्त्तुरेव संख्यान्वयोपपत्तिं कर्तृविशि-
ष्टैवेह संख्या गम्यत इत्यादिग्रन्थसंदर्भोक्तामुपसंहरति * तदत्र-

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ ...

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एथात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयै, श्रेग्लंदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्कारत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (सस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थे विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स० (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिष:) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) [illegible]

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) [illegible]

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविषयकविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) [illegible]

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) १

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १४

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । } ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त)२

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्यायुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च । १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । २ १

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । १ १

(३१) न्यायलीलावती । [illegible] । २ २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् । } हरिदासगुप्त, बनारस सिटी